

ISSN 0130- 5247

3

КИЇВ-1988

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Підвищення ролі Рад народних депутатів Української РСР у здійсненні соціальної політики партії на селі на сучасному етапі
- До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931—1933 рр.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Куріосов, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідає за секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефон 229 14 66 228 52 34

7 жг.

Наукові редактори
доктор іст. наук М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк
Художній редактор Н. М. Абрамова
Технічний редактор Н. Е. Любич
Коректор Л. М. Шевченко

Здано до набору 12.01.88. Підп. до друку 26.02.88. БФ 37568. Папір друк. № 1. Формат 70×108/16.
Вис. друк. Ум. друк арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,23. Тираж 2310 пр.
Зам. 0-8. Ціна 99 к.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкінга», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 3 (324), март, 1988, Інститут історії Академії наук Української ССР, Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизма-ленінізму при ЦК КПСР. Научний журнал. Основан в 1937 г. Выходит еженесечно (На українском языке). Главный редактор Ю. Ю. Кондуфор. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РВО «Полиграфкинг», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 3 (324)

БЕРЕЗЕНЬ

1988

КНІВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

- Соломко Е. Т. (Тернопіль). Підвищення ролі Рад народних депутатів Української РСР у здійсненні соціальної політики партії на селі на сучасному етапі 5

* * *

- Кульчицький С. В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931—1933 рр. 15

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

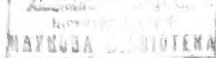
- Герещенко Ю. І. Дослідження економічної політики Радянської влади на Україні (1918—1920 рр.) 28

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Воронько О. А. Розвиток системи навчання комсомольських кадрів та підвищення його ефективності в республіці (друга половина 60-х — початок 70-х рр.) 42
- Межені М. М. (Ворошиловград). З досвіду роботи партійних організацій України по керівництву місцевими Радами (1952—1961 рр.) 51
- Зубалій О. Д. Комуністична партія — організатор співробітництва народів СРСР у становленні і розвитку соціалістичного мистецтва (1922—1937 рр.) 60
- Волковинський В. М. Шефська допомога Червоній Армії в 20—30-х роках Ойовіренко В. І. Гаардлюк Л. О. Технічні науково-дослідні установи Української СРР у 1917—1928 рр. 81
- Кліцаков І. О. (Горішка). Партійне керівництво ідейно-політичним вихованням вчителів (1917—1927 рр.) 90
- Якупов Н. М. (Одеса). Діяльність більшовиків України по революціонізуванню армії в 1917 р. 100
- Борисенко В. П. Хлібний ринок Дніпровської України другої половини XVII ст. 111

З історії атеїзму на Україні

- Сленський В. Є. Здійснення в УСРР декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» в перші роки соціалістичного будівництва 121

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Зубко А. М. Вивчення земських статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864—1917 рр.)	130
--	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Сусоров В. Д. (Херсон), Сусоров С. В. (Херсон). 70-річчя Херсонського повстання проти австро-німецьких окупантів	139
Шкурко І. І. Видатний радянський педагог А. С. Макаренко (До 100-річчя з дня народження)	143

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Гарчев П. І. (Сімферополь). Вузівський посібник з джерелознавства історії України	148
Мицик Ю. А. (Дніпропетровськ). Цінне дослідження з історії російсько-українсько-кримських політичних відносин середини XVII ст.	149
Ісаєвич Я. Д. (Львів). Проблеми формування слов'янських народностей і держав	151
Шелета М. Т. (Чернівці). Дослідження про науково-технічну політику зарубіжних країн	152
Курносов Ю. О. Відсіч фальсифікаторам соціалістичного змагання	154

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Давнялюк Ю. З., Лобурець В. Є. (Полтава). Перша Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства	156
Теми дисертацій і монографій	158

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы совершенствования социализма

- Соломко Е. Т. (Тернополь). Повышение роли Советов народных депутатов Украинской ССР в осуществлении социальной политики партии на селе на современном этапе 5

* * *

- Кульчицкий С. В. К оценке положения в сельском хозяйстве УССР в 1931—1933 гг. 15

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Терещенко Ю. И. Исследования экономической политики Советской власти на Украине (1918—1920 гг.) 28

СООБЩЕНИЯ

- Воронько А. А. Развитие системы учебы комсомольских кадров и повышение ее эффективности в республике (вторая половина 60-х — начало 70-х гг.) 42
- Меженни Н. М. (Ворошиловград). Из опыта работы партийных организаций Украины по руководству местными Советами (1952—1961 гг.) 51
- Зубалий А. Д. Коммунистическая партия — организатор сотрудничества народов СССР в становлении и развитии социалистического искусства (1922—1937 гг.) 60
- Волковинский В. Н. Шерская помощь Красной Армии в 20—30-х годах 70
- Опопренко В. И., Гаврилюк Л. А. Технические научно-исследовательские учреждения Украинской ССР в 1917—1928 гг. 81
- Клицаков И. А. (Головака). Партийное руководство идейно-политическим воспитанием учителя (1917—1927 гг.) 90
- Якупов Н. М. (Одесса). Деятельность большевиков Украины по революционизированию армии в 1917 г. 100
- Борисенко В. И. Хлебный рынок Левобережной Украины второй половины XVII ст. 111

Из истории агитации на Украине

- Еленский В. Е. Осуществление в УССР декрета «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» в первые годы социалистического строительства 121

Трибуна молодого автора

- Зубко А. Н. Изучение земскими статистическими органами социально-экономического развития Украины (1864—1917 гг.) 130

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Сусоров В. Д. (Херсон), Сусоров С. В. (Херсон). 70-летие Херсонского восстания против австро-немецких оккупантов 139
- Шкурко И. И. Выдающийся советский педагог А. С. Макаренко (К 100-летию со дня рождения) 143

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Гарчев П. И. (Симферополь). Вузовское пособие по источниковедению истории Украины 148

Минчик Ю. А. (<i>Днепропетровск</i>). Ценное исследование по истории русско-украинско-крымских политических отношений середины XVIII ст.	149
Писевнич Я. Д. (<i>Львов</i>). Проблемы формирования славянских народностей и государств	151
Шепета М. Т. (<i>Черновцы</i>). Исследование научно-технической политики зарубежных стран	152
Курносев Ю. А. Отповедь фальсификаторам социалистического соревнования	154

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Данилюк Ю. З., Лобурец В. Е. (<i>Полтава</i>). Первая Всесоюзная конференция по историческому краеведению	156
Темы диссертаций и монографий	158

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

Е. Т. СОЛОМКО (Тернопіль)

ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ РАД НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ЗДІЙСНЕННІ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ПАРТІЇ НА СЕЛІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Питання соціальної політики та піклування про людей завжди були в центрі уваги Комуністичної партії Радянської держави. З прилипово нових позицій підійшов до їх розв'язання XXVII з'їзд КПРС. У його рішеннях проблеми соціального розвитку радянського суспільства і села, зокрема, розглядаються досить широко, трактується як одна з вирішальних умов та мета здійснення стратегічного курсу на прискорення соціально-економічного розвитку країни, якісне оновлення всіх суспільних відносин.

Підвищена увага партії до розвитку соціальної сфери, розробка і здійснення довгочасної, глибоко продуманої, цілісної соціальної політики — все це вимагає розробки нових важливих завдань, що виникають перед всіма ланками радянської політичної системи. «Неослабну турботу про розв'язання соціальних питань праці, побуту, культури, про задоволення інтересів та потреб людей, — зазначається в новій редакції Програми партії, — КПРС вважає законом діяльності всіх державних і господарських органів, громадських організацій»¹.

Серед цих організацій надзвичайно важливу роль відіграють Ради народних депутатів, кровною турботою котрих, як зазначалося на XXVII з'їзді КПРС, є «житло і освіта, охорона здоров'я і товари масового попиту, торгівля і сфера послуг, громадський транспорт і охорона природи...»², тобто все, що зачіпає інтереси сім'ї, кожної радянської людини.

Обов'язке значення Рад у розв'язанні соціальних завдань на селі зумовлюється тим, що вони є органами державної влади, які, згідно з Конституцією, керують усіма галузями господарського, соціально-культурного і державного будівництва, а також їх природою як головної ланки системи соціалістичного самоврядування народу, що володіє величезним потенціалом, необхідним для розвитку і підвищення творчої активності народних мас. Це стосується як вищих представницьких установ Союзу РСР, союзних і автономних республік, так і місцевих органів влади і управління. В Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії підкреслювалося, що місцеві Ради «можуть і повинні стати однією з найбільш ефективних ланок мобілізації мас на прискорення соціально-економічного розвитку країни»³.

Через Ради, комуністів, що працюють в них, партія має можливість послідовно проводити свою політичну лінію в галузі господарського

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 179.

² Там же. — С. 66.

³ Там же.

і соціально-культурного будівництва, в тому числі й на селі. Нині практично немає таких питань місцевого і державного життя, які б вирішувалися без їх активної участі. Це закономірно. «Ради створені самими трудящими, — вказував В. І. Ленін, — їх революційною енергією й творчістю, і тільки в цьому лежить запорука того, що вони працюють цілком на здійснення інтересів мас»⁴.

Згідно з Конституцією СРСР, вони уособлюють єдність територіального і галузевого управління та за допомогою притаманих їм методів можуть впливати на комплексний економічний і соціальний розвиток сіл, районів, областей і республік, вирішуючи при цьому питання соціальної перебудови життя сільських трудівників, забезпечуючи їх необхідними товарами. Вони також дбають про медичне обслуговування, розширення сфери послуг, тобто створюють умови для високопродуктивної, ефективної праці трудящих.

У сільській місцевості країни функціонують 3127 районних, 3863 селищних і 42599 сільських Рад. На останніх виборах 1987 р. до їх складу обрано 1848,5 тис. депутатів, або близько 80% загальної кількості народних обранців⁵. Їм належить величезна роль у процесі соціальної перебудови села.

КПРС постійно піклується про розширення компетенції представницьких органів державної влади та вдосконалення їх діяльності по розв'язанню соціальних питань. У складі місцевих Рад представлено всі верстви та групи сільського населення. Так, у 1987 р. депутатами районних, сільських і селищних Рад УРСР обрано 436 тис. чол., у тому числі 119,1 тис. (27,3%) робітників, 198,2 тис. (45,5%) колгоспників, 51,7 тис. (11,9%) працівників промисловості, 263,8 тис. (60,5%) — сільського господарства, 14 тис. (3,2%) — торгівлі і громадського харчування, 6,2 тис. (1,4%) — житлово-комунального господарства і побутового обслуговування, 23,5 тис. (5,4%) — культури, освіти і охорони здоров'я⁶. Таке широке соціальне представництво дає можливість органічно поєднувати демократизм і професіоналізм в організації та діяльності органів влади, кваліфіковано вирішувати різноманітні питання соціального розвитку села, оскільки Ради мають, як підкреслював В. І. Ленін, «...міцний зв'язок з найрізноманітнішими професіями, полегшуючи тим найрізноманітніші реформи найглибшого характеру без бюрократії»⁷.

Досить важливим кроком на шляху створення необхідних умов для ефективної і плідної їх діяльності по перебудові роботи у соціальній сфері, в тому числі на селі, є прийняті в липні 1986 р. постанови ЦК КПРС «Про подальше вдосконалення партійного керівництва Радами народних депутатів»⁸, а також постанови ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по подальшому підвищенню ролі і посиленню відповідальності Рад народних депутатів за прискорення соціально-економічного розвитку у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС»⁹.

Названі вище документи визначили широкий комплекс конкретних заходів, спрямованих на підвищення самостійності, активності та ініціативи Рад у роботі по забезпеченню комплексного розвитку економіки

⁴ Ленін В. І. Доповідь про право відкликання на засіданні ВІВК 21 листопада (4 грудня) 1917 р. // Повне збір. творів. — Т. 35. — С. 106.

⁵ Повідомлення про підсумки виборів до місцевих Рад народних депутатів // Рад. Україна. — 1987. — 27 черв.

⁶ Піраховано за: Про підсумки виборів до місцевих Рад народних депутатів Української РСР // Рад. Україна. — 1987. — 25 черв.; Поточ. арх. Президії Верховної Ради УРСР // Стат. звіт про склад депутатів районних, селищних і сільських Рад УРСР 1987 р., арк. 1, 2.

⁷ Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? // Повне збір. творів. — Т. 34. — С. 289.

⁸ Советь народных депутатов. — 1986. — № 9. — С. 3.

⁹ Там же. — С. 5.

і соціально-культурної сфери на підвідомчій території, виробництва товарів народного споживання і розвитку сфери послуг, задоволенню потреб населення в товарах, житлі та поліпшенню соціально-культурного й медичного обслуговування. «Нові рішення,— зазначає М. С. Горбачов,— дають змогу Радам поставити свою роботу так, щоб виявити себе справжніми органами народовладдя. Вони наділені широкими правами по координації та контролю за діяльністю всіх підприємств і організацій на території, підвідомчій Раді»¹⁰. Як відомо, прав без обов'язків немає. Постановами передбачено також підвищення відповідальності Рад за стан усіх сфер життя на підвідомчій території, ширше використання їх творчого потенціалу та можливостей для залучення трудящих до розв'язання соціальних завдань та інших державних і громадських справ. Йдеться про те, щоб зробити кожному місцеву Раду повним і відповідальним господарем в усьому, що стосується задоволення повсякденних запитів і потреб людей: використання виділених коштів, місцевих резервів, координації та контролю за роботою всіх організацій, які працюють в галузі обслуговування населення.

Процес розширення прав і можливостей Рад на всіх рівнях буде продовжуватися і надалі. А це «значить,— відзначалося на урочистих зборах, присвячених 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції,— Ради набиратимуть сили...»¹¹.

Втілюючи в життя настанови партії, Верховна Рада Української РСР і місцеві органи народовладдя в республіці посилили увагу до питань забезпечення комплексного розвитку економіки і соціально-культурної сфери на селі. Після XXVII з'їзду КПРС вони почали сміливіше, повніше використовувати свої права в справі розгортання виробництва товарів народного споживання, сфери послуг, соціальної і виробничої інфраструктури тощо.

Вдосконалення діяльності Рад безпосередньо пов'язане з перебудовою їх роботи. «Перебудова для Рад,— говорив А. А. Громико на сьомій сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання,— означає практичне поліпшення роботи закладів охорони здоров'я, соціального забезпечення, народної освіти, культури. І, звичайно, на першому місці стоїть житло»¹².

Вона відбувається за двома основними напрямками. По-перше, розширюються повноваження республіканських і місцевих органів влади у комплексному розвитку своєї території. Створюються умови для того, щоб кожна Рада стала справжнім господарем в усьому, що стосується задоволення насущних потреб населення. Розширення їх прав полягає насамперед у тому, що посилюється вплив на формування планів економічного й соціального розвитку. Починаючи з 1987 р., виконкоми обласних Рад розробляють на базі основних показників проєктів, які вони одержують від об'єднань, підприємств й організацій тощо, проєкти п'ятирічних і річних планів розвитку своїх регіонів і відправляють їх до Держплану республіки. Як зазначалося на черговому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, дальшому підвищенню ролі територіальних органів, і насамперед Рад, сприятиме створення у складі цих виконкомів виробничо-економічних управлінь «для комплексної роз-

¹⁰ Горбачов М. С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу.— К., 1987.— С. 111.

¹¹ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується. Доповідь на сьомому урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, у Кремлівському Палаці з'їзду 2 листопада 1987 року.— К., 1987.— С. 32.

¹² Про проєкт Закону СРСР про всенародне обговорення важливих питань державного життя. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР А. А. Громико // Рад. Україна.— 1987.— 1 лип.

робки планів розвитку регіонів, координації всієї економічної діяльності на даній території»¹³.

По-друге, в процесі перебудови роботи Рад відбувається послідовне поглиблення їх демократичної суті, активізується участь мас у виробленні рішень з питань соціального розвитку села, здійсненні контролю за їх виконанням. Зростає роль депутатів, змінюється їх авторитет, підвищується відповідальність перед виборцями. Стали ширше практикуватися звіти керівників усіх органів управління перед Радами. Посилюється контроль трудящих за роботою виконкомів та їх апарату. Саме цей аспект діяльності Рад пов'язаний з розвитком самоврядування, далішим поглибленням демократичних засад в управлінні процесом соціальної перебудови села. Про це йшлося на XXVII з'їзді партії, у документах січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС. Основні принципи демократизації їх роботи закріплені в новій редакції Програми КПРС. Це — колективне, вільне, ділове обговорення й вирішення актуальних питань; гласність; критика й самокритика; регулярна звітність і відповідальність депутатів аж до відкликання тих, хто не виправдав довіря виборців; контроль за роботою виконавчих та інших органів; широке залучення громадян до участі в управлінні¹⁴.

Самоврядування розвивається всередині радянської державності і «...насамперед через Ради, які, — відзначив М. С. Горбачов на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю Великого Жовтня, — повинні, згідно з задумами партії, повністю виправдувати свою роль повноважних і вирішальних органів»¹⁵. Свідченням цього є вдосконалення сесійної діяльності місцевих Рад народних депутатів. Нині на сесіях більш діловито й принципово обговорюються різні питання соціального розвитку села. Поділившись стан інформування населення про їх роботу, прийняті рішення, хід виконання наказів виборців. Це можна проілюструвати на прикладі п'ятої сесії Верховної Ради УРСР одинадцятого скликання (липень 1987 р.), яка розглянула діяльність Рад народних депутатів Донецької і Тернопільської областей по розширенню участі трудових колективів і населення у справі благоустрою міст і сіл та роботу комісії Верховної Ради УРСР по охороні здоров'я й соціальному забезпеченню. В ході її підготовки проблеми соціально-культурного будівництва на селі були обговорені на сходах громадян республіки. Наприклад, тільки в Чернігівській області їх було проведено понад 10 тис. Крім того, депутати неодноразово зустрічалися з виборцями, з'ясовували їх думки й побажання щодо прискорення розвитку соціальної сфери. 23 з них висловили власні міркування з обговорених питань під час самої сесії. Таким чином, у рішеннях, які було прийнято, знайшли відображення зауваження і пропозиції багатьох депутатів та виборців¹⁶.

Для більш повного вивчення громадської думки, врахування її у своїй роботі виконкомів багатьох Рад на зборах трудових колективів, на сходах громадян за допомогою засобів масової інформації попередньо знайомили населення з проектами рішень, іншими документами, що виносяться на розгляд сесій. Ради Донецької, Львівської, Чернівецької областей, наприклад, готуючись до них, розповсюджують анкети, випускають спеціальні плакати й листівки із зверненнями тощо. На сторінках місцевої преси з'являлися рубрики «До сесії Рад», «На депутатську трибуну». Організуються тематичні виставки, використовуються стенди, різноманітні діаграми, інші засоби наочності, які встановлюються в колгоспах, радгоспах, установах, на вулицях біля приміщень місцевих Рад тощо.

¹³ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25—26 червня 1987 року. — К., 1987. — С. 62.

¹⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 189.

¹⁵ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується. — С. 32.

¹⁶ Хорошеє городам і селам // Правда України. — 1987. — 14 июля.

В обстановці гласності йде підготовка до сесій Вінницької обласної Ради народних депутатів. Тези ряду доповідей попередньо публікуються в газеті «Вінницька правда». З ними знайомляться у трудових колективах, за місцем проживання громадян. Трудящі надсилають свої пропозиції і зауваження. Всі вони вивчаються у виконкомі, постійних комісіях обласної Ради, враховуються в доповідях, співдоповідях та рішеннях. Зокрема, 22 серпня 1987 р. надруковано тези звіту про роботу облвиконкому протягом жовтня 1986—вересня 1987 рр.¹⁷

До підготовки сесій активніше залучаються депутати, члени постійних комісій, вчені та спеціалісти народного господарства, органи громадської самодіяльності населення. Це дає можливість підвищити роль сесій у розв'язанні питань соціального розвитку підвідомчих територій, створювати умови для відвертого обміну думками, справді колективного вироблення рішень, атмосферу непримиренності до недоліків, застою, парадності, пустої балаканини, стереотипних висновків, а також колективно розв'язувати назрілі проблеми. Змістовнішими стали доповіді та співдоповіді на сесіях, конкретнішими, діловитішими — виступи депутатів. У них більш вимогливо оцінюються досягнуте, гостріше та відвертіше критикуються недоліки в діяльності виконкомів, відділів і управлінь, господарських органів.

Дієвим засобом підвищення ролі Рад у розв'язанні соціальних завдань є також депутатські запити, які адресуються державним органам, радянським та господарським керівникам. У них акумулюються думки й запити виборців. Реальне використання цього права дає змогу піднести авторитет депутатів, зробити їх активними учасниками соціального оновлення села. Практика їх використання й спрямованість говорять про те, що в ході перебудови роботи Рад збільшується коло проблем, яких вони торкаються, поглиблюється зміст, зростає загальна кількість. Так, у 1986 р. у республіці було внесено 39 тис. таких запитів, що на 4,5 тис. більше, ніж у 1985 р.¹⁸ Про їх результативність свідчать, наприклад, такі факти. У Херсонській області завдяки їм у 1984—1986 рр. було прискорено будівництво 11 дитячих дошкільних закладів, 33 магазинів, 17 об'єктів комунально побутового призначення, у Волинській — реконструйовано та відремонтовано 15 виробничих приміщень, 95 соціально-культурних об'єктів, прокладено 63 км шляхів.¹⁹

Водночас практика показує, що ще не скрізь ефективно проводяться сесії Рад народних депутатів. На них не завжди розглядаються питання соціального розвитку регіонів, обговорюються й критично оцінюються звіти органів управління тощо.

Позитивно позначилися на діяльності місцевих органів державної влади в соціальній сфері кількісне зростання й активізація їх постійних комісій. Так, у 1986 р. у складі районних, сільських й селищних Рад УРСР їх налічувалося близько 66 тис. В них працювало майже 360 тис. депутатів і понад 550 тис. активістів. Кожна четверта така комісія займалася питаннями соціального розвитку тих чи інших територій.²⁰

Тільки в 1986 р. постійні комісії Верховної Ради республіки розглянули понад 50 проблем господарського й соціально-культурного будівництва, зокрема збереження житлового фонду у Вороніжградській області. З ряду питань було вироблено конкретні пропозиції. Наприклад, комісії у питаннях праці й побуту жінок, охорони материнства й ди-

¹⁷ Бахтін Ю. Г. Ради: курсом перебудови і прискорення.— К., 1986. С. 39—40; *Вінниця, правда*.— 1987.— 22 серп.

¹⁸ Бахтін Ю. Г. Ради: курсом перебудови і прискорення.— С. 40; Бахтін Ю. Г. Вимогливий огляд діяльності Рад // Під прапором ленінізму.— 1987. № 8.— С. 18.

¹⁹ Бахтін Ю. Г. Ради: курсом перебудови і прискорення.— С. 40—41.

²⁰ Почок, арх. Президії Верховної Ради Української РСР // Стат. звіти про зміни у складі депутатів, виконавчих комітетів, постійних комісій і про організаційну роботу районних, сільських й селищних Рад народних депутатів за 1986 р., арк. 1.

тинства та по охороні здоров'я й соціальному забезпеченню, розглянувши стан реабілітаційного лікування дітей, внесли пропозиції, які потім підтримала Президія Верховної Ради УРСР. Уряд Української РСР знайшов резерви для збільшення у поточній п'ятирічці асигнувань на будівництво дитячих лікувально-профілактичних закладів. Кількість кабінетів і відділень реабілітації зростає більш як удвічі, а місць у спеціалізованих школах-інтернатах — на 13,5 тис. Це дасть змогу на кінець п'ятиріччя щороку оздоровлювати у санаторних умовах понад 170 тис. дітей.

У серпні 1987 р. постійні комісії у справах молоді та по культурі Тернопільської обласної Ради народних депутатів розглянули питання «Про хід виконання рішення облвиконкому від 31 жовтня 1986 р. «Про роботу управління культури та комітету по фізичній культурі і спорту облвиконкому по розгортанню культурно-масової та фізкультурно-спортивної роботи серед працюючої молоді». Під час його обговорення було піддано критиці діяльність Рад Лановецького, Тернопільського, Теребовлянського та Шумського районів, які слабо контролюють хід перебудови роботи культосвітніх закладів. Відзначалося, що ще повільно створюються культурно-спортивні комплекси у сільській місцевості, зокрема Заліщицькому, Збаразькому, Шумському та Тернопільському районах²¹.

Постійні комісії посилили увагу до усунення наявних недоліків, дбали про виявлення невикористаних резервів у справі соціальної перебудови села. Зросли масштаби, вдосконалювалися форми їх діяльності, зокрема, такі, як проведення спільних перевірок безпосередньо у сільськогосподарських трудових колективах, на об'єктах соціально-культурного побуту. Тіснішою стала їх взаємодія з профспілковими та комсомольськими організаціями, органами народного контролю, особливо при розгляді питань поліпшення умов праці та побуту сільських трудівників. Це дало їм можливість глибше аналізувати та принципово оцінювати роботу господарств і відомств, комплексно підходити до проблеми розвитку економіки свого району, боротися з міснництвом.

Певну роль у посиленні ролі Рад у соціальному оновленні села відіграють органи громадської самодіяльності. В Українській РСР у сільській місцевості на початку 1986 р. їх налічувалося 280 тис. — вуличних, квартальних і домових комітетів, жіночих рад, батьківських комітетів, товариських судів, добровільних народних дружин, громадських рад при медичних, культурно-освітніх установах тощо²². У повсякденному житті всі вони роблять багато для того, щоб по-господарському утримувалися житло, вулиці та мікрорайони, зміцнювалися дисципліна тощо. Досить сказати, що за активною участю вуличних, квартальних, селищних і сільських комітетів у 1985 р. тільки сільські жителі безплатно відпрацювали у позаробочий час майже 23 млн. людино-днів. Було відремонтовано 29 тис. шкіл, дитячих дошкільних закладів, фельдшерсько-акушерських пунктів, клубів, упорядковано понад 9 тис. км шляхів, 7,5 тис. колгоспних і радгоспних садіб²³.

Виконками місцевих Рад почали частіше виносити ті або інші соціальні питання на обговорення загальними зборами громадян, сільськими сходами. В 1986 р. на Україні проведено понад 100 тис. таких зборів, під час яких було належним чином оцінено проекти забудови

²¹ Хоменко М. Г. Високе поклонання Рад // Комуніст України.—1985.— № 9.— С. 30—31; Бахтін Ю. Г. Ради: курсом перебудови і прискорення.— С. 41—42; Шевченко В. С. Ради народних депутатів Української РСР в умовах перебудови // Укр. іст. журн.—1987.— № 5.— С. 15—16; Більше життя.—1987.— 29 серп.

²² Поточ. арх. Управління справами Ради Міністрів УРСР // Відомості про актив місцевих Рад народних депутатів УРСР за станом на 1 січня 1986 р., арк. 1—5.

²³ Бахтін Ю. Г. Ради: курсом перебудови і прискорення.— С. 43.

населених пунктів, програми різних видів комунально-побутового й соціально-культурного обслуговування населення тощо²⁴.

Роль Рад у здійсненні соціальної програми на селі значною мірою залежить від діяльності депутатів, які, як відзначив В. І. Ленін, «повинні самі працювати, самі виконувати свої закони, самі перевіряти те, що виходить в житті, самі відповідати безпосередньо перед своїми виборцями»²⁵. Як повноважний представник виборців, член колегіального представницького органу державної влади народний обранець покликаний на ділі виконувати свій високий обов'язок. «Звання депутата,— відзначалося у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії,— не додаток до посади, не почесний привілей, а велика й нелегка робота в Раді, серед населення. І треба робити все необхідне, щоб Закон про статус депутатів неухильно виконувався, щоб кожен депутат мав усі можливості реально здійснювати свої повноваження»²⁶.

Відповідно до вимог партії Верховні і місцеві Ради республіки докладають багато зусиль до підвищення активності народних обранців у здійсненні соціальної політики партії на селі. Активізується робота депутатських груп і постів на підприємствах, у колгоспах і організаціях, особливо в питаннях задоволення запитів і потреб населення. Так, у Тернопільському районі Тернопільської області в 1987 р. діяли 62 виробничі та 17 територіальних груп, що брали безпосередню участь у будівництві й упорядкуванні сіл. Усього в районі господарським способом споруджувалося 27 об'єктів соціально-культурного призначення²⁷.

Помітно позавилася, збагатилася новими формами й методами робота депутатів в округах. Цьому сприяє рішуча відмова від паперово-кабінетного стилю. Нормою стають єдині «дні депутата», регулярний прийом громадян, звіти у трудових колективах, за місцем проживання виборців. Це підносить рівень поінформованості населення про повсякденні справи, які вирішують органи державної влади, впливає на зростання громадсько-політичної активності трудящих, забезпечує їм широку участь в управлінні тощо.

Однією з дієвих форм безпосереднього впливу населення на практичну діяльність органів влади взагалі, в тому числі розв'язання завдань соціальної перебудови села, є накази депутатам, які стали органічною частиною роботи Рад. Вони враховуються при складанні планів соціального і економічного розвитку сіл, районів та областей республіки. Значну увагу виконано наказів виборців приділяють Ради і депутати Київщини. Завдяки їм в області у 1985—1986 рр. побудовано 8 шкіл, 28 дитячих дошкільних, 27 медичних і 10 культурно-освітніх закладів, 37 підприємств торгівлі і 18 — побутового обслуговування. В дію введено близько 130 тис. кв. м житла, 258,7 км доріг з твердим покриттям, відкрито 40 автобусних маршрутів тощо²⁸.

Перебудовуючи свою діяльність у світлі настанов XXVII з'їзду партії, Ради поліпшували роботу, збільшували вклад у прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства та вирішення питань, пов'язаних з більш повним задоволенням соціальних потреб сільських трудових колективів і населення. Серед гострих і невідкладних завдань, які стоять перед партією і Радянською державою, XXVII з'їзд партії першочерговим назвав якомога швидше розв'язання житлової проблеми. Звичайно, на це спрямовують свої зусилля і Ради народних

²⁴ Бахтін Ю. Г. Висловий огляд діяльності Рад // Під прапором ленінзму - 1987 — № 8 — С. 18.

²⁵ Ленін В. І. Держава і революція // Повне зібр. творів. — Т. 33. — С. 45.

²⁶ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 67.

²⁷ Бахтін Ю. Г. Ради: курсом перебудови і прискорення. — С. 42—43; Права України. — 1987. — 11 авг.

²⁸ Радивилівський І. За наказами виборців // Рад. право. — 1987. — № 1. — С. 15—17.

депутатів нашої республіки. Завдяки цьому в 1987 р. на Україні на 8,5% зросли капіталовкладення в житлове і соціально-культурне будівництво, 2,4 млрд. крб., або більше половини цих коштів, асигнували підприємства, колгоспи і радгоспи. За участю населення будувалося більше 26 тис. житлових будинків і об'єктів соціально-культурного, упорядковано багато вулиць, парків, історичних і пам'ятних місць²⁹.

Ця робота значно активізувалася під час підготовки до 70-річчя Великого Жовтня. Депутати ряду Рад Дніпропетровської, Київської, Полтавської, Ровенської і Черкаської областей до ювілею взяли підвищені особисті зобов'язання — кожному у вільний час відпрацювати не менше чотирьох днів на роботах по будівництву житла і благоустрою населених пунктів, вести рішучу боротьбу проти антисоціальних явищ тощо. Президія Верховної Ради УРСР наприкінці 1986 р. схвалила цю патріотичну ініціативу і звернулася з листом до обласних, районних, міських, сільських і селищних Рад із закликом докласти максимум зусиль для мобілізації громадськості на підтримку руху, залучати до участі в ньому трудові колективи, населення за місцем проживання, спрямувати всі наявні засоби впливу на те, щоб надати йому справді масового характеру. Цей заклик здобув широку підтримку серед трудящих республіки. Вони відпрацювали на будівництві житла і об'єктів соціально-культурного, благоустрою міст і сіл 55 млн. людино-днів, виконали робіт на суму 349 млн. крб.³⁰

Місцеві Ради, використовуючи надані їм нововажчення, стали активніше залучати кошти колгоспів, радгоспів, підприємств, розміщених у сільській місцевості, для поліпшення житлових і соціально-побутових умов трудівників села. Активну роботу в цьому напрямку ведуть районні і сільські Ради Кишчанського району Чернівецької області. В десяти населених пунктах в 1986 р. завершено газифікацію, в половині господарств побудовані нові машинно-тракторні стаї. До молочно-тваринницьких ферм і тракторних бригад ведуть шляхи з твердим покриттям, переважно асфальтним. Піклування про людину, створення нормальних умов для працюючих у тваринництві, механізаторів по-читивно відбивалися і на зацікавленості трудівників у розвитку всієї галузей сільськогосподарського виробництва, зміцненні трудової дисципліни. Значно збільшився приплив молоді в тракторні бригади, на ферми³¹.

Завдяки масштабній організаторській роботі місцевих Рад республіки постійно зростає інтерес громадськості до розв'язання житлових і соціальних проблем на селі, народжуються нові форми участі трудящих у цій справі. В Запорізькій, Львівській та Черкаській областях створені бригади на громадських засадах, які ремонтують дитячі і спортивні майданчики, під'їзди до житлових будинків³².

При вирішенні соціальних питань на селі місцеві Ради широко використовують метод народного будівництва. В Тернопільській області силами населення та за рахунок власних коштів і за допомогою сількомунгоспу у селах Мар'янівка і Яосипівка (Тернопільський район) побудовано шляхи з твердим покриттям, упорядковано садиби громадян. Місцеві органи влади залучають трудящих до активної участі в соціалістичному змаганні за високий рівень культури, наведення тязкогового громадського порядку. У ювілейному році його неможливі визнано Тернопільський, Бережанський, Збаразький і Лановець-

²⁹ П'ята сесія Верховної Ради Української РСР одинадцятого скликання. Виступ члена Політбюро ЦК Компартії України, Голови Президії Верховної Ради УРСР депутата В. С. Шевченко // Рад. Україна. — 1987. — 11 лип.

³⁰ Бахтін Ю. Г. Висловлений огляд діяльності Рад // Під прапором депутатства. — 1987. — № 8. — С. 20. 21; Хоменко М. За активною участю виборців // Сільські. — 1987. — 12 трав. Местным Советам — боеспособность (Переделова) // Правда України. — 1987. — 24 нояб.

³¹ Фундатор Д. А. Результати ініціативи і пошуку. — Ужгород, 1986. — С. 5-6

³² Рад. Україна. — 1987. — 11 лип.

кній районі, м. Борщів, селище Заводське Чортківського району. Гучятинку й 13 сілам присвоєно звання зразкових, ще 27 воно підтвержене. В 1987 р. в області було комплексно упорядковано понад 50 сіл³³.

Значний досвід у справі комплексної забудови сіл, зокрема, нагромадили: Ради Дніпропетровщини, Волині та Львівської області — по поліпшенню умов праці і побуту трудівників тваринництва й формуванню адміністративно-культурних центрів, Вінниччини і Хмельниччини — використанню сільських культурно-спортивних комплексів для змістовного дозвілля трудящих тощо³⁴.

Заслугує уваги робота Рад по організації комунального обслуговування трудівників Вінницької області. В таких райсількомунгоспах, як Шаргородський, Ямпільський, Тульчинський, Томашпільський, щороку робиться послуг на суму 1 млн. крб. В 1986 р. тільки силами сільської комунальної служби в області побудовано 300 і відремонтовано 3 тис. будинків, 500 криниць, зроблено послуг більш як на 9 млн. крб.³⁵

Низові органи державної влади в процесі перебудови стилю й методів роботи почали більш предметно займатися й питаннями соціальної сфери. Повчальний досвід залучення населення до розробки й виконання річних і п'ятирічних комплексних планів економічного та соціального розвитку нагромаджений працівниками Зорянської сільської Ради Ровенського району Ровенської області. Спільно з правлінням колгоспу «Зоря комунізму», який очолює двічі Герой Соціалістичної Праці, член Президії Верховної Ради УРСР В. А. Плотинський, вони зобулися значного поліпшення умов праці, побуту й охорони здоров'я трудівників, підвищення рівня культурного обслуговування населення. За одинадцять і два роки дванадцять п'ятирічок побудовано й здано в експлуатацію близько 300 квартир та індивідуальних будинків, Палад культури, середню школу, поліклініку, плавальний басейн. На території сільради працюють 6 шкіл, 7 фельдшерсько-акушерських пунктів, комплексний приймальний пункт побутового обслуговування, банно-пральний комбінат, 32 магазини, 7 клубів, 8 бібліотек, комуноспі, стадіон із спортзалом. На основних виробничих ділянках господарства є столи замовлень, приймальні пункти, медичні кабінети тощо. Колгосп щорічно виділяє на соціально-культурні потреби до 4 млн. крб.³⁶ Досвід роботи Зорянської сільради схвалений Президією Верховної Ради СРСР.

Отже, перебудова роботи Рад народних депутатів Української РСР, як і всієї країни, сприяла посиленню їх впливу на розвиток соціальної сфери на селі. Здійснювалися конкретні заходи по підвищенню ділового рівня та ефективності сесій, активізації діяльності постійних комісій та зростанню ролі депутатів у розв'язанні конкретних соціально-економічних завдань.

У той же час не всі місцеві Ради активно перебудовували свою роботу по розвитку соціальної сфери у світлі вимог партії. На XXVІІ з'їзді Компартії України відзначалося, що вони виявляли недостатню ініціативу й послідовність у розширенні виробництва й підвищенні якості товарів народного споживання, виконанні планів будівництва й ремонту житла, шкіл, дитячих та лікувальних закладів, поліпшенні

³³ Більше уваги до людей // Вільне життя.— 1987.— 11 жовт.: Наближає до людей // Там же.— 13 листопа.

³⁴ Шевченко В. С. Посилити активність і відповідальність Рад // Комуніст України.— 1986.— № 7.— С. 49. Шевченко В. С. Відповідальні завдання Рад // Під прапором ленінізму.— 1986.— № 18.— С. 15.

³⁵ Дробчак Г. Удосконалити комунальну службу села // Сільські вісті 1986.— 13 груд.: Силами райкомунгоспів // Хлібороб України.— 1987. № 1.— С. 9.

³⁶ Работу Советов на новый уровень (Передача) // Сель. жизнь.— 1985. 3 марта; Хоменко М. Г. Високе покличання Рад // Комуніст України.— 1985. № 9.— С. 28; Бахтін Ю. Т. Ради: курсом перебудови і прискорення.— С. 22.

обслуговування населення, охороні навколишнього середовища³⁷. Виконкомі ряду обласних, міських і районних Рад республіки не критично оцінювали результати своєї роботи. Вони мирилися з запущеністю справ на багатьох ділянках, тяганиною, фактами казенно-бюрократичного ставлення до людей.

Деякі з них недостатньо використовують свої повноваження для забезпечення комплексного розвитку підвідомчих територій, не виявляють наполегливості й вимогливості у справі залучення коштів підприємств та організацій для побудови об'єктів народної освіти, торгівлі й побуту, не приділяють належної уваги питанням організації кооперативного та індивідуального житлового будівництва. Далеко не всі Ради піклуються про те, щоб повністю й своєчасно використовувалися виділені на соціальний розвиток державні капіталовкладення. Не скрізь вони відповідально ставляться до соціальної перебудови сіл. не завжди дбають про зовнішнє оформлення садиб, вулиць та площ.

Ще в багатьох селах, особливо бригадних, не вистачає культурно-побутових об'єктів. Майже 10 тис. сіл, де проживає понад 2 млн. чол., не мають культурно-освітніх закладів. В 1986 р. незадовільно виконувалися завдання по введенню в дію поліклінік у Сумській і Хмельницькій, клубів і будинків культури — у Вінницькій, Львівській, Чернігівській та деяких інших областях. Все це негативно позначалося на закріпленні кадрів у колгоспах і радгоспах, створенні стабільних трудових колективів, а також на ефективності використання наявного виробничого потенціалу в інтересах успішного розв'язання Продовольчої програми³⁸.

Серйозною перешкодою на шляху перебудови є бюрократизм, який негативно позначається на діяльності багатьох виконкомів, їх відділів і управлінь. Деякі працівники повільно позбуваються кабінетного стилю керівництва, за паперами не бачать живої справи. На четвертій сесії Верховної Ради УРСР одинадцятого скликання (листопад 1986 р.), зокрема, гострої критичі було піддано Городнянській райвиконком Чернігівської області, керівники якого час від часу, та й то найзайма, бували у сільських Радах, серед людей, не дбали про реалізацію прийнятих рішень. Тому не випадково, що там систематично не виконувалися плани товарообороту, порушувалися строки спорудження об'єктів соціально-побутового призначення. Чимало недоліків є і в побутовому обслуговуванні населення³⁹.

Вироблена ЦК КПРС і схвалена XXVII з'їздом партії концепція прискорення соціально-економічного розвитку країни вимагає від Рад, їх виконкомів рішучої перебудови стилю керівництва господарським і соціально-культурним будівництвом на селі, всебічного й кваліфікованого аналізу стану справ. Йдеться про єдність і взаємозв'язок завдань економічної й соціальної політики.

Партія завжди приділяла особливу увагу питанням підвищення добробуту, поліпшення умов праці і життя трудящих. Нині, у світлі рішень XXVII з'їзду партії, січневого і червневого (1987 р.) Пленумів ЦК КПРС, ці проблеми набули особливого значення.

³⁷ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України — К., 1986 — С. 43.

³⁸ П'ята сесія Верховної Ради Української РСР одинадцятого скликання // Бюлетень.— 1987.— № 2.— С. 37; Шевченко В. С. Ради народних депутатів Української РСР в умовах перебудови // Укр іст. журн.— 1987.— № 5.— С. 10—11.

³⁹ Четверта сесія Верховної Ради Української РСР (одинадцяте скликання), 27—28 листоп. 1986 р.: Стен. звіт.— К., 1987 — С. 117

Э. Т. Соложко

ПОВЫШЕНИЕ РОЛИ СОВЕТОВ НАРОДНЫХ ДЕПУТАТОВ УКРАИНСКОЙ ССР
В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ ПАРТИИ НА СЕЛЕ
НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Резюме

В статье речь идет о деятельности местных Советов народных депутатов УССР после апрельского (1985 г.) Пленума ЦК КПСС, XXVII съезда партии.

Дается характеристика путей углубления демократических начал в деятельности Советов в процессе перестройки и повышения их роли в осуществлении социальной политики партии на селе. Освещаются вопросы совершенствования форм и методов работы органов народовластия по привлечению труженников села к активному участию в решении социальных задач.

* * *

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

ДО ОЦІНКИ СТАНОВИЩА В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УСРР
У 1931—1933 рр.

Перехід селянських мас до колективних форм господарювання був найважливішим досягненням нашої країни в ході соціалістичного будівництва. Виникнення колгоспного ладу поклало край основній суперечності перехідної епохи — соціально-економічній різноцінності міста і села. В Програмі КПРС колективізація сільського господарства характеризується як глибокий переворот в економічних відносинах, в усьому укладі життя селянства¹.

Разом з тим слід зазначити, що реорганізаційний період був дуже складним і супроводжувався короткочасною, але небезпечною кризою в сільському господарстві. Взимку 1932—1933 рр. продовольчі труднощі, які дедалі більше посилювалися, мали місце на значній частині території країни — Західному Сибіру, Південному Уралі, Північному Казахстані, Північному Кавказі, Кубані, Поволжі від Горького до Астрахані, Ростовській, Тамбовській, частково Курській областях, в основних зернових районах України. У місцевостях, охоплених голодом, пустіли села, оскільки їх населення йшло в міста. Наприкінці грудня 1932 р. для мешканців міст, робітничих селищ і новобудов було запроваджено паспортну систему, щоб обмежити процес урбанізації, який набував стихійного характеру. Оскільки в той час, крім невеликих фондів нормованої торгівлі, практично ніяких запасів продовольства в містах не залишилося, біженцям, що перебували в них фактично на нелегальному становищі, важко було допомогти.

Загальною даних про кількість жертв голоду немає. Його масштаби були значно меншими порівняно з катастрофічними голодом 1921 р. На відміну від останнього, викликаного господарською розрукою і небуваючою посухою, причини голоду 1933 р. зумовлювалися дезорганізацією економічного життя села, причини якої висвітлюватимуться нижче.

Ця трагічна сторінка в історії нашої країни знайшла відображення в художній літературі (на матеріалах України — у творах І. Станюка «Люди не ангели» та М. Стельмаха «Чотири бродяги», а на ма-

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред. — К. 1986. — С. 7.

теріалах Поволжя—М. Алексеева «Вербичка неплакуча», «Забіяки»). Однак в історичній науці вона досі залишилася однією з «білих плям», що давало можливість зарубіжним радянологам гіпертрофувати розміри біди. До того ж основні зусилля фальсифікаторів, особливо українських буржуазних націоналістів, були спрямовані на доведення нібито «штучного» характеру голоду, зображення його як цілеспрямованої акції етноциду. Так, у псевдодокументальному фільмі «Жнива розпуки» (режисер-постановщик Ю. Луговий), який виготовили у 1984 р., твердиться, нібито Радянський уряд шляхом «організації» голоду мав на меті знищити значну частину української нації, яка буцімто чинила опір наступу соціалізму. Знаменню, що націоналісти інколи применшують масштаби голоду 1933 р. в усіх інших регіонах Радянського Союзу, де він мав місце, з тим, щоб підкреслити ключову тезу про етноцид саме на Україні. Зокрема, в книзі колишнього фашистського колабораціоніста В. Гришка, виданій у Канаді в 1983 р., читаємо: «Бували випадки голодовок у деяких районах Волги та Уралу серед селян, розорених колективізацією, але ці випадки далекі від катастрофічних. Голод 1933 р. на Україні — наслідок особливої політики щодо України та українців в інших частинах СРСР» (с. 114).

Щоб перебільшити розміри голоду на Україні, націоналісти фальсифікують дані радянської статистики. Як відомо, згідно з переписами населення 1926 і 1939 рр., за цей період чисельність українців у Радянському Союзі зменшилася з 31 195 тис. до 28 111 тис. чол.² Підраховавши можливий природний приріст населення за час, що минув між двома переписами, і додавши до нього десятипроцентне зменшення в чисельності порівняно з 1926 р., вони твердять, нібито від голоду та репресій загинули 8—10 млн. українців.

Однак у будь-якій багатонаціональній країні динаміка чисельності представників окремих національностей залежить від багатьох факторів, серед яких особлива роль належить асиміляційним процесам. Зокрема, чисельність українців не можна аналізувати безвідносно до чисельності росіян, оскільки представники цих двох національностей в умовах дисперсного розселення легко змінюють національну самовідомість. Адаже обидва народи походять від єдиної давньоруської народності, мають споріднені мови і культури, майже однаковий психічний склад. Більше половини сучасної території Української РСР (Слобідська Україна, Крим і Причорномор'я, Донбас і Приазов'я — всього 306 тис. кв. км) протягом кількох століть становило об'єкт спільної колонізації російського і українського населення. В свою чергу, частина території Російської Федерації, особливо Кубань, сучасні Воронезька і Курська області, також здавна заселялася одночасно українцями і росіянами. Тому чимала частка населення, яке проживало на цій території, у перші десятиріччя ХХ ст. перебувала в етнічно перехідному стані.

Чисельність росіян у країні збільшилася з 77 791 тис. у 1926 р. до 99 592 тис. у 1939 р., тобто на 28%. Таке значне збільшення не могло відбуватися лише за рахунок природного приросту. Дійсно, чисельність представників основних національностей Середньої Азії зросла менше (таджиків — на 25,6%, узбеків — на 24,1%, киргизів — на 16%), хоч рівень народжуваності в цьому регіоні набагато перевищував відлований рівень в Європейській частині СРСР³. Існує лише одне пояснення даного явища: чисельність росіян збільшилася не стільки за рахунок природного приросту, скільки в результаті асиміляційних процесів. Оскільки питання про етнічну належність у переписних листах ставилося по-різному, на результати переписів 1926 і 1939 рр. вплинули асиміляційні процеси, які відбувалися не в цьому проміжку

² Козлов В. И. Национальности СССР: Этнодемографический обзор.— М., 1982. С. 249—250.

³ Население СССР сегодня.— М., 1982.— С. 36.

часу, а за значно триваліший період. Під час перепису 1926 р. з'ясувалося питання про народність, а перепису 1939 р.— про національність. Якщо з відповідей на запитання переписного листа 1926 р. можна було дізнатися про національне походження опитуваного, то з перепису 1939 р.— про його національну самосвідомість.

Асиміляційні тенденції чіткіше виявляються при аналізі чисельності українців у районах їх дисперсного розселення за більш тривалий період. У 1926 р. в Північно-Кавказькому районі налічувалося 3 107 тис. українців. Орієнтуючись на природний приріст за час, рівний поколінню, слід було б чекати подвоєння цієї цифри. Але в 1939 р. на території району проживали тільки 170 тис. українців. Інший приклад: у 1926 р. у Воронежській та Курській губерніях мешкали 1635 тис. українців, а в 1939 р. на цій території — тільки 261 тис., причому для переважної більшості рідною мовою була російська⁴. Таким чином, спроби націоналістів визначити число жертв голоду 1933 р. шляхом механічного зіставлення даних двох переписів населення є неспроможними по суті.

Причини кризи 1931—1933 рр. у сільському господарстві неможливо зрозуміти без аналізу подій, які відбувалися в попередні роки. Суть проблеми полягає в тому, наскільки добровільним чи змушеним для обох сторін — держави і селянства — був перехід до масової колективізації?

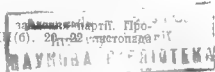
Для держави пролетарської диктатури об'єднання сільських трудівників у виробничі колективи було дуже важливим завданням. Поки на селі панувало основане на приватній власності дрібногосподарне виробництво, не можна було навіть мріяти про перемогу соціалізму. Але індивідуальні селянські господарства еволюціонували тільки в одному напрямі — до капіталізму. Їх об'єднання в колективи було виятково складною справою внаслідок роздвоєності соціальної природи людини. Як трудівники, вони виступали за ліквідацію експлуататорських класів, зокрема сільських глитаїв. Саме це становило об'єктивну основу міцного союзу селянства і робітничого класу. Однак їх інтереси як дрібних власників суперечили інтересам робітників. Маючи на увазі труднощі соціалістичного будівництва на селі, В. І. Ленін підкреслював: «...Треба селянські маси перевести до будівництва, для них цілком чужого, яке вони не розуміють і якому не можуть вірити»⁵.

Перспективи будівництва нового ладу на селі були визначені в ленінському кооперативному плані. У відповідності з ним держава мала створювати необхідні матеріальні передумови для поступового, на добровільній основі охоплення селянських господарств різними формами і видами кооперації. З початку 20-х років у країні провадилася титанична робота в цьому напрямі, яка дала вагомий результат. До осені 1929 р. на Україні різними видами сільськогосподарської кооперації було охоплено майже дві третини селянських господарств. Торгово-кредитна кооперація готувала ґрунт для масового переходу до кооперативів виробничого типу — колгоспів.

Радянський Союз був змушений створювати матеріально-технічну базу соціалізму за рахунок виключно внутрішніх ресурсів, перебуваючи в капіталістичному оточенні. Це був єдиний можливий в тих умовах, хоч і немислимий важкий для країни і народу шлях. У доповіді, присвяченій 70-річчю Великого Жовтня, М. С. Горбачов вказує: «І дивлячись на історію тверезими очима, враховуючи всю сукупність внутрішніх і міжнародних реальностей, не можна не поставити собі запитання: чи можна було в тих умовах обрати інший курс, ніж той, який запропонувала партія? Якщо ми хочемо залишитися на позиціях історизму,

⁴ Там же.— С. 34.

⁵ Ленін В. І. Наше зовнішнє і внутрішнє становище за революційної партії. Протокол 21 листопада; Московська губернска конференція РКП(б). 20 листопада 1920 р. // Повне збір. творів.— Т. 42.— С. 34.

правди життя, відповідь може бути одна, ні, не можна. В тих умовах, коли зримо наростало відчуття загрози імперіалістичної агресії, в партії утвердилося переконання в необхідності не пройти, а в найкоротші історичні строки буквально пробігти відстань від кувалди і селянської сохи до розвинутої індустрії, без якої була б неминучою загибель усієї справи революції»^{5а}.

Оскільки відносини між успішнішою промисловістю і дрібногосподарним сільським господарством будувалися на ринковій основі, одразу виявилася залежність темпів соціалістичної індустріалізації від ринку. Проголошений XIV з'їздом ВКП(б) курс на індустріалізацію ринок зустрів безперервним зростанням цін. Внаслідок цього програма капітального будівництва першого року індустріалізації тричі скорочувалася. Надалі, однак, складна міжнародна обстановка продуктувала необхідність будь-що забезпечити високі темпи розвитку важкої індустрії.

Відмовляючись продавати товарні надлишки державі, сільська буржуазія оголосила, по суті, економічну війну індустріалізації. При цьому вона намагалася залучити на свій бік основного виробника хліба — середняка. «...Економічна обстановка, обстановка товарного господарства,— зазначав В. І. Ленін,— неминуче робить селянина (не завжди, але у величезній більшості випадків) торгашем і спекулянтюм»⁶. Труднощі в проведенні хлібозаготівельної кампанії 1927/28 року при пасивному до них ставленні загрожували перетворитися, як указувалося в матеріалах квітневого (1928 р.) об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), на загальну народногосподарську кризу⁷. На Україні при заготівельних цінах за центнер пшениці в 1927/28 році 7 крб. 6 коп. ринкові ціни піднялися в середньому до 10 крб. 89 коп. Заможні селяни, які реалізовували основну частину вирощеного ними хліба на ринку, одержували значні прибутки. Держава, захищаючи інтереси середняків, змушена була підвищити заготівельні ціни, але одночасно звжила ряд рішучих позаекономічних заходів для ліквідації ускладнень при заготівлі. В 1928/29 році кон'юнктура ще більше погіршилася — центнер пшениці, за який держава платила 8 крб. 27 коп., на ринку продавався за 25 крб. 64 коп. Процес хлібозаготівель ускладнився, тому методи боротьби з саботажем, які раніше застосовувалися лише як надзвичайні, влітку 1929 р. були узаконені. Однак адміністративний тиск на господарства, що мали надлишки, не гарантував тривалого успіху: ринкова ціна центнера пшениці в 1929/30 році досягла 36 крб. 70 коп. при 8 крб. 33 коп. у державному секторі⁸.

Перехід восени 1929 р. до суцільної колективізації села дав можливість запобігти зриву планів індустріалізації. Для селян, як і для держави, цей перехід значною мірою був вимушеним. Йшлося не про пряме адміністративне примушування їх до об'єднання в колективи, хоч до постанови ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. «Про боротьбу з викривленнями партійної в колгоспному русі» саме такі лівачі-перегини мали місце. Завдяки ряду економічних, політичних та організаційних заходів держава створювала ситуацію, в якій самі селяни вважали вигідним для себе об'єднуватися в колгоспи. Щоб чіткіше уявити дальший розвиток обстановки на селі, необхідно мати на увазі той факт, що серед заходів, які стимулювали колективізацію, переважала не стільки економічна допомога колгоспам з боку держави, скільки податково-пільговий перепад між колективними та односіб-

^{5а} Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується. — К., 1987.—С. 17.

⁶ Ленін В. І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату // Там же.—Т. 39.—С. 261.

⁷ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.—К., 1980.—Т. 4.—С. 71.

⁸ Збірник статистико-економічних відомостей про торгівлю України 1925/26—1929/30 рр.—Харків, 1932.—С. 115—116

ними господарствами на користь перших. Нові вітчизняні заводи могли розпочати масові поставки тракторів, автомашин, комбайнів та іншої сільськогосподарської техніки лише наприкінці першої п'ятирічки, коли основна частина господарств уже об'єдналася в колгоспи.

Осінь 1929 р. зумовила круту зміну долі багатомільйонного селянства. В наступні роки колгоспи стали основними виробниками сільськогосподарської продукції. На основі суцільної колективізації було ліквідовано кукульство як клас. Селянство почало розвиватися як соціалістичний за своєю природою клас. Однак шугуче форсування темпів колективізації призвело до того, що перетворення на селі супроводжувалися не піднесенням його продуктивних сил, а наростаючим трудностями. Заслугове на увагу зауваження секретаря ЦК КП(б)У П. П. Постишева, зроблене у січні 1930 р., про те, що темпи колективізації значно випереджають процес організаційно-господарського зміцнення колгоспів, що може викликати тяжкі соціально-економічні наслідки⁸. У селян, які стали колгоспниками, ще не було стійкої психологічної переконаності в перевагах колективної праці над індивідуальною. Деякі з них вважали, що в існуванні колективних господарств нібито була зацікавлена лише держава, яка усім їх забезпечить, і тому мали місце непоодинокі випадки, коли селяни перед вступом у колгосп продавали майно і різали худобу. Головним, однак, було те, що зміна соціальної природи дрібних власників, висесення соціалістичної свідомості в селянські маси могли відбуватися лише в умовах вже існуючого колгоспного ладу. В матеріалах XVI з'їзду ВКП(б) щодо цього підкреслювалося: «В артілі не завершується, а тільки починається справа створення нової суспільної дисципліни, справа навчання селян соціалістичного будівництва»⁹.

Дрібнобуржуазна психологія середнього селянина, об'єктивно зумовлена його соціальною природою, негативно позначалася на зовсім слабкій економіці колгоспів. Середняки, які несподівано для себе опинилися в умовах колективного господарювання, не встигли до них пристосуватися. Стара психологія знаходила вияв у низькому рівні дисципліни, організаційному безладді, знеосібці та зрівнялівці, інколи безвідповідальному ставленні до успішної худоби і коней, розбазарюванні колгоспного майна, байдужому ставленні до всього, що було за межами власної присадибної ділянки.

Селяни були неспроможні самостійно налагодити велике, основане на машинній техніці виробництво. «...Ця здатність не дана сама собою», — писав В. І. Ленін. — «...Цю здатність має, на початку шляху від капіталізму до соціалізму, тільки пролетаріат»¹⁰. Робітничий клас повинен був навчити селян раціональних методів колективної праці та обслуговування колгоспної техніки. Життя показало, що найкращою організаційною формою участі робітників у налагодженні колективних методів господарювання на селі були державні машино-тракторні станції. Партія розглядала МТС як інтегральний елемент колгоспного ладу, без якого колективне виробництво існувати на селі не могло. Тому їх мережа швидко розвивалася. З жовтня 1930 р. до кінця п'ятирічки на Україні через кожні два дні з'являлася нова МТС. Наприкінці 1932 р. в республіці діяли 592 МТС, які обслуговували половину колгоспів, переважно великих¹¹.

Поряд з розгортанням мережі цих станцій необхідно було налагодити їх роботу таким чином, щоб вони сприяли організаційно-госпо-

⁸ Постишев П. Ліквідація гнилий як класу і наші завдання: Виступ на нараді сільпартійців в Харкові // Комуніст. — 1930. — 28 січ.

⁹ КПРС в резолюціях. — Т. 4. — С. 439.

¹⁰ Ленін В. І. Великий почин: (Про героїв робітників у тилу. З приводу «комуністичних суботників») // Повне збір. творів. — Т. 39. — С. 15.

¹¹ Бондаренко В. В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. — Киев, 1956. — С. 170.

дарському зміцненню колгоспів. З цією метою в постанові ЦК ВКП(б) від 11 серпня 1930 р. детально аналізувалася діяльність першої в країні Шевченківської МТС і ставилися завдання, спрямовані на докорінне поліпшення роботи всіх машинно-тракторних станцій¹². Однак у той час, коли основні зусилля зосереджувалися на організації нових МТС, ця постанова не могла бути повністю виконана. Адже насамперед розв'язувалися питання, пов'язані з формуванням трудових колективів і створенням у них партійних організацій, одержанням, розміщенням і освоєнням техніки, налагодженням виробничих зв'язків з колгоспами. Лише поступово визрівав могутній потенціал економічного і суспільно-політичного впливу МТС на навколишній селянський світ.

Труднощі реорганізаційного періоду можна було б значною мірою уникнути, якби в колгоспах існували партійні осередки, здатні згуртувати колишніх наймитів, бідняків і середняків, які стали колгоспниками, дати рішучу відсіч куркулям, розгорнути внутріколгоспну демократію і навчити вчорашніх дрібних власників навичок колективного господарювання. Однак сільські партійні організації ще не могли виконувати таких завдань.

Листопадовий (1929 р.) Пленум ЦК ВКП(б) відзначив, що необхідно якнайшвидше забезпечити практичне керівництво діяльністю колгоспів України з боку низових осередків та райкомів. Водночас підкреслювалося, що сільські організації України є, безумовно, слабкими: на 25 млн. селянського населення 3 тис. осередків і в них — близько 25 тис. комуністів, які зайняті безпосередньо в сільському господарстві¹³. Нечисленність сільських парторганізацій і специфіка їх складу (переважали члени партії, які займали керівні посади, а також агрономи, лікарі, вчителі та інші спеціалісти) перешкоджали втіленню в життя лозунга «Лицем до виробництва», оскільки він передбачав насамперед перехід від територіального принципу в побудові осередків до виробничого. Проте життя вимагало розв'язати питання про організацію партійного осередку безпосередньо в колгоспі.

Вперше це питання було поставлено в жовтні 1929 р. на нараді в ЦК КП(б)У з участю працівників округів. На ній прийняті рішення проаналізувати досвід роботи передових осередків у колективізованих селах з метою вироблення рекомендацій щодо перегляду структури, форм і методів партійної роботи¹⁴.

Велике значення мало кількісне зростання партійних організацій. Число селян, прийнятих до лав КП(б)У, збільшилося з 4 тис. у 1929 р. до 39,6 тис. у 1931 р.¹⁵ Однак таке інтенсивне зростання лише певною мірою вплинуло на зміцнення сільських осередків. По-перше, вони кількісно не збільшилися адекватно прийому. Генеральна чистка партійних лав 1929—1930 рр. показала, що саме в сільських парторганізаціях було найбільше соціально чужих елементів. Тому процент виключених з партії становив 16,2 (у міських виробничих осередках — 8,8)¹⁶. По-друге, політичний рівень нового поповнення був недостатнім, а масовий прийом погіршив пропорції між членами і кандидатами партії. В 1932 р. сільські партійні організації на дві третини складалися з кандидатів¹⁷.

Перебудова парторганізацій, яка здійснювалася спочатку за ініціативою місцевих органів, у лютому 1931 р. була узаконена «Положенням про осередок ВКП(б) у колгоспах». Відповідно до нього сільські осередки в районах суцільної колективізації обов'язково мали бути перетворені на колгоспні. Однак ще не визріли умови для встановлен-

¹² КПРС в резолюціях...— Т. 4.— С. 457—460.

¹³ Там же.— С. 349.

¹⁴ Вісті ЦК КП(б)У.— 1929.— 15 жовт.

¹⁵ Партактивіст.— 1932.— № 7—8.— С. 1; № 9.— С. 41.

¹⁶ Шерстюк Ф. Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр.— К., 1960.— С. 219.

¹⁷ Партактивіст.— 1932.— № 12—13.— С. 5.

ня дійового контролю над колгоспним виробництвом знизу, з боку пер-
винних партійних організацій. На початку 1932 р. самостійні партосе-
редки діяли лише в кожному шостому колгоспі, а найбільш поширени-
ми були міжколгоспні осередки, що об'єднували по 5—6, а інколи
й більш як 10 колгоспів у кількох населених пунктах. Такі осередки
нічим не відрізнялися від попередніх, територіальних, але розукрупнит-
їх було неможливо як через нечисленність, так і тому, що безпосеред-
ньо на виробництві працювали звичайно лише кілька комуністів¹⁸.
Внаслідок відірваності сільських осередків від колгоспів районні ко-
мітети партії діяли через уповноважених, які виїжджали на села з
метою проведення чергової кампанії. У доколгоспному селі такий ме-
тод роботи себе виправдав, але в нових умовах він став явно неефек-
тивним, бо не забезпечував партійний контроль над колективним ви-
робництвом.

XVI з'їзд ВКП(б) прийняв рішення спростити систему адміністра-
тивно-територіального управління, ліквідуєчи її окружну ланку. Пере-
хід від чотириступінчастої системи (центр—область—округ—район) на
триступінчасту дав можливість зміцнити кадрами найбільш слабку
районну ланку. Однак на Україні не існувало обласного поділу, і при
ліквідації округів встановлювалася двоступінчаста система управлін-
ня: центр—район. З вересня 1930 р. територія УСРР була поділена на
503 адміністративні одиниці. Пропонуючи провести реформу, партійне
і радянське керівництво республіки запевняло Політбюро ЦК ВКП(б),
що двоступінчаста система управління є надійною і немає необхід-
ності створювати області¹⁹.

Районна ланка управління від реформи дійсно виграла. Проте
керувати з Харкова сотнями сільських районів виявилось справою не-
популярною. С. В. Косіор, В. Я. Чубар та інші керівники республіки
самокритично визнали на III конференції КП(б)У, що через поспіш-
ність при проведенні реформи виявились райони з недостатньо
кількістю керівництва в найбільш відповідальний момент становлення
колгоспного ладу²⁰. ЦК ВКП(б) допоміг Компартії України виправити
недоліки в адміністративно-територіальному управлінні, запропонував-
ши запровадити в республіці обласний поділ. Процес створення об-
ластей продовжувався з лютого до жовтня 1932 р. Отже, фактично в
1932 р. апарат обласних організацій лише формувався і не міг кон-
тролювати становище в районах. Водночас прями зв'язки центру з
районами були вже порушені. Таким чином, у 1931—1932 рр. ні сіль-
ські осередки, ні районні партійні комітети, ні республіканська партор-
ганізація в цілому не мали можливості протидіяти наростанню анархії в
колгоспах.

У той час багато сільгоспартілей України й інших районів Ра-
дянського Союзу досягли великих успіхів в організації виробництва,
оплаті праці, зміцненні трудової дисципліни. Саме в 1930—1932 рр.
було вироблено всі основні елементи колективного господарювання, які
надали довели свою ефективність. Однак використання нових реалій
колгоспного ладу (постійні бригади, трудові, організація обліку і
планування) виявилось для більшості колгоспів неможливим через
слабкість партійного керівництва і недостатню кваліфікацію адміністра-
тивно-управлінського персоналу.

На поглибленні анархії і безгосподарності в колгоспах позначи-
лися також недоліки хлібозаготівельних кампаній 1931—1932 рр. 6—
9 липня 1932 р. у Харкові відбулася III конференція КП(б)У, делегати
якої обговорили доповідь С. В. Косіора «Про підсумки весняної
посівної кампанії, про хлібозаготівельну і збиральну кампанії і про

¹⁸ Там же.

¹⁹ XII з'їзд КП(б)У: Стенограф. звіт.— Харків, 1934.— С. 455.

²⁰ Третя конференція КП(б)У. 6—9 липня 1932 року: Стенограф. звіт.— Харків,
1932.— С. 11, 73, 80

завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів». У ній, зокрема, зазначалося, що в ході хлібозаготівлі 1931 р. від керівних кадрів районів і сіл вимагалось будь-якою ціною виконати плани. Однак плани були дуже нестабільними. Не знаючи справжнього стану справ у районах, республіканські органи часто змінювали їх. Районні органи також не знали реальних можливостей і резервів колгоспів. Внаслідок цього нерідко з колгоспів, які перевищили свої зобов'язання, вивозилися насіннєві фонди для виконання так званих зустрічних планів. Основний недолік хлібозаготівель в резолюції конференції було охарактеризовано чітко: «...План хлібозаготівель *розверстано* на райони і колгоспи і проводили його не організованим порядком, а за «принципом» зрівнялівки, проводили *механічно*, незважаючи на стан кожного окремого району, кожного окремого колгоспу»²¹.

Не знаючи, яка частина врожаю залишиться в них через невизначеність самих критеріїв заготівель, колгоспники не мали стимулів для сумлінного господарювання. Розверстка підірвала їх зацікавленість у розвитку виробництва. Цей фактор, поряд з величезними недоліками в організації праці, зумовив поширення безгосподарності в масштабах, які загрожували самим основам молодого колгоспного ладу. Як повідомив С. В. Косіор, у ряді районів, особливо в південній степовій зоні, в 1931 р. на янах залишилося незібраним, незвезеним або втраченим під час обмолоту близько половини урожаю²².

Колгоспники застосовували своєрідну тактику саботажу хлібозаготівель: намагалися приховати при обліку справжні розміри врожаю, залишали зерно в соломі при обмолоті, щоб згодом потайки перемолотити її другий раз — для себе. Ці випадки набрали масового характеру. Коли в колгоспах Дворечанського району Харківської області вдруге перемолотили соломку, з'ясувалося, що прихований урожай становив 9 пудів зерна з гектара²³. Коли такі факти ставали відомими, вони призводили до посилення адміністративного тиску на колгоспи і райони, які не виконували завдання. Керівні кадри районних і низових ланок були деморалізовані жорсткими дисциплінарними заходами, які застосовувалися в разі невиконання планів, хоча нерідко останні не відповідали реальним можливостям. На XVII з'їзді ВКП(б) П. П. Постинев дав таку узагальнюючу оцінку діяльності республіканської партійної організації на селі: «В ці проривні роки на Україні організаційна робота КП(б)У безперечно відставала від зростаючого обсягу, складності і характеру політичних завдань. Саме цим пояснюється те, що КП(б)У потроху випускала з своїх рук реальні, дієві, більшовицькі важелі мобілізації мас і керівництва ними і все більше скочувалася до методів голого адміністрування і командування»²⁴.

Анархія, яка панувала в колгоспах, негативно позначалася на добробуті селянства, що не могло самостійно розв'язати проблеми, які виникали в умовах колективної праці. Орієнтовні втрати врожаю 1931 р. через безгосподарність П. П. Любченко оцінював у 100–150 млн. пудів, О. Г. Шліхтер — 150 млн., М. О. Скрипник — близько 200 млн. пудів²⁵. Ці оцінки не претендують на точність, але дають уявлення про масштаби втрат — близько половини обсягу хлібозаготівель. Як зазначалося в резолюції III конференції КП(б)У, внаслідок безгосподарності і перекучень у хлібозаготівельній політиці в ряді районів створилося важке продовольче становище²⁶. Навесні 1932 р. колгоспни-

²¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їзді, конференцій і пленумів ЦК.—К., 1976.—Т. 1.—С. 744.

²² Третя конференція КП(б)У.—С. 11.

²³ Там же.—С. 64.

²⁴ XVII з'їзд ВКП(б). 25 января — 10 февраля 1934 г.: Стенограф. отчет.—М., 1934.—С. 67.

²⁵ Третя конференція КП(б)У.—С. 97, 101, 139.

²⁶ Компартия Украины в резолюциях.—Т. 1.—С. 744.

кам і одноосібникам цих районів держава змушена була надати допомогу насінням і продовольством у розмірі 11,3 млн. пудів²⁷.

Весняна посівна кампанія 1932 р. проходила в несприятливих умовах. За оцінкою Укрколгоспцентру, продуктивність праці значно зменшилася навіть порівняно з 1931 р. через недостатнє харчування колгоспників, виснаженість тягової сили, незадовільну організацію праці і несприятливі кліматичні умови²⁸. Загальний обсяг незасіяних площ становив 2,3 млн. га (розмір посівних площ колгоспів дорівнював у цей час 18,4 млн. га). Внаслідок поганої обробки просіяних культур значна частина посівів загинула, а урожай на інших площах виявився низьким²⁹.

Для зміцнення матеріального становища колгоспів і колгоспників 6 травня 1932 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову про відкриття колгоспної торгівлі в містах. Відповідно до неї план хлібозаготівель для колгоспів та одноосібників скорочувався майже на 20%, щоб частину надлишків продукції вони могли реалізувати на колгоспних ринках³⁰. Однак у тій ситуації головним було не скорочення обсягу заготівель, а зміна самих основ заготівельної політики. В присутності трьох членів Політбюро ЦК ВКП(б) — Л. М. Кагановича, С. В. Косіора і В. М. Молотова, а також двох кандидатів у члени Політбюро — Г. І. Петровського і В. Я. Чубаря на III конференції КП(б)У було піддано принциповій критиці докорінний недолік політики хлібозаготівель — розверстку. Однак на відміну від 1929 р., коли І. В. Сталін визнавав факт лівацьких перекручень при проведенні колективізації і зробив усе для виправлення становища, у 1932 р. він продовжував уперто, не рахуючись ні з якими аргументами, відстоювати економічно хибну і політично небезпечну систему хлібозаготівель. Якщо в роки громадянської війни методи продрозверстки застосовували переважно щодо заможного селянства, то в нових умовах їх застосовували до колгоспів — підприємств соціалістичного типу. Не дивно, що заготівельна робота проводилася з наростаючим напруженням.

Це напруження пояснювалося зовсім не тим, як твердять радянологи, що держава прагнула одержати від селян якнайбільше хліба і реалізувати його на зовнішньому ринку. Навпаки, внаслідок зменшення поставок заготівель у другій половині 1932 р. експорт зерна зовсім припинився. Якщо в 1931 р. його було вивезено за кордон 5056 тис. т, то в першій половині 1932 р. — лише 1727 тис. т.³¹ Припинення поставок хліба на зарубіжні ринки катастрофічно вплинуло на стан радянської зовнішньої торгівлі.

Протягом січня — листопада 1930 р. селянський сектор України дав державі 400 млн. пудів хліба, за відповідний період 1931 р. — 380 млн., а в 1932 р. — лише 195 млн. пудів. У 1932 р. ЦК ВКП(б) тричі скорочував республіці вже зменшений порівняно з попереднім роком план хлібозаготівель, однак до жовтня тільки 1403 колгоспи з 23 270 виконали його³².

Радянологи твердять, що виникнення голоду цілком і повністю пов'язане з примусовими хлібозаготівлями, в результаті яких селяни залишилися без запасів продовольства, фуражу й посівного матеріалу. Вони мають рацію тільки в тому, що хлібозаготівлі дійсно стали примусовими після того, як у листопаді 1932 р. Сталін направив у Харків,

²⁷ Парг. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2073, арк. 89.

²⁸ Історія колективізації сільського господарства УРСР: 36 документів і матеріалів. — К., 1965. — Т. 2. — С. 766.

²⁹ Комуніст. — 1933. — 14 черв.

³⁰ Вільям М. А. і др. Колективізація сільського господарства в СРСР: пути, форми, досягнення. — М., 1982. — С. 273.

³¹ Внешня торговля СССР за 1918—1940 гг.: Стат. обзор. — М., 1961. — С. 144.

³² Слянік І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927—1932). — К., 1961. — С. 296.

Ростов-на-Дону і Саратов відповідні надзвичайні комісії. Стягування заборгованості супроводжувалося репресіями щодо місцевих партійних і радянських керівників, колгоспників. У районах, занесених на «чорну дошку», конфіскувалися натуральні й посівні фонди, до них припинявся підвіз промислових товарів. Проте, як беззаперечно свідчить статистика, надзвичайні заходи не дали істотних результатів. Причиною одна: колгоспи і колгоспники вже не мали на цей час запасів зерна.

Надзвичайні комісії використовували дані про так звану біологічну (на корню) врожайність зернових, яка становила в колгоспах України 10,2 ц з гектара у 1930 р., 8,3 ц у 1931 р. і 7,2 ц у 1932 р. (внаслідок великого неврожаю в південних районах)^{32а}. Плани державних заготівель встановлювалися саме на основі цих даних. Зокрема, план, затверджений у 1932 р., був значно меншим, ніж попередній, оскільки врожайність виявилася найнижчою. Коли ж навіть занижений план не виконала переважна більшість колгоспів, знайшли таке пояснення: колгоспники скористалися анархією виробництва, щоб розтягти громадський хліб по власних дворах. При цьому ігнорувалася той факт, що безгосподарність неминуче призводить перш за все до прямих втрат урожаю. Вони у 1932 р., безумовно, були більшими, ніж у 1931 р., коли, як зазначалося вище, оцінювалися величезними цифрами: від 100 до 200 млн. пудів.

Однак це не означає, що хлібозаготівельна політика не мала ніякого відношення до виникнення і поглиблення рік у рік дефіциту продовольства. Суть справи полягала не стільки у перекрученнях, які дійсно мали місце (особливо з листопада 1932 р., бо діяльність надзвичайних комісій не можна оцінювати інакше, як перекручення), скільки в органічних вадах хлібозаготівель, побудованих на принципі розверстки. Знищуючи будь-яку матеріальну зацікавленість колгоспників у піднесенні громадського виробництва, продрозверстка все більше розхищувала підвалини колгоспного ладу, поглиблювала анархію та безгосподарність.

На зламі 1932—1933 рр. стало цілком очевидним, що стара хлібозаготівельна політика неспроможна. 19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП (б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами», яка створювала на селі нову економічну ситуацію. У відповідності з цим документом запроваджувався погектарний принцип хлібозаготівель, зникала незначеність і зрівняльність попередньої контрактної системи. Колгоспи і колгоспники вже попередні посівної кампанії знали, яка частина врожаю залишиться їм. Це пробуджувало зацікавленість у розширенні посівних площ, відкривало шлях до подолання безгосподарності. Ленінська ідея продподатку була відновлена.

Взимку 1933 р., коли з'ясувалося, що населення багатьох сільських районів України не має запасів продовольства і насінневого фонду, було вжито термінових заходів для подання йому допомоги. 25 лютого 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП (б) прийняли постанову про виділення республіці насінневої позички в розмірі 20,3 млн. пудів зерна, в тому числі колгоспам — 18,6 млн. пудів³³. Фактично ж перший телеграфний дозвіл на використання розміщених у республіці державних запасів зерна в розмірі 3 047 тис. пудів надійшов 19 лютого. До кінця квітня Україна одержала 22,9 млн. пудів насінневої позички, 4,7 млн. пудів продовольчої позички, 400 тис. пудів продовольчої допомоги і 6,3 млн. пудів фуражної позички, загалом — 34,3 млн. пудів³⁴. У районах, де становище було особливо серйозним, створювалися спеціальні

^{32а} ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 14, спр. 102, арк. 12.

³³ Історія колективізації сільського господарства УРСР: Зб. документів і матеріалів. — К., 1971. — Т. 3. — С. 59.

³⁴ ГА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2296, арк. 97.

комісії по мобілізації засобів і поданню допомоги. ЦК КП(б)У створив централізований фонд допомоги дітям, для якого було виділено 700 т борошна, 170 т цукру, 100 тис. банок консервів, 500 пудів олії, інші продукти³⁵. В першій декаді березня було розгорнуто мережу харчовальних пунктів на 60 тис. дітей³⁶.

Однак уникнути істотних людських жертв не вдалося. Державні ресурси швидко вичерпалися, а закупити продовольство за кордоном не було можливості. Світова економічна криза 1929—1933 рр. негативно вплинула на зовнішню торгівлю СРСР, оскільки шия на промислову і сільськогосподарську сировину, яка була основною статтею радянського експорту, різко впали. Дефіцит по зовнішньоторговельних операціях, який виник у 1929 р., через припинення у другій половині 1932 р. експорту зерна зріс у 9 разів³⁷. Колосальне збільшення короткотермінової заборгованості по імпорту викликало появу на валютних ринках Заходу чорної біржі радянських векселів. Прострочення платежів могло викликати непередбачувані фінансові наслідки, і тому по поточних рахунках інколи доводилося розраховуватися валютою, одержуваною від продажу національних художніх цінностей та історичних реліквій.

Навесні 1933 р. з метою зосередження всіх можливих матеріальних ресурсів для виконання плану засіву ЦК ВКП(б) затвердив Комітет по сібі на Україні під головуванням С. В. Косіора. МТС і радгоспи республіки одержали 15 тис. тракторів, 2400 комбайнів, 3 тис. автомашин. Партійні організації мобілізували на посівну і збиральну кампанії понад 300 тис. міських жителів³⁸. Усвідомлюючи, що сільське господарство виявилось найбільш вузькою ділянкою, комуністи палко відгукнулися на заклик партії допомогти селу. Так, Чернігівська обласна партійна організація, в якій налічувалися 20,7 тис. чол., провела в 1933 р. три мобілізації і відрядила на тимчасову та постійну роботу в село понад 2 тис. комуністів, тобто кожного десятого³⁹. В цілому по республіці за літню, починаючи з травня 1933 р., в МТС і колгоспи вихали більш як 15 тис. членів партії, з них — 12,5 тис. на тимчасову роботу⁴⁰.

Надзвичайна ситуація, що виникла в сільському господарстві, потребувала особливих методів керівництва. Було створено політичні відділи МТС і радгоспів, які мали сприяти подоланню кризових явищ у сільському господарстві і зміцненню молодого колгоспного ладу. Основним напрямом їх діяльності було завершення перебудови парторганізацій за виробничим принципом, перетворення колгоспних партійних осередків на справжніх організаторів колективного господарювання, добір і виховання кадрів, зміцнення трудової дисципліни.

Перебудова сільських партійних осередків завершилася до жовтня. Замість міжгосподарських осередків було створено колгоспні осередки, кандидатські або партійно-комсомольські групи. В колгоспи, де не було членів або кандидатів у члени партії, призначали партійних організаторів. Питома вага колгоспів, охоплених партійною мережею, зростає з 37,9% у січні до 79,5% у жовтні⁴¹. Проведена політвідділами перевірка 203 тис. керівних і матеріально відповідальних працівників колгоспів показала, що значна їх частина — 51,9 тис. чол. — не відповідала посадам, які вони займали, за діловими і політичними якостями⁴².

³⁵ Ткач Н. І. За ленінським кооперативним планом. — К., 1970. — С. 74.

³⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2073, арк. 124.

³⁷ Кульчицький С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации (1926—1937). — Киев, 1979. — С. 190.

³⁸ Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977. — С. 443.

³⁹ Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. — К., 1980. — С. 139.

⁴⁰ Чубар В. Я. За дальше піднесення соціалістичного сільського господарства. — Харків, 1933. — С. 10.

⁴¹ Бабко Ю. В. У боротьбі за соціалізм. — К., 1974. — С. 70.

⁴² Ткач Н. І. Назв праця. — С. 75.

На вирішальні ділянки колгоспного виробництва висували здібних і відданих справі соціалізму людей з числа ударників виробництва, колишніх партизанів і червоноармійців, неземожників. Політвідділи дали рекомендації на заміщення посад голів правління, бригадирів і завідуючих тваринницькими фермами 58 тис. чол.⁴³

Велике колективне виробництво, основане на машинній техніці, потребувало підготовки масових кадрів механізаторів та інших спеціалістів сільського господарства. Вона здійснювалася з урахуванням досвіду, нагромадженого в індустріальних галузях. Протягом 1934—1936 рр. для сільського господарства республіки було підготовлено 622 тис. спеціалістів масових професій⁴⁴.

Політвідділи дбали про створення бригад з постійним складом колгоспників, за якими закріплювалися машини, реманент, робоча худоба. Щоб ліквідувати знеосібку при вирощуванні врожаю, заборонялося перекидання бригад з однієї ділянки на іншу. Наприкінці 1933 р. у сільському господарстві республіки вже налічувалися 105,5 тис. постійних бригад⁴⁵. З весни 1933 р. в рілльничих бригадах, які спеціалізувалися на технічних культурах, вперше стали створювати ланки, за якими закріплювалися ділянки на весь період вирощування врожаю. Політвідділи займалися налагодженням обліку і звітності в колгоспах, оскільки від розв'язання цієї проблеми багато в чому залежали кінцеві результати господарювання. Стала запроваджуватися індивідуальна і дрібногруппова (ланкова) прогресивно-відрядна оплата праці.

Найбільш переконливим показником ефективності діяльності політвідділів служило скорочення тривалості сільськогосподарських кампаній. У 1934 р. весняну сівбу в республіці було проведено на 10—13 днів швидше, ніж у 1933 р., і на 20—25 днів швидше, ніж у 1932 р.⁴⁶ Збірвальні роботи також були завершені в більш короткі строки. Добувшись політичного та організаційного зміцнення колгоспів. ЦК ВКП(б) у листопаді 1934 р. перетворив політвідділи МТС на звичайні партійні органи. Вони були об'єднані з райовими комітетами партії.

План державних заготівель хліба в 1933 р. Україна повністю виконала вже до 16-ї річниці Великого Жовтня: в засіки Батьківщини надійшло 317 млн. пудів хліба проти 255 млн. у 1932 р. Листопадовий (1934 р.) Пленум ЦК ВКП(б) прийняв рішення про скасування картової системи розподілу продовольчих товарів. Дальше піднесення сільського господарства дало можливість в 1935 р. заготовити на Україні 462 млн. пудів хліба, а в 1936 р.— 545 млн. пудів⁴⁷.

Соціалістичне сільське господарство республіки розвивалося після 1933 р. високими темпами. Протягом 1934—1937 рр. обсяг валової продукції колгоспів зріс у 2,8 раза, а товарної — в 3,4 раза. 97,7% валової продукції надійшло з соціалістичного сектора⁴⁸. Зростання врожайності дало можливість скоротити площі посівів. З 1935 р. більшість сільгоспартілей почали розширювати підсобні виробництва — птахівництво, садівництво, ставкове господарство тощо. В 1934—1937 рр. натуральна частина колгоспного трудодня збільшилася з 1,3 до 3,5 кг зерна, а грошова — з 33 до 93 коп.⁴⁹ Піднесення громадського господарства колгоспів наочно демонструвало їх переваги перед індивідуальними селянськими господарствами.

⁴³ Історія Української ССР.— Київ, 1984.— Т. 7.— С. 403.

⁴⁴ Більшовик України.— 1938.— № 6.— С. 42.

⁴⁵ Бабко Ю., Бортинчук М. Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У.— К., 1968.— С. 161.

⁴⁶ Піджарий Ф. Д. Діяльність Комуністичної партії України по створенню і зміцненню колгоспного ладу (1927—1937 рр.).— Харків, 1973.— С. 11.

⁴⁷ Історія Української ССР.— Т. 7.— С. 419.

⁴⁸ Там же.— С. 416.

⁴⁹ Історія колективізації сільського господарства УРСР.— Т. 3.— С. 681.

До середини 1937 р. в 27,3 тис. сільгоспартілей об'єдналися 3756,8 тис. дворів, тобто 96,1% їх загальної кількості⁵⁰. З класу дрібних товаровиробників селянство перетворилося на клас, який виробляв матеріальні блага, базуючись на колективній праці, суспільній власності на засоби виробництва, машинній техніці. Перемога колгоспного ладу привела до подолання двоїстої природи селянства, ліквідації куркульської кабали. Відійшло в минуле розшарування селян на сільських пролетарів, бідняків, середняків і куркулів. Зміцнів союз робітників і селян, розгорнувся активний процес зближення селянства з робітничим класом за соціальним становищем, характером праці, політичним і культурно-технічним рівнем, матеріальним добробутом.

С. В. Кульчицкий

К ОЦЕНКЕ ПОЛОЖЕНИЯ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ УССР
В 1931—1933 гг.

Резюме

В статье анализируются причины и характер кратковременных, но крайне опасных кризисных явлений, которые возникли в сельском хозяйстве Украины при переходе от индивидуального к коллективному хозяйствованию. Отмечается, что углублению кризиса способствовала хлебозаготовительная политика, основанная на принципе разверстки. Показано, что анархия и бесхозяйственность в колхозах привели к огромным потерям зерновой продукции и, как следствие, к продовольственным затруднениям в начале 1932 г., голоду зимой и весной 1933 г.

Одновременно в статье разоблачается лживость пропагандируемой украинскими буржуазными националистами концепции «искусственного голода» (этноцида). Показана ведущая роль чрезвычайных партийно-государственных органов политотделов МТС — в стабилизации и последующем подъеме экономики колхозов.

⁵⁰ Там же.— С. 627.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ
НА УКРАЇНІ (1918—1920 рр.)

Завоювавши політичну владу, робітничий клас Росії очолив докорінну перебудову старого суспільства. Важливим інструментом здійснення революційних перетворень у країні стала економічна політика КІРС і Радянської держави. Вона спиралася на програму заходів, які були розроблені партією більшовиків ще до Жовтня і які на кожному новому історичному етапі творчо коригувалися нею відповідно до конкретної обстановки.

Громадянська війна, розв'язана контрреволюційною буржуазією і міжнародним імперіалізмом, змушувала Радянську державу на перший план висунути мобілізаційні завдання, підпорядковувати економіку країни насамперед інтересам збройного захисту соціалістичних завоювань. «...Раз справа дійшла до війни, — підкреслював у зв'язку з цим В. І. Ленін, — то все повинно бути підпорядковане інтересам війни...»¹. Тому економічна політика була спрямована на максимальне використання всіх ресурсів в інтересах оборони і зміцнення Радянської влади. Вона характеризувалась насамперед застосуванням надзвичайних заходів, що сприяли рішучому витісненню буржуазії з усіх сфер соціально-економічного життя, переходом від поступових соціалістичних перетворень, які здійснювалися навесні 1918 р., до прискороного успішного виробництва і засобів обміну, створення жорсткої централізованої системи управління економікою, різкого звуження економічних методів господарювання.

Сукупність надзвичайних позаекономічних заходів (продрозверстка, мілітаризація промисловості, різке обмеження приватної торгівлі, звуження товарно-грошових відносин, зрівняльний розподіл та ін.) характеризує «воєнний комунізм» як певну систему, поява якої викликана умовами воєнного часу. Причому вона складалася поступово і набула свого найбільшого розвитку і виразних рис лише наприкінці 1920 р. — на початку 1921 р. «В умовах нечуваних економічних труднощів, — відзначав В. І. Ленін, — нам довелося проробити війну з ворогом, який перевищує наші сили в сто разів; зрозуміло, що довелося при цьому йти далеко в галузі екстремних комуністичних заходів, далі, ніж треба; нас до цього змушували»².

Досвід економічного будівництва в період громадянської війни показав усю складність і труднощі перших кроків переходу від капіталізму до соціалізму. «Сама новизна суспільних завдань, — підкреслював М. С. Горбачов на XXVII з'їзді КІРС, — безперервний воєнний, економічний, політичний, психологічний тиск імперіалізму, необхідність докладати величезних зусиль для оборони — все це не могло не справляти впливу на хід подій, їх характер, на темпи здійснення соціально-економічних програм і перетворень. Не обійшлося і без помилок у політиці, різного роду суб'єктивістських відхилень»³. Наприкінці 1920 р.

¹ Ленін В. І. Промова на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, професійних спілок і фабрично-заводських комітетів, 5 трав. 1920 р. // Повне зібр. творів. — Т. 41. — С. 110.

² Ленін В. І. Про міжнародне і внутрішнє становище Радянської республіки // Там же. — Т. 45. — С. 9.

³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу — К. 1986. — С. 9.

стало очевидним, що заходами «воєнного комунізму» неможливо забезпечити нормальне функціонування економіки у мирних умовах. Він не міг послужити економічною основою союзу робітничого класу з трудящим селянством і тим самим сприяти залученню широких верств пролетарських мас до соціалістичного будівництва. Ці завдання виконала нова економічна політика, розроблена і здійснювана партією відповідно до конкретно-історичних умов, що змінилися.

Водночас слід зазначити, що заходи «воєнного комунізму» далеко не вичерпували усього змісту економічної політики, що проводилася Радянською державою в період громадянської війни. Незважаючи на складність воєнної, політичної і економічної обстановки, партія продовжувала розв'язувати довгострокові творчі завдання побудови нової соціалістичної економіки, які виходили за межі чисто мобілізаційних. Державному соціалістичному сектору економіки постійно доводилося взаємодіяти з іншими укладами, що зумовлювало необхідність пошуку найрізноманітніших підходів до вирішення тих чи інших економічних проблем. Усі ці обставини визначили надзвичайне багатство форм і методів у проведенні економічного курсу, розробці як конкретних практичних завдань господарського будівництва, так і його теоретичних основ.

У доповіді М. С. Горбачова на XXVII з'їзді партії відзначалося, що «КПРС має величезний досвід здійснення найбільших науково-технічних і соціально-економічних перетворень»⁴. Його використання має важливе практичне значення й у наші дні. Варте уваги в зв'язку з цим висунуте М. С. Горбачовим завдання творчого застосування «ленінської ідеї про продподаток стосовно сучасних умов»⁵. Воно здійснюється партією поряд з іншими заходами, спрямованими на те, «щоб відкрити простір економічним методам господарювання», «перейти до економічних методів керівництва на всіх рівнях народного господарства»⁶. Рішення XXVII з'їзду КПРС та січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС переконаливо свідчать про історичний зв'язок і спадкоємність сучасного курсу партії і ленінської теоретичної спадщини з питань соціалістичного будівництва, про величезне значення вивчення досвіду економічного будівництва в перші роки Радянської влади. Все це визначає актуальність розглядуваної проблеми, зумовлює необхідність більш уважного і поглибленого аналізу соціально-економічних і політичних явищ того періоду.

На особливу увагу заслуговує дослідження тих аспектів економічної політики, які виходили за межі «воєнного комунізму» і були зумовлені особливостями соціалістичного методу господарювання, а також пошуками різноманітних перехідних форм керівництва економікою з урахуванням інтересів різних соціальних верств населення. Це тим більше необхідно, оскільки противники марксизму-ленізму не облишили своїх намагань всіляко фальсифікувати процес соціалістичних перетворень. Буржуазні історики, як правило, трактують систему «воєнного комунізму», що склалася з ряду вимушених заходів в умовах громадянської війни і розрухи, як модель соціалізму, що нібито передбачалася К. Марксом і була насильно насаджена більшовиками після приходу їх до влади. Перехід же до непу вони розглядають як відмову від раніше проголошених принципів. При цьому буржуазні дослідники намагаються представити більшовиків прибічниками безтоварного соціалізму, в якому відсутні економічні стимули для організації виробництва. Дальше поглиблене вивчення економічної політики Радянської влади, в тому числі на Україні, сприятиме викриттю цих і подібних фальсифікаторських вигадок.

⁴ Там же.— С. 29.

⁵ Там же.— С. 37.

⁶ Там же.— С. 37, 39.

Необхідно підкреслити, що економічній політиці Радянської влади, господарському будівництву в Країні Рад присвячено величезну кількість праць. В даній статті спинимо лише на найбільш значних із них, які містять важливі теоретичні і методичні положення, а також конкретний фактичний матеріал, що дає можливість досліджувати процес перетворення економіки Радянської України в роки громадянської війни у тісному зв'язку з характерними для всієї країни політичними, економічними і соціальними явищами. Серед них насамперед слід назвати такі фундаментальні узагальнюючі видання, як «История Коммунистической партии Советского Союза» (Т. 3, кн. 2.— М., 1968) та «История СССР с древнейших времен до наших дней» (Т. 7.— М., 1967). У них дістала відображення багатопланова творча діяльність Комуністичної партії в перші роки Радянської влади, в тому числі основні принципові питання економічної політики. Значним вкладом у дослідження економічного розвитку Країни Рад у перехідний період є узагальнюючі праці «История социалистической экономики» (Т. 1: «Советская экономика в 1917—1920 гг.»— М., 1976), «От капитализма к социализму: Основные проблемы истории переходного периода в СССР, 1917—1937» (Т. 1.— М., 1981), «Экономическая политика Советского государства в переходный период от капитализма к социализму» (М., 1986). Вони відзначаються проблемним підходом до розкриття загальних і специфічних рис історичного досвіду соціалістичного будівництва в СРСР, його міжнародного значення. Значна увага в названих працях приділяється характеристичні головних особливостей економічної політики держави диктатури пролетаріату. Особливо цінним є висновок про те, що вона з самого початку громадянської війни «будувалась на спробах синтезувати методи, що диктувалися, з одного боку, об'єктивними законами суспільного життя, з другого,— специфічними умовами війни і розрухи»⁷. Такий підхід дає ключ до розуміння усієї складності завдань економічної політики Радянської держави в цілому та окремих її регіонах, допомагає правильно оцінити «методи поступок та угод», які тією чи іншою мірою постійно використовувалися у практичній діяльності радянського господарського апарату⁸.

Важливу роль у дослідженні різних аспектів економічного життя у перші роки Радянської влади відіграли монографії А. В. Венедиктова, В. З. Дробижєва, І. А. Гладкова, Д. А. Баєвського, Ф. В. Самохвалова, Ю. К. Авдакова⁹ та ін. На основі величезного документального матеріалу в них розкривається роль В. І. Леніна і Комуністичної партії у керівництві соціалістичними перетвореннями, всебічно показано становлення нової економіки, зародження і розвиток радянської системи управління народним господарством, використання господарського механізму для забезпечення перемоги трудящих у громадянській війні.

Дискусії з питань економічної політики в перехідний період, що розгорнулися на сторінках журналів «Вопросы истории» та «Вопросы истории КПСС» у 60-х—на початку 70-х років, сприяли посиленню уваги до теоретичного узагальнення нагромадженого конкретно-історичного матеріалу. Дальшим кроком на цьому шляху стала Всесоюзна наукова конференція «Економічна політика перехідного періоду в СРСР:

⁷ От капитализма к социализму: Основные проблемы истории переходного периода в СССР, 1917—1937.— М., 1981.— Т. 1.— С. 212.

⁸ Там же.— С. 211—212.

⁹ Венедиктов А. В. Организация государственной промышленности в СССР.— Л., 1957.— Т. 1.— 764 с.; Дробижев В. З. Главный штаб социалистической промышленности.— М., 1966.— 285 с.; Гладков И. А. Очерки советской экономики, 1917—1920.— М., 1956.— 604 с.; Гладков И. А. В. И. Ленин — организатор социалистической экономики.— М., 1960.— 384 с.; Баевский Д. А. Очерки по истории хозяйственного строительства периода гражданской войны.— М., 1957.— 447 с.; Самохвалов Ф. В. Советы народного хозяйства в 1917—1932.— М., 1964.— 303 с.; Авдаков Ю. К. Организационно-хозяйственная деятельность РСНХ в первые годы Советской власти, 1917—1921.— М., 1971.— 155 с.

Проблеми методології та історії», що відбулася у травні 1981 р. Багато зроблено в осмисленні основних напрямів економічної політики КПРС і Радянської держави у роки громадянської війни І. В. Беркінін, Е. Б. Генкіною, В. П. Дмитренко, М. Ф. Кузьміним, Є. В. Олесеюком, Е. Д. Осколковою, Ю. С. Папковим, Ю. А. Поляковим та ін.¹⁰ Програмні настанови партії в галузі соціалістичного будівництва розглядаються у працях названих авторів в тісному взаємозв'язку з практичним досвідом перших перетворень у ньому. Економічні заходи, що розроблялися навесні 1918 р., у період «воєнного комунізму», в 1921—1923 рр., досліджуються багатьма з них як етапи єдиної економічної політики партії в перехідний до соціалізму період¹¹. Ця системність і спадкоємність у розвитку економічного курсу дістала всебічне обґрунтування у колективній праці, присвяченій розробці і здійсненню непу, а також у нещодавно випущеній монографії В. П. Дмитренко¹². На основі аналізу лєнінської теоретичної спадщини, а також конкретно-історичного матеріалу автор останньої виявив фактори, що сприяли розробці Комуністичною партією і Радянською державою цілісної концепції господарського управління в умовах переходу від громадянської війни до непу, не протиставляючи відмінності форм і методів господарювання на цих окремих етапах. У працях названих вище авторів тією чи іншою мірою висвітлено проблему «воєнного комунізму». Цьому питанню присвячено й кілька історіографічних оглядів, що їх зміщено в окремих монографіях, а також спеціальні історіографічні праці¹³. Глибоко дослідив дану проблему Є. Г. Гімпельсон¹⁴. Він переконливо показав, що спроби трактувати «воєнний комунізм» як засіб безпосереднього переходу до соціалізму є глибоко помилковими, оскільки В. І. Ленін, партія завжди вважали необхідною умовою його побудови створення відповідної матеріально-технічної бази, необхідність перехідного періоду після завоювання влади пролетаріатом. Є. Г. Гімпельсон глибоко аргументовано показав неспроможність твердження про те, що нібито партія «запровадила» «воєнний комунізм» з принципових міркувань, і всебічно розкрив його роль у справі мобілізації необхідних для боротьби з контрреволюцією засобів. Це тим більш важливо, що помилкове тлумачення «воєнного комунізму» ще нерідко трапляється в

¹⁰ Беркінін І. В. Економіческая политика Советского государства в первые годы Советской власти.— М., 1970.—239 с.; Беркінін І. В. Вопросы истории периода гражданской войны (1918—1920 гг.) в сочинениях В. И. Ленина.— М., 1981.—368 с.; Генкіна Э. В. Государственная деятельность В. И. Ленина, 1921—1923.— М., 1969.—520 с.; Дмитренко В. П. Экономическая политика переходного периода в СССР: Актуальные проблемы исследования // История СССР.— 1978.— № 6.— С. 3—24; Кузьмин Н. Ф. Экономическая политика партии в первые годы Советской власти // Исторический опыт КПСС в осуществлении новой экономической политики.— М., 1972.— С. 7—47; Олесьюк Е. В. Разработка экономической политики Коммунистической партии в трудах В. И. Ленина.— Ростов н/Д., 1977.—175 с.; Осколкова Э. Д. Проблемы методологии и историографии ленинской концепции непу.— Ростов н/Д., 1981.—191 с.; Папков Ю. С. В. И. Ленин об экономической политике Советского государства в первые годы Советской власти.— М., 1969.—46 с.; Поляков Ю. А. Переход к яву и советское крестьянство.— М., 1967.—511 с.

¹¹ Осколкова Э. Д. Указ. соч.— С. 25—26.

¹² Поляков Ю. А., Дмитренко В. П., Щербань Н. В. Новая экономическая политика: Разработка и осуществление.— М., 1982.—240 с.; Дмитренко В. П. Советская экономическая политика в первые годы пролетарской диктатуры: Проблемы регулирования рыночных отношений.— М., 1986.—253 с.

¹³ Див.: Гімпельсон Є. Г. «Воєнний комунізм»: політика, практика, ідеологія.— М., 1973.—295 с.; Осколкова Э. Д. Указ. соч.; Свирица Л. М., Литвиня А. Л. На защите революции: Историч. очерк.— Л., 1985.—270 с.; Рагалянов Р. М. Политика «воєнного комунізму» (к історіографічній проблемі) // Уч. зап. Азербайджан. гос. ун-та: Серия ист. и филос. наук.— Баку, 1977.— № 1.— С. 16—22; Воронин С. В. Политика «воєнного комунізму» в советской общественно-политической литературе 30-х—50-х гг. // Рост. гос. ун-т, Ростов н/Д., 1984) Рукопись деп. в ИНИОН АН СССР № 16 109 от 26 03 84; та ін.

¹⁴ Гімпельсон Є. Г. Указ. соч.; Гімпельсон Є. Г. Великий Октябрь і становлення советської системи управління народним господарством, ноябрь 1917—1920 гг.— М., 1977.—308 с.

історичній літературі, в тому числі й у тій, що присвячується подіям на Україні.

Радянські дослідники дотримуються в основному єдиного погляду на зміст поняття «воєнний комунізм» та його роль у розгромі контрреволюції і зміцненні завоювань пролетаріату. Однак існують розбіжності в оцінці його місця у соціалістичному будівництві. Так, ряд дослідників вважає, що «воєнний комунізм» був не тільки комплексом тимчасових заходів, що зумовлювалися війною і розрухою, а й розглядався партією як план прискореного переходу до комуністичного виробництва і розподілу¹⁶. Такий підхід, на нашу думку, знову ж таки не враховує з належною чіткістю лєнінських положень про необхідність перехідного від капіталізму до соціалізму періоду і створення матеріально-технічної бази для побудови нового суспільства. Крім того, він не бере до уваги конкретно-історичну ситуацію, яка склалася за межами центральних районів країни, де вплив заходів «воєнного комунізму» на соціально-економічний розвиток був набагато слабшим. У ході проведеного автором даного огляду дослідження¹⁶ з'ясувалося, зокрема, що на Україні кожного разу, коли республіка визволялася від контрреволюційних режимів, економічна ситуація характеризувалася орієнтацією переважно на поступові перетворення, що здійснювалися в РСФРР навесні 1918 р. Надзвичайні заходи «воєнного комунізму» вводилися переважно внаслідок загострення воєнно-політичної обстановки і ускладнення економічного становища республіки. Всебічне вивчення економічної політики Радянської влади на Україні сприяє більш поглибленому розумінню початкового етапу перехідного періоду від капіталізму до соціалізму в СРСР у цілому. Це завдання полегшується тим, що існує значна кількість праць, присвячених соціально-економічному розвитку України у 1917—1920 рр., радянському господарському будівництву, що здійснювалося в ній.

Вже в перших періодичних виданнях (1919—1920 рр.) — «Економіческая жизнь», «Народное хозяйство», «Народное хозяйство Украины», «Вестник Совета народного хозяйства Украины» та ін., а також в окремих публікаціях тих років висвітлювалися проведення перших соціалістичних перетворень в економіці Радянської України, становлення в ній соціалістичного укладу, мали місце перші спроби теоретичного узагальнення цих процесів. При цьому насамперед слід виділити праці діячів Комуністичної партії — активних учасників господарського будівництва в республіці В. Я. Чубаря, Е. Й. Квірінга, Д. З. Мануїльського¹⁷ та ін. Вони відіграли значну роль у формуванні радянської історіографії соціалістичного будівництва. Вже тоді їх авторами порушувалося питання про поєднання директивних завдань центральних органів з економічними методами впливу на виробництво, хоч їх застосування і було обмежене умовами «воєнного комунізму»¹⁸.

Після закінчення громадянської війни і переходу до непу посилилася систематизація матеріалів, яка дала можливість перейти до узагальнення становища народного господарства республіки і здійснення

¹⁶ Див.: Гимпельсон Е. Г. К вопросу о «военном коммунизме» // Вост. ист. КПСС.—1986.—№ 6.—С. 70—83; Осколкова Э. Д. Указ. соч.—С. 37—39.

¹⁷ Див.: Терещенко Ю. И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: Очерк истории эконом. политики, 1917—1920.—Киев, 1986.—254 с.

¹⁸ Чубарь В. Я. Год хозяйственной работы на Украине // Народное хозяйство Украины.—1921.—№ 1.—С. 3—13; Чубарь В. Я. Хозяйственное строительство на Украине // Эконом. жизнь.—1920.—№ 150; Квірінг Э. Экономические взаимоотношения советских республик // Народное хозяйство Украины.—1919.—№ 2—3.—С. 1—4; Квірінг Э. Организация народного хозяйства // Там же.—№ 4—5.—С. 53—57; Мануїльський Д. Земельная политика на Украине // Эконом. жизнь.—1920.—№ 125.

¹⁹ Становление и развитие советской экономической науки на Украине, 1917—1937 годы.—Киев, 1983.—С. 192.

у ньому перетворень¹⁹. У 1921 р. вийшов збірник нарисів і статей з господарського будівництва, підготовлений В. Я. Чубарем, А. М. Кактинем, П. Фоміним та іншими працівниками Уккраннаргоосу²⁰. Поряд з наведеними у ньому цінними фактичними даними значний інтерес становлять спроби дати оцінку окремим заходам економічної політики Радянської влади на Україні у 1920 р. Нас особливо цікавить важлива теза, яка не втратила свого значення й нині, про те, що лише з другої половини 1920 р. в республіці розпочалося прискорене «видулення підприємств з приватного володіння». Так, у 1920 р., відзначається у збірнику, Україна вперше переживала етап, що відповідав другій половині 1918 р. у центральній Росії, тобто етап планомірної (вже не стихійної) націоналізації і трестизації промисловості і транспорту²¹. Це мають враховувати сучасні дослідники при визначенні темпів соціалістичних перетворень у республіці, характеристики загальних закономірностей і специфічних особливостей їх здійснення на Україні.

В перших узагальнюючих працях 20-х років, присвячених розвитку народного господарства республіки, головна увага приділялася промисловості як найважливішій галузі її економіки. З'явилися також і спеціальні публікації з цієї проблеми²². Ряд цікавих спостережень вміщено, зокрема, в праці П. В. Жигалка, який правильно підкреслює змушений характер ряду надзвичайних заходів у промисловості, «необхідність примусу і централізації у всіх галузях народного господарства», викликаних гострою класовою боротьбою²³.

Серед найважливіших соціально-економічних проблем, що постали перед пролетарською державою в роки громадянської війни, першорядне значення мало розв'язання продовольчого питання. Першими його дослідниками на Україні були наркоми О. Г. Шліхтер і М. К. Владімиров, працівники Наркомпроду К. Гавеман, Н. Орлов та ін.²⁴ Серед численних праць цих авторів слід виділити статтю О. Г. Шліхтера «Боротьба за хліб на Україні в 1919 році», вміщену в журналі «Летопись революции» (1928, № 2). Вона досі не втратила своєї наукової цінності. О. Г. Шліхтер аналізує різні етапи здійснення хлібної монополії, розкриває причини, що спонукали Наркомпрод УСРР вносити корективи у хід її проведення в республіці. Праці О. Г. Шліхтера було перевидано у спеціальному збірнику «Продовольча справа за років громадянської війни» (Харків, 1932).

Складовою частиною багатопланової системи заходів економічної політики Радянської влади були революційні аграрні перетворення. Їх вивчення почалося ще в роки громадянської війни і початковий період непу²⁵. Тоді ж було досягнуто певних успіхів у вивченні проблем земле-

¹⁹ Сборник отчетов народных комиссариатов УССР, уполномоченных народных комиссариатов РСФСР при Совнарком УССР и центральных учреждений Украины.— Харьков, 1921.— 332 с.; Украинская промышленность в 1920 году.— Харьков, 1921.— 477 с.

²⁰ Народное хозяйство Украины. Сб. очерков и статей по хозяйственному строительству Украины.— Харьков, 1921.— 129 с.

²¹ Див.: Там же.— С. 5, 31.

²² Антонов Н. Н. Донецкий бассейн и его промышленность.— Пг., 1922.— 56 с.; Золотарев А. О. Десятилетие строительства социалистической промышленности УССР.— Харьков, 1927.— 66 с.; Жигалко П. Украинская промышленность в условиях новой экономической политики.— Госиздат Украины, 1925.— 70 с.

²³ Жигалко П. Указ соч.— С. 9.

²⁴ Шлихтер А. Г. Основные задачи советской продовольственной политики.— Киев, 1919.— 4 с.; Владімиров М. К. Продовольча політика Радянської влади на Україні.— Харків, 1920.— 16 с.; Гавеман К. Задача продовольственной политики в Киевской губернии // Эконом. вестн.— 1919.— № 1—2.— С. 8—11; Орлов Н. Предварительные итоги // Известия народного комиссариата продовольствия Украины.— 1919.— № 7—8.— С. 3—18; та ін.

²⁵ Мещеряков В. Земельная политика коммунистов.— Харьков, 1919.— 22 с.; Мануйльський Д. О нашей политике в деревне // Коммунист (Харьков).— 1920.— № 2.— С. 5—8; Вікторов В. Основи земельної політики Радянської влади.— Хар-

користування, змін у соціальній структурі селянства у ході аграрних перетворень. У цьому зв'язку слід згадати праці В. А. Якиманського та М. Б. Гуревича²⁶, побудовані на матеріалах анкетування власників селянських господарств, що проводилося ЦСУ УСРР, та на основі інших статистичних матеріалів. Розпочалося дослідження соціалістичної перебудови сільського господарства²⁷. Вивчалися проблеми споживчої та інших видів кооперації на Україні²⁸.

Окремі аспекти економічної політики дістали відображення в узагальнюючих працях, присвячених історії Великого Жовтня і громадянської війни. Їх кількість збільшилася у зв'язку з підготовкою до 10-річчя Жовтневої революції. Слід насамперед назвати праці Г. І. Петровського та П. І. Буценка, в яких показано розвиток Радянської України за післяжовтневий період²⁹. Чимало цінних матеріалів містяться у працях і збірниках, присвячених боротьбі за владу Рад в окремих губерніях, містах і на промислових підприємствах Української СРР.

Становлення української радянської історіографії, як і радянської науки в цілому, відбувалося в умовах гострої ідеологічної боротьби. Подолання антимарксистських концепцій історичного розвитку СРСР сприяло утвердженню в ній лєнінського розуміння принципів перетворень в економіці у перехідний період в цілому, а також у роки громадянської війни.

У 30-х — першій половині 50-х років в дослідженні розглядуваної проблеми мали місце суперечливі тенденції. Значно ослабла увага до питань соціально-економічного розвитку України у 1917—1920 рр. Достить сказати, що в 30-ті роки аграрним перетворенням у ній було присвячено лише одне дослідження, та й те на матеріалах Мелітопольського району³⁰. У багатьох узагальнюючих працях соціалістичним перетворенням в економіці республіки давалися спрощені оцінки, ігнорувалися конкретно-історичні умови їх здійснення.

З другої половини 30-х років на висвітленні історії громадянської війни дедалі відчутніше позначався негативний вплив культу особи. Звужувалася проблематика досліджень, насаджувався догматизм, мав місце відхід від лєнінської періодизації³¹. Водночас у цей період з'явилися публікації і дисертації з окремих питань господарського будівництва, в яких досить широко використовувалися документи центральних республіканських архівів, зокрема фондів ВУЦВК, РНК УСРР, Укруднаргоспу, Промбюро, економічних наркоматів, Головвугілля, Го-

ків, 1920.—16 с.; Клунний Г. До питання про земельну політику на Україні.—*К.*, 1921.—39 с.; Качинський В. Очерки аграрної революції на Україні.—*Харьков*, 1922.—Вид. 1.—106 с.; Вид. 2.—111 с.; та ін.

²⁶ Якиманський В. А. К итогам аграрной революции на Украине.—*Харьков*, 1924.—38 с.; Гуревич М. Б. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства.—*Харьков*, 1925.—56 с.

²⁷ Жигур Я. Организация коммунистических хозяйств в земледелии.—*Екатеринослав*, 1919.—45 с.; Плюснина Н. И. Сельскохозяйственная коммуна и ее значение.—*Киев*, 1919.—23 с.; Скрипник М. Н. Начало коллективного хозяйства на Украине.—*М.*, 1920.—24 с.; Касперович Л. Коллективизация сельского хозяйства в Квишине в 1920—1925 гг.—*К.*, 1926.—56 с.; та ін.

²⁸ Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні.—*Харків*, 1926.—52 с.; Волович М. Очерки потребительской кооперации в период военного коммунизма.—*Харьков*, 1926.—92 с.; Зарудий С. Українська кооперация на 10 роковини Жовтневої революції, 1917—1927.—*Харків*, 1927.—44 с.; Потребительская кооперация на Украине за пять лет, 1918—1922.—*Харьков*, 1923.—206 с.

²⁹ Петровський Г. Невозможники й середняки в десятирічній боротьбі за соціалізм.—*Харків*, 1927.—50 с.; Петровський Г. Ради за період громадянської війни і за мирного будівництва на Україні.—*Харків*, 1927.—55 с.; Буценко П. Радянське будівництво на Україні.—*Харків*, 1927.—79 с.; Буценко П. Десять всеукраїнських з'їздів Рад.—*Харків*, 1927.—109 с.

³⁰ Социально-экономические изменения в деревне: Мелитопольский район, 1885—1938.—*М.*, 1939.—408 с.

³¹ Историография истории Украинской ССР.—*Киев*, 1987.—С. 266.

ловцукру та інших відомств³². У 1949 р. вийшла узагальнююча праця «Нариси розвитку народного господарства УРСР». 1954 р. її було перевидано у Москві³³. Незважаючи на ряд суб'єктивістських оцінок, в ній є чимало цінних даних, що стосуються стану економіки України, зокрема, підсумкові відомості про кількість націоналізованих підприємств на кінець громадянської війни, які і в наш час широко використовуються дослідниками.

Новий етап у дослідженні питань соціалістичного будівництва на Україні розпочався з другої половини 60-х років. Він пов'язаний з подоланням шкідливого впливу культу особи у висвітленні подій Жовтневої революції і громадянської війни в цілому, відходом від спрощених схем і штампів у їх вивченні згідно з рішеннями ХХ з'їзду КПРС, більш поглибленим вивченням проблеми. Досить сказати, що на початок 70-х років було написано 12 тис. книг і статей з історії іноземної інтервенції і громадянської війни³⁴⁻³⁶, а нині їх кількість становить понад 14 тис. назв.³⁶ Серед них значну частину присвячено різним аспектам соціалістичних перетворень в економіці України. Історіографічний аналіз праць з цієї проблематики зроблено І. К. Рибалкою у відповідному розділі узагальнюючої монографії «Історіографія історії Української ССР» (К., 1986).

Розглядаючи новітню літературу, в якій тією чи іншою мірою освітлюється радянська економічна політика на Україні, слід особливо відзначити узагальнюючі колективні праці, створені в республіці за останні роки. Це насамперед «Очерки истории Коммунистической партии Украины» (К., 1977); 2-й том двотомної «Історії Української РСР» (К., 1967); тритомник «Українська РСР в період громадянської війни, 1917—1920» (К., 1967—1970); 6-й том «Історії Української ССР» (К., 1984); 1-й том двотомника «Розвиток народного господарства Української РСР, 1917—1967» (К., 1967); 2-й том «Історії народного господарства Української РСР: Створення соціалістичної економіки, 1917—1937» (К., 1984). У них висвітлюються основні питання економічного розвитку України у 1917—1920 рр., багатогранна діяльність Комуністичної партії по створенню соціалістичного укладу в економіці, досліджуються загальні закономірності і особливості перетворень у народному господарстві на основі ленінського плану побудови соціалізму. В узагальнюючому плані подані питання націоналізації промисловості, аграрної політики, продовольча проблема та ін.

Різноманітні аспекти економічної політики порушені у монографічних дослідженнях М. І. Супруненка, Ю. Ю. Кондуфора, М. І. Куличенка, В. А. Чирка, І. К. Рибалки, А. В. Лихолата, М. К. Колісника, І. І. Шевченка, Ф. Г. Турченка та ін.³⁷ Поряд з питаннями партійного

³² Вияюкур П. И. К вопросу об истории национализации промышленности в г. Харькове // Науч. зап. Укр. академии соц. земледелия им. Артема.— Харьков, 1941.— Т. 3.— С. 225—254; Прокопенко Н. Р. Борьба за возрождение угольного Донбаса в 1920 г. // Ист. зап.— 1948.— Т. 25.— С. 24—58; Хотимченко Н. И. Социалистическое строительство хозяйства УССР: Автореф. дис. ... канд. экон. наук.— Киев, 1949.— 21 с.; Усков Ф. Коммунизм Украины в период военного коммунизма и переходу до него.— К., 1950.— 104 с.; Бажула Г. Д. Развитие угольной промышленности Донского бассейна.— М., 1955.— 672 с.; та ін.

³³ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР.— М., 1954.— 554 с.
³⁴⁻³⁶ Науков В. П. Летопись героической борьбы: Сов. историография гражданской войны и интервенции в СССР, 1917—1922.— М., 1972.— С. 4.

³⁷ Мусиенко В. В. На защите завоеваний Великого Октября.— Киев, 1986.— С. 9.

³⁸ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине.— М., 1966.— 455 с.; Кондуфор Ю. Ю. Великий Жовтень і захист його завойовань.— К., 1971.— 252 с.; Куличенко М. И. Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918—1920 гг.— Харьков, 1963.— 447 с.; Чирко В. А. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917—1922 гг.— М., 1967.— 383 с.; Рибалка І. К. Відновлення Радянської влади на Україні, 1918—1919.— Харків, 1957.— 295 с.; Лихолат А. В. Здійснення ленінської національної політики на Україні,

і радянського будівництва, співробітництва радянських республік у працях названих дослідників дістали відображення різні сторони господарського розвитку України, розглядаються основні державні акти, спрямовані на ліквідацію буржуазно-поміщицького ладу, експлуаторських класів і утвердження диктатури пролетаріату.

Істотним досягненням української історіографії є дослідження націоналізації промислового виробництва. Найбільш повно ця проблема висвітлено в монографії П. П. Гудзенка³⁸. У ній вперше на основі аналізу і узагальнення численних архівних і опублікованих матеріалів розкривається комплекс питань, пов'язаних з переходом основних засобів виробництва до рук трудящих на різних етапах боротьби за владу Рад, висвітлюється організація управління народним господарством тощо. Книга дала поштовх далішим пошукам дослідників у цьому напрямі³⁹.

До праць, присвячених націоналізації промисловості, примикають дослідження з історії робітничого класу, що розкривають його вклад у корінні перетворення в економіці. Це, зокрема, другий том двотомної «Історії робітничого класу Української РСР» (К., 1967); другий том двотомника «История рабочих Донбасса» (К., 1981); «Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР» (К., 1983). У названих книгах розкривається участь робітничого класу у розв'язанні складних завдань соціалістичного будівництва в період громадянської війни, у націоналізації виробництва, управлінні ним, у боротьбі з розрухою, зміщенні економічних позицій диктатури пролетаріату. Ці питання дістали також відображення у монографіях Є. М. Скляренка, О. П. Реєнта, в статтях І. К. Рибалки, А. П. Гриценко та ін.⁴⁰

Незважаючи на успіхи у вивченні складного процесу соціалістичних перетворень у промисловості України, ряд його аспектів досліджено ще недостатньо. У багатьох працях немає належної чіткості щодо масштабів і темпів націоналізації виробництва на різних етапах громадянської війни. Часто дослідниками ігнорується та обставина, що у 1919 р. більшість середніх і дрібних підприємств перебувала в руках приватних власників під контролем держави і фактично являла собою державно-капіталістичний уклад в економіці республіки. Така ситуація тривала до середини 1920 р. Дослідники ж, як правило, обмежуються простою констатацією факту, що на кінець 1920 р. на Україні було націоналізовано понад 11 тис. підприємств, і лишають поза увагою питання

1918—1920.—К., 1967.—303 с.; Колісник М. К. Відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні, 1919—1920.—К., 1958.—204 с.; Шевченко І. І. Комуністическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян, 1919—1920.—Киев, 1958.—352 с.; Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине.—Киев, 1987.—199 с.

³⁸ Гудзенко П. П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР, 1917—1920.—К., 1965.—300 с.

³⁹ Першак Д. А. З історії соціалістичної націоналізації кам'яновугільної промисловості Донбасу, 1917—1920 // Питання історії народів СРСР.—1968.—Вип. 5.—С. 80—88; Мищенко А. Г. Націоналізація угольної промисловості Донбасу в 1920 году // Вестн. Харьк. гос. ун-та.—1968.—Вип. 3.—С. 45—55; Мищенко А. Г. Створення соціалістичного апарату управління промисловістю України в 1920 р. // Питання історії народів СРСР.—Харків, 1971.—Вип. 11.—С. 35—42; Тихомиров Б. О. Борьба В. І. Ленина за опортуністичными перекурениями принципа управления государством в 1920 р. // Укр. іст. журн.—1965.—№ 5. С. 31—40; Партійне керівництво розвитку промисловості України, 1917—1975.—К., 1976.—343 с.

⁴⁰ Скляренко Є. М. Робітничий клас України в роки громадянської війни, 1918—1920.—К., 1966.—214 с.; Реєнт А. П. Робітничий клас Советской Украины на завершающем этапе гражданской войны. Киев, 1984.—167 с.; Рибалка І. К. Робітничий клас України у 1917—1920 рр. // Укр. іст. журн.—1986.—№ 11.—С. 27—39; Гриценко А. П. Діяльність політвідділів на залізницях України в 1920 р. // Іст. дослідження: Вітчизняна історія.—К., 1975.—Вип. 1.—С. 101—117; Гриценко А. П. Заходи Комуністичної партії та органів Радянської влади по зміцненню союзу робітничого класу та селянства України у 1920 р. // На захисті завоювань Великого Жовтня.—К., 1982.—С. 92—117.

про масштаби ненаціоналізованого виробництва. А тим часом у ньому була певна кількість середніх підприємств і досить значна — дрібних — ценової промисловості. І вона, за підрахунками Ф. Г. Турченка, перевищувала 10 тис.⁴¹ Зі свого боку зазначимо, що, за неповними даними Промбюро, на жовтень 1920 р. в республіці налічувалося 1557 приватних підконтрольних підприємств 2-ї групи (переважно середніх, які перебували в одночасному підпорядкуванні і главків, і губраднаргоспів. — Ю. Т.), що становило 36,4% їх загальної кількості (4362)*. Ще більше діяло ненаціоналізованих дрібних підприємств 3-ї групи (місцевого значення, підпорядкованих раднаргоспам.— Ю. Т.). У зв'язку з цим варто нагадати, що в жовтні 1920 р. ЦК РКП(б) в листі до партійних організацій півдня країни звертав увагу на те, що в ряді міст цього регіону, в тому числі й на Україні, експропріація буржуазії йде повільними темпами⁴². Ігнорування цих обставин створює неправильне уявлення про глибину усуспільнення виробництва в республіці, призводить до перебільшення масштабів «воєнного комунізму» у промисловості і спрощення змісту економічної політики в цілому. У зв'язку з цим потребує вивчення питання регулювання державою ненаціоналізованого виробництва, конкретно-історичного змісту несоціалістичних укладів, їх місця і ролі в соціально-економічному житті та взаємодії з соціалістичним сектором економіки.

На дальше дослідження заслуговують особливості організації управління промисловістю і економікою України в цілому в умовах громадянської війни, зокрема застосування надзвичайних і економічних методів керівництва. Тенденція до жорсткої централізації управління на різних етапах громадянської війни поміжшувалася в республіці рядом заходів, спрямованих на більш збалансоване поєднання виробничо-галузевого і виробничо-територіального принципів керівництва. «Вертикалізм тут (на Україні.— Ю. Т.),— відзначає в зв'язку з цим один з керівників Промбюро А. Кактінь,— не набуває тип повторних, викривлених форм, у які він, у вигляді реакції проти надмірного горизонталізму, вилився у центрі Росії. Це зрозуміло: він тут проводиться свідомо, без надмірної пристрастності, планомірно і послідовно, з урахуванням тих помилок і перегибів, що були допущені в центрі»⁴³.

Відомо, що в системі управління народним господарством важливу роль відіграла Рада Української трудової армії. Однак досі дослідники головно увагу приділяли показу здійснюваного нею керівництва частинами трудовій армії⁴⁴. Діяльність же Украдтрударму як обласного органу Ради Праці і Оборони РСФРР, що керував усією економікою республіки, ще не дістала належного висвітлення. На своїх дослідників чекає і діяльність Ради Робітничої і Селянської Оборони УССР, а також економічних наркоматів та інших республіканських установ.

Увагу істориків продовжувала привертати продовольча проблема⁴⁵. Так, ряд статей ними присвячений діяльності партійних організа-

⁴¹ Турченко Ф. Г. Наза. праця.— С. 165.

* Підраховано за кн.: Народное хозяйство Украины: Сб. очерков и статей по хоз. строительству Украины.— Харьков, 1921.

⁴² Історія КП(б)У в матеріалах і документах, 1917—1920. Харків, 1934.— Вип. 2.— С. 591.

⁴³ Народное хозяйство Украины: Сб. очерков и статей по хоз. строительству Украины.— С. 32.

⁴⁴ Горкавенко В. І. З історії трудової армії на Україні // Укр. іст. журн.— 1975.— № 8.— С. 55—62; Ревеук В. Я. Создание и деятельность Украинской трудовой армии // Вопр. истории СССР.— 1981.— Вып. 26.— С. 22—28.

⁴⁵ Бабурин С. Ф. Укрепление союза рабочего класса и трудящегося крестьянства Украины в борьбе за осуществление продовольственной политики Коммунистической партии в 1920 г. // Сб. науч. тр. Харьков горного ин-та.— 1959.— № 8.— С. 3—30; Юбкин В. П. Здійснення продовольчої політики на Україні, грудень 1919—1920 рр. // Укр. іст. журн.— 1961.— № 1.— С. 21—30; Колісник М. К. Заходи по виконанню продовольчої політики на Україні у 1920 р. // Питання історії народів СРСР.— 1966.— Вип. 2.— С. 32—40; та ін.

цій по залученню робітничого класу і трудяшого селянства до виконання продовольчих завдань, організації і діяльності продорганів, участі комнезамів у продовольчій роботі, боротьбі з бандитизмом тощо. В останні роки зроблено спробу визначити кількість робітників, що брали участь у продовольчих кампаніях 1919 р. і 1920 р. Оpubліковано нові дані про діяльність продзагонів у 1920 р. Досліджується організація продовольчої допомоги Радянській Росії, налагодження товарообміну між союзними республіками. Розпочато вивчення державного постачання робітників у 1920 р., системи класового розподілу⁴⁶.

Глибоке дослідження продовольчої проблеми здійснено у єдиному поки що спеціальному монографічному дослідженні Ю. Ю. Кондуфора⁴⁷. У ньому ґрунтовно розкрито боротьбу Комуністичної партії за зміцнення союзу робітничого класу і трудяшого селянства в ході проведення продовольчої політики, показано створення радянських продовольчих органів, їх структуру, діяльність, виконання хлібної розверстки. Велику увагу приділено залученню робітників до участі в боротьбі за хліб.

Слід, однак, підкреслити, що тему ще далеко не вичерпано. У багатьох працях продовольче питання висвітлюється без врахування тієї обставини, що у 1917—1920 рр. воно тісно перепліталось з комплексом економічних, соціальних, воєнних і політичних проблем. Всебічне вивчення продовольчої політики має важливе значення для розуміння товарно-грошових і риночних відносин, масштабів їх дії у роки громадянської війни, обмеження торгівлі, діяльності кооперації тощо, які досі лишалися майже недослідженими. Недостатньо вивчено характер хлібної монополії, її масштаби, співвідношення загальних рис, властивих для країни в цілому, і специфічних особливостей, викликаних конкретною ситуацією на Україні у 1919—1920 рр. Так, застосування продовольчої монополії і хлібної розверстки на Україні в 1919 р. не вплинуло так сильно на інші сфери економічного життя, як у центральній Росії, де ширші масштаби розверстки й державного продуктообміну привели до порушення звичних економічних зв'язків між містом і селом, дали поштовх до посилення інших «воєнно-комуністичних» процесів — згоргання торгівлі, натуралізації селянського господарства і зарплати робітників та службовців тощо⁴⁸. Якщо в РСФРР розверстка іноді охоплювала не лише надлишки, а й частину необхідного хліба, то для селянства України вона була не такою обтяжливою, оскільки в нього залишалися значні запаси товарної продукції. Досить сказати, що у 1919 р. хлібній розверстці не підлягали тут господарства, що мали земельні наділи до 5 десятин, в 1920 р. — до 3 десятин. Хлібні лишки від урожаю 1919 р. — 278 млн. пудів — фактично залишалися у розпорядженні селянства. На червень 1919 р. Наркомпрод УСРР заготував за розверсткою усього 10,5 млн. пудів хліба⁴⁹.

З огляду на це не можна не погодитися з думкою, що негативний вплив розверстки на сільське господарство хлібних районів країни, в тому числі й УСРР, в історичній літературі дещо перебільшено⁵⁰.

⁴⁶ Ревегук В. Я. Продовольчі загони України у боротьбі за хліб // Укр. іст. журн.—1983.—№ 3.—С. 34—41; Ревегук В. Я. Братская взаимопомощь РСФСР и УСРР в решении продовольственной проблемы в годы гражданской войны // Вопр. истории СССР.—1983.—Вып. 28.—М. 26—32; Ревегук В. Я. В. І. Ленин і боротьба за хліб на Україні в 1917—1921 рр. // Укр. іст. журн.—1986.—№ 4.—С. 55—64; Нестугля О. О. Державне забезпечення трудящих України продовольством у 1920 р. // Укр. іст. журн.—1984.—№ 7.—С. 127—133.

⁴⁷ Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики, 1918—1920 гг.) — Киев, 1964.—263 с.

⁴⁸ Гинпельсон Е. Г. «Военный коммунизм»: политика, практика, идеология.—С. 61.

⁴⁹ Кондуфор Ю. Ю. Указ. соч.—С. 176, 195

⁵⁰ Юрков И. А. Экономическая политика партии в деревне, 1917—1920. М., 1980.—С. 78.

Малодослідженим залишається досі питання про обмеження вільної торгівлі на Україні на різних етапах громадянської війни. Слабкість державної заготівлі в республіці робила неминучим існування тут вільної торгівлі у ширших масштабах, змушувала робітників користуватися послугами ринку, який у 1919 р. залишався основним джерелом надходження продуктів і більшості предметів широкого вжитку. Фактично неорганізованим залишився апарат кооперації, діяльність якої будувалася переважно на старих, приватновласницьких засадах. Питання про подальше поглиблення і поширення державної системи заготівлі і розподілу, охоплення нею якомога більшого кола продуктів, націоналізація торгівлі переносилися у той період фактично на перспективу.

Лише з другої половини 1920 р. в результаті значно зрослих масштабів розверстки й державної заготівлі продуктів у цілому стало можливим здійснення більш рішучих заходів, спрямованих на обмеження приватної торгівлі і розширення натурального постачання різних верств трудящих. Однак у 1920 р. на Україні так і не було прийнято рішення, аналогічне декрету РНК РСФРР від 21 листопада 1918 р., — «Про організацію постачання населення усіма продуктами і предметами особистого вжитку і домашнього господарства», який мав характер загальнодержавного акта і ставив націоналізацію торгівлі у рамки жорсткого законодавства. Цю функцію не змогла виконати й інструкція Наркомпроду УСРР про націоналізацію торгівлі, яка була видана лише в жовтні 1920 р. і спрямовувалася насамперед проти оптової торгівлі⁵¹. Тому на кінець 1920 р. у містах ще діяла значна кількість приватних торговельно-підприємств⁵². Набула поширення розверстка без встановлення державної монополії, що давало можливість селянам вільно розпоряджатися значними лишками сільськогосподарської продукції. В результаті риночна економіка й товарно-грошові відносини на Україні мали дещо ширші масштаби, ніж у центральних районах РСФРР.

Серед найважливіших соціально-економічних питань періоду громадянської війни чи не найбільшу увагу дослідників привертає процес аграрних перетворень. За неговини мідражунками, тільки за останні 15 років різним аспектам цієї проблематики присвячено понад 50 праць⁵³. Найбільш повно висвітлено початковий період аграрних перетворень (до весни 1918). Насамперед слід назвати фундаментальну монографію М. А. Рубача, а також праці Г. Ф. Решодька, Ж. П. Тимченко, І. В. Хміля та ін.

Значну кількість досліджень присвячено наступним етапам аграрних перетворень — у 1919 р. і 1920 р. Їх ґрунтовний аналіз дає в історіографічних оглядах П. М. Денисовця та В. Ф. Верстюка⁵⁴. Тут названо лише найбільш значні праці — І. К. Рыбалки, Г. Ф. Чмиги, М. І. Ксьонзенка, Р. Д. Ляха, І. Х. Ганжи, М. Д. Березовчука й В. Ф. Верстюка⁵⁵. Їх автори залучили величезний фактичний ма-

⁵¹ Турченко Ф. Г. Назв. праця. — С. 167—168

⁵² Дмитренко В. П. Узвз. соч. — С. 191.

⁵³ Верстюк В. Ф. Проблеми вивчення революційних аграрних перетворень на Україні // Укр. іст. журн. — 1983. № 10. — С. 136.

⁵⁴ Денисовець П. М. Радянська історіографія революційних аграрних перетворень на Україні в 1917—1921 рр. // Укр. іст. журн. — 1973. № 10. — С. 143—148; Верстюк В. Ф. Назв. стаття. — С. 136—145.

⁵⁵ Рыбалка І. К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни, 1919.—Харків, 1967.—192 с.; Ксьонзенко М. І. Завершення революційних аграрних перетворень на Харківщині, грудень 1918—березень 1921 рр.—Харків, 1968.—184 с.; Ксензенко Н. І. Революционные аграрные преобразования на Украине декабрь 1919—март 1921.—Харьков, 1980.—144 с.; Чмыга А. Ф. Колхозное движение на Украине, 1917—1929 гг.: Очерки истории.—М., 1974.—319 с.; Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні, 1917—1923 рр.—Київ; Донецьк, 1975.—118 с.; Ганжа І. Х. Перші колективні господарства на Україні.—К., 1960.—132 с.; Березовчук М. Д. Перші соціалістичні перетворення на селі.—К., 1976.—148 с.; Верстюк В. Ф. Борьба трудящегося крестьянства Украины за зміщення влади Рад.—К., 1984.—141 с.

теріал, який дав можливість глибоко висвітлити процес націоналізації землі й передачі її селянству. Грунтовно розкрито запровадження нового земельного устрою, зародження соціалістичних форм сільського господарства, діяльність радянських земельних органів, комбідів і комнезамів у ході аграрних перетворень і соціалістичного будівництва. Істотним внеском у розробку даної теми є узагальнюючі праці з історії селянства та соціалістичної перебудови сільського господарства України⁵⁶. Розгортання соціалістичної революції в українському селі, поява в ньому перших паростків соціалізму досліджені в працях А. П. Гриценко, В. Ф. Верстюка й І. В. Хмілья⁵⁷.

І все ж ряд питань аграрної політики вивчено ще недостатньо. Потребують дальшого дослідження масштаби зрівняльного землекористування в окремих регіонах і у республіці в цілому у 1919 р. Досі не приділялося достатньої уваги виробничій діяльності перших колгоспів і радгоспів на Україні у 1919—1920 рр., розкриттю її соціально-економічного змісту. Доречно у зв'язку з цим навести тут вислів наркома земельних справ УСРР В. Н. Мещерякова у травні 1919 р. про те, що радгоспи були «носіями державного капіталізму»⁵⁸. Вже сама по собі така оцінка свідчить, що становлення соціалістичних форм землеробства на Україні було надзвичайно складним і неоднозначним процесом, який потребує особливої уваги. Згадувана змістовна монографія Г. Ф. Чинги, яка охоплює період 1917—1929 рр., далеко не висчерпує всього обсягу питань. Недостатньо дослідженими залишаються і форми та методи регулювання пролетарською державою діяльності одноосібного селянського господарства, а також державна допомога селянству, що була важливим компонентом економічної політики партії на селі. Ще далеко не повністю окреслене коло проблем «воєнного комунізму» на селі⁵⁹, відсутні також спеціальні дослідження про його вплив на економічну, соціальну і політичну ситуацію в ньому. Ці зауваження повною мірою стосуються вивчення тих же аспектів аграрної політики на Україні. Відомо, зокрема, що експропріація куркульства у 1919 р. здійснювалася тут у набагато менших масштабах, ніж у центральних районах РСФРР на той же час. Незважаючи на ряд рішучих кроків, вжитих з метою політичного обмеження куркульства й припинення його контрреволюційної діяльності, економічні заходи обмежувалися на Україні застосуванням хлібної монополії і не привели до істотного скорочення куркульського землекористування. Аналогічна політика проводилася в РСФРР навесні 1918 р., коли ставилося завдання відібрати у капіталістів усе, «а куркулів тільки притиснути і поставити під контроль хлібної монополії»⁶⁰. Гострота воєнно-політичного становища, слабкість органів Радянської влади в українському селі і політичного розмежування серед селянства, недостатня організованість сільської бідноти, а також деякі інші фактори зумовили обмежене застосування надзвичайних методів «штурму» в аграрних перетвореннях на Україні у 1919 р. В цілому ж їх масштаби у цій сфері економічного життя були меншими, ніж у промисловості й сфері організації розподілу, і доповнювалися рядом заходів, спрямованих на зміцнення та впорядкування

⁵⁶ Історія селянства Української РСР.— К., 1967.— Т. 2.— 534 с.; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР.— К., 1967.— 512 с.

⁵⁷ Верстюк В. Ф. Розгортання соціалістичної революції в українському селі у 1919 р. // У боротьбі за Жовтень: 36 наук. праць.— К., 1981.— С. 127—140; Хмілья І. В. Соціалістичне преобразование в сельском хозяйстве Украины в 1917—1920 гг. // Соц. строительство на Украине в годы гражданской войны.— Киев, 1986.— С. 150—168; Гриценко А. П. Перші кроки соціалістичних перетворень у сільському господарстві України 1920 р. // Укр. іст. журн.— 1986.— № 11.— С. 39—51.

⁵⁸ Отчет о 2-м совещании представителей губсемотделов Украины, 17—21 мая с. г. в Киеве.— Киев, 1919.— С. 25.

⁵⁹ История советского крестьянства.— М., 1986.— Т. 1.— С. 19.

⁶⁰ Ленін В. І. Промова на зборах уповноважених Московського центрального робітничого кооперативу 26 листоп. 1918 р. // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 196.

селянського землекористування, що виходили за рамки «воєнного комунізму».

Підбиваючи підсумки вивчення основних напрямів економічної політики Радянської влади на Україні в період громадянської війни, слід зазначити, що в українській радянській історіографії переконаливо показано перетворення, які були здійснені у республіці в той період. Вони сприяли створенню соціалістичного укладу в економіці, організації виробництва на допомогу фронту, гальмували дальший занепад основних галузей промисловості і розпидення ядра пролетаріату. Головним успіхом економічної політики було забезпечення воєнної перемоги у найтяжчих для робітників і трудящих селян умовах. Водночас конкретна історична обстановка зумовила певну своєрідність радянського економічного курсу на Україні. Його зміст на практиці підтвердив ленінську думку про роль «... різних місцевостей і навіть різних громад держави у виробленні різноманітних форм і державного, і суспільного, і економічного життя», про створену революцією можливість «...повного і безперешкодного розвитку не тільки місцевих особливостей, але й місцевого почину, місцевої ініціативи, різноманітності шляхів, прийомів і засобів руху до загальної мети»⁶¹.

Хід подій на Україні переконаливо продемонстрував можливість застосування ряду елементів економічної політики, що проводилася навесні 1918 р., навіть в умовах переходу її на воєнні рейки і посилення «воєнного комунізму» в цілому. Про це свідчить використання різних форм регулювання приватновласницької економіки, залучення буржуазної кооперації до виконання завдань Радянської влади, допущення компромісів і поступок дрібнобуржуазним верствам, а також окремим прошаркам середньої буржуазії. Поєднання різних підходів у розв'язанні господарських завдань об'єктивно відображало складність і суперечливість воєнної, політичної і економічної ситуації на Україні. Однак головним напрямом економічної політики був її соціалістичний характер, який забезпечував утвердження соціалістичного сектора економіки, його провідну роль в господарському житті республіки, у зміцненні диктатури пролетаріату.

Ю. І. ТЕРЕЩЕНКО (Київ)

⁶¹ Ленін В. І. Перший варіант статті «Чергові завдання Радянської влади» // Там же.— Т. 36.— С. 143—144.

ПОВІДОМЛЕННЯ

РОЗВИТОК СИСТЕМИ НАВЧАННЯ КОМСОМОЛЬСЬКИХ КАДРІВ ТА ПІДВИЩЕННЯ ЙОГО ЕФЕКТИВНОСТІ В РЕСПУБЛІЦІ (друга половина 60-х — початок 70-х рр.)

О. А. ВОРОНЬКО (Київ)

В діяльності ВЛКСМ, підвищенні її ролі у вирішенні завдань комуністичного будівництва важливе місце належить комсомольським кадрам. Саме тому їх навчання, марксистсько-ленінському загалуванню Ленінський комсомол завжди надавав першочергове значення.

Вже у перші роки існування РКСМ серйозна увага приділялась ідейно-теоретичній підготовці комсомольських кадрів, вироблявся системний підхід до організації їх навчання, виникали і утверджувались на практиці форми навчання комсомольських працівників і активістів. Форми підготовки і перепідготовки комсомольських кадрів, що виникли в цей період, залишались основними до 60-х років.

В 60-ті роки питання про зміцнення системи навчання комсомольських кадрів, її дальший розвиток набуло особливої актуальності. Цього вимагав недостатній рівень ідейно-теоретичної підготовки і ділової кваліфікації працівників і активу комсомолу. Ця проблема стала предметом серйозного обговорення в комсомольських організаціях. На XX з'їзді комсомолу України (квітень 1966 р.) відзначалося, що ЦК ВЛКСМ, ЦК ЛКСМ України ще не створили наукової системи підготовки кадрів, навчання комсомольського активу¹.

Важливе значення для вдосконалення навчання комсомольських працівників мав VII (1965 р.) Пленум ЦК ВЛКСМ, на якому розглядалась питання роботи з кадрами. Він поклав початок роботі по побудові системи підготовки і перепідготовки кадрів в комсомол, значному підвищенню ефективності її роботи. Пленум доручив бюро ЦК ВЛКСМ внести пропозиції щодо вдосконалення системи підготовки комсомольських кадрів, відділам і Центральній комсомольській школі підготувати примірні навчальні програми для кожної ланки комсомольських працівників і активістів з урахуванням їх складу і специфіки роботи. З метою узагальнення і поширення досвіду роботи було визнано доцільним створити при обкомах, крайкомах, ЦК ЛКСМ союзних республік і великих міських округах методичні кабінети комсомольської роботи².

З метою поліпшення організації навчання комсомольських кадрів більшість обласних, міських і районних комітетів комсомолу України в середині 60-х років стали активно використовувати літні табірні збори як найбільш ефективну на той час форму навчання комсомольських кадрів. Так, Дніпропетровський, Івано-Франківський, Київський, Тернопільський обкоми ЛКСМУ побудували бази для проведення семінарів комсомольського активу шляхом табірних зборів³. Ця форма підготовки кадрів, що передбачала курс лекцій, теоретичних семінарів і практичних вирав, особливо позитивно зарекомендувала себе при навчанні секретарів первинних комсомольських організацій. Разом з тим, для комсомольських працівників була гострою потреба в їх більш глибокій, кваліфікованій підготовці. Саме життя, практика навчання ком-

¹ Матеріали XX з'їзду ЛКСМУ. К., 1966.— С. 270.

² Матеріали Пленума ЦК ВЛКСМ, 10—11 июня 1965 г.— М., 1965.— С. 11—14.

³ Центр. арх. ВЛКСМ, ф. 1, оп. 48, спр. 147, арк. 17—18 (далі — ЦА ВЛКСМ).

сомольських працівників і активістів настійно вимагали створення у ВЛКСМ мережі стаціонарних навчальних підрозділів.

У резолюції XV з'їзду ВЛКСМ (травень 1966 р.) перед комітетами комсомолу було поставлене завдання по дальшому удосконаленню навчання різних категорій комсомольських працівників і активістів. З'їзд доручив ЦК ВЛКСМ розширити Центральну комсомольську школу, організувати республіканські комсомольські школи⁴. В 1966—1967 рр. за пропозиціями місцевих комсомольських органів було створено одинадцять зональних і республіканських комсомольських шкіл: у Мінську, Фрунзе, Баку, Вільнюсі, Челябінську, Ставрополі, Пермі, Києві, Ташкенті, Волгограді, Куйбишеві. В 1966—1967 навчальному році в них пройшли перепідготовку 1500 секретарів, завідуючих відділами, інструкторів міськкомів і райкомів комсомолу, секретарів комітетів комсомолу первинних організацій. Термін навчання в цих школах був від одного до трьох місяців, за програмами, складеними відповідно до науково-методичних рекомендацій Центральної комсомольської школи при ЦК ВЛКСМ⁵.

У липні 1967 р. ЦК ВЛКСМ підбив перші підсумки роботи зональних і республіканських комсомольських шкіл і відзначив, що знайдена ефективна форма перепідготовки комсомольських працівників, перш за все райкомів і міськкомів, яка має ряд переваг у порівнянні з попередніми формами навчання. По-перше, навчання комсомольських працівників на протязі не менш одного місяця давало слухачам систематизований мінімум теоретичних знань і озброювало передовим досвідом комсомольської роботи. По-друге, воно дозволяло залучити до навчального процесу висококваліфікованих лекторів, спеціалістів відповідно до програми для кожної категорії комсомольських працівників, підійти до цього диференційовано, з урахуванням досвіду роботи, особливостей діяльності міських і сільських комсомольських організацій. І, по-третє, стало можливим вивільнити комітети комсомолу від вирішення багатьох поточних питань, пов'язаних з організацією навчання працівників, оскільки у штаті комсомольських шкіл були введені директор і методисти.

Разом з тим, аналіз початкового періоду роботи комсомольських шкіл показав, що в зв'язку із різними строками навчання у них (одинадцять місяців) курс теорії і практики комсомольської роботи вивчався в різному обсязі, не було єдиного підходу до вироблення навчальних планів, недостатньо використовувалась така активна форма проведення занять, як обмін досвідом, не планувалась практика слухачів в комсомольських організаціях. У планах мало уваги приділялось вивченню організаційної будови комсомолу, діяльності його керівних органів, плануванню комсомольської роботи, запровадженню елементів наукової організації праці, особливостям роботи з різними категоріями молоді⁶.

У серпні 1967 р. ЦК ВЛКСМ Положенням про зональну (республіканську) комсомольську школу визначив, що головним завданням комсомольських шкіл є підвищення ідейно-теоретичного рівня комсомольських працівників, вивчення ними теорії і практики комсомольської роботи, питань економіки, основ педагогіки і психології. В Положенні також зазначалося, що кожна школа працює під керівництвом комітетів комсомолу за місцем її розташування, а методичну допомогу здійснює Центральна комсомольська школа при ЦК ВЛКСМ. Було визначено структуру школи, функції її методичної ради і основні принципи організації навчального процесу⁷.

У наступні роки продовжувалась робота по створенню нових зональних і обласних комсомольських шкіл. У 1968 р. відкрито: Барна-

⁴ XV з'їзд ВЛКСМ, 17—21 мая 1966 г. // Стеногр. отчет.—М., 1966.—С. 579.

⁵ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 42, спр. 147, арк. 18.

⁶ Там же, арк. 24—28, 34.

⁷ Там же, арк. 1—7.

ульську, Благовещенську, Владивостоцьку, Иркутську, Магаданську, Новгородську, Омську; у 1969 р. — Ленінградську; у 1970 р. — Кемеровську і Алма-Атинську; у 1971 р. — Вінницьку, Ворошиловградську, Донецьку, Дніпропетровську, Івано-Франківську, Львівську, Одеську, Харківську зональні школи. У 1974 р. нараховувалося 34 комсомольські школи на 1355 навчальних місць. На восьми потоках щорічно навчалися 13 тис. комсомольських працівників. За перші сім років роботи зональних, республіканських і обласних комсомольських шкіл в них пройшли перепідготовку понад 60 тис. чоловік⁸.

У дальшій перебудові системи навчання комсомольських кадрів визначальними були рішення XXIII з'їзду КПРС, постанови ЦК КПРС «Про роботу Красноярської крайової партійної організації по керівництву комсомолом» (травень 1968 р.) і «Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді» (жовтень 1968 р.). В них були визначені шляхи поліпшення роботи з комсомольськими кадрами⁹.

Важливу роль у становленні системи навчання комсомольських працівників, вдосконаленні навчального процесу відіграла прийнята у серпні 1969 р. постанова ЦК КПРС «Про створення Вищої комсомольської школи при ЦК ВЛКСМ», що поклала на ВКШ методичне керівництво роботою зональних і республіканських комсомольських шкіл¹⁰. З цією метою у Вищій комсомольській школі створювалась рада у складі працівників ЦК ВЛКСМ, ВКШ, секретарів ряду ЦК ЛКСМ республік і обкомів комсомолу, директорів зональних і республіканських комсомольських шкіл. Методичною радою, кафедрами комсомольської школи проводилась велика робота по створенню єдиних тематичних і навчальних планів¹¹.

У 1970 р. ЦК ВЛКСМ, проаналізувавши роботу комсомольських шкіл, прийняв спеціальну постанову, в якій вказувалося на існуючі недоліки, визначено основний зміст роботи комсомольських шкіл на майбутнє. В ній, зокрема, підкреслювалось, що головне завдання шкіл — це організація глибокого вивчення марксистсько-ленінської теорії, підвищення ділової кваліфікації комсомольських працівників, озброєння їх передовим досвідом¹². Відповідно до цієї постанови зміцнювались навчально-методична і матеріальна бази комсомольських шкіл. ЦК ВЛКСМ і Вища комсомольська школа почали видавати спеціальну літературу, тексти лекцій, методичні розробки на допомогу слухачам і викладачам, з'явилися технічні засоби навчання. Були розроблені для всіх шкіл примірні навчальні і тематичні плани, встановлено місячний строк навчання, випущено ряд методичних посібників, почалося створення методичних кабінетів комсомольської роботи. Вирішувалась і інша, не менш важлива, проблема — кадрів викладачів. Якщо у перші роки викладання теорії і практики комсомольської роботи в школах вели в основному керівні комсомольські працівники, то вже у 1969—1971 рр. до цієї роботи активно залучалися викладачі партійних шкіл, вузів, партійні працівники. Велику допомогу у вирішенні цих питань надавали партійні органи¹³.

Центральний Комітет ЛКСМ України, багато обкомів комсомолу республіки при допомозі партійних органів поліпшували організацію ро-

⁸ Ш и л о в Г. А. Подготовка кадров руководящих работников ВЛКСМ в зональных и республиканских комсомольских школах // Позывные истории. М., 1975. — С. 108.

⁹ Молодежь — наше будущее: Сб. КПСС о комсомоле и задачах коммунистического воспитания молодежи в современных условиях. — М., 1974. — С. 19, 128, 145—150.

¹⁰ О создании Высшей комсомольской школы при ЦК ВЛКСМ. // Вопросы организационно-партийной работы КПСС: Сб. документов. — М., 1978. — С. 425.

¹¹ Ш и л о в Г. А. Указ. соч. — С. 109—110.

¹² О мерах по улучшению работы зональных и республиканских комсомольских школ. // Сб. документов ЦК ВЛКСМ, 1970 — М., 1971. — С. 261—263.

¹³ Ш и л о в Г. А. Указ. соч. — С. 133.

боти зональних і обласних комсомольських шкіл. Велику роботу в цьому напрямі проводила республіканська комсомольська школа¹⁴.

В Київській республіканській комсомольській школі в першому, 1967/1968 навчальному році, заняття проводились у відповідності із затвердженими ЦК ЛКСМ України навчальними планами і програмами. На цей час в основному визначився постійний склад викладачів. До читання лекцій і проведення групових занять було залучено 55 чоловік. В їх числі: 9 докторів наук, професорів; 36 кандидатів наук, доцентів. З лекціями у школі виступали відповідальні працівники апарату ЦК Компартії України, міністерств і відомств, секретарі і завідувачі відділами ЦК ЛКСМУ, секретарі обкомів комсомолу¹⁵.

Навчально-методичною роботою комсомольської школи керувала рада школи, яку очолював другий секретар ЦК ЛКСМ України. До її складу, окрім комсомольських працівників, входили викладачі кафедр партійного будівництва, історії КПРС, марксистсько-ленінської філософії, політичної економії ВППШ при ЦК Компартії України. Створення і функціонування Київської республіканської комсомольської школи на базі ВППШ при ЦК Компартії України дає можливість вести її роботу в тісному контакті з радою і кафедрами партійної школи, вдосконалювати за їх допомогою навчальний процес. Питання змісту і методики занять на курсах комсомольських працівників неодноразово обговорювалися на засіданнях кафедр, ректорату, ради ВППШ при ЦК Компартії України.

За навчальним планом в первинних комсомольських організаціях і райкомах комсомолу м. Києва проводилась учбова практика слухачів школи, під час якої вони зивчали передовий досвід, виконували індивідуальні контрольні завдання. В навчальній і позанавчальній роботі велика увага приділялась участі слухачів у підготовці і проведенні заходів у зв'язку з 50-річчям Великого Жовтня, 100-річчям з дня народження В. І. Леніна, 50-річчям ВЛКСМ і ЛКСМ України. Слухачі школи обмінювались досвідом підготовки і проведення ленінського залуку, ленінських уроків, зустрічались з ветеранами партії і комсомолу, брали участь в науково-практичних конференціях¹⁶.

ЦК ЛКСМ України систематично аналізував роботу республіканської комсомольської школи, входив з пропозиціями до ЦК Компартії України і ЦК ВЛКСМ щодо зміцнення її матеріально-технічної бази: по будівництву гуртожитка, створенню кабінету комсомольської роботи та ін. ЦК ЛКСМ звернувся до ЦК ВЛКСМ з проханням розробити для всіх республіканських і зональних комсомольських шкіл єдині приміри навчальні програми і строки навчання слухачів, ввести в перелік працівників, що проходять курсову перепідготовку в школі, секретарів комітетів комсомолу з правами райкому¹⁷.

Значна увага приділялась і методичній роботі. Київська республіканська комсомольська школа проявляла багато ініціативи і наполегливості в організації видання праць на допомогу слухачам з проблем комуністичного виховання молоді, комсомольського будівництва, історії ВЛКСМ¹⁸. У 1971 р. за її пропозицією і при активній участі викладачів школи було видано перший в країні навчальний посібник для комсомольських шкіл¹⁹.

Партійні комітети республіки, ЦК ЛКСМ України, обкоми комсомолу надавали допомогу в організації роботи 8 зональних і 1 облас-

¹⁴ О работе комитетов комсомола Украины с комсомольскими кадрами и акти-
вом // Сб. документов ЦК ВЛКСМ, 1969.— М., 1970.— С. 271.

¹⁵ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 42, спр. 151, арк. 1—2.

¹⁶ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 314, арк. 91 (далі: ПА ІІП при ЦК Компартії України).

¹⁷ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 42, спр. 151, арк. 4.

¹⁸ Низицько П. С. Система обучения комсомольских кадров в республике.— Киев, 1982.— С. 18.

¹⁹ Питання комсомольської роботи.— К., 1971.— 240 с.

ної комсомольських шкіл, що були створені у 1971 р. У липні 1972 р. ЦК комсомолу підбив підсумки їх роботи у 1971/1972 першому навчальному році. Вони в цілому свідчили про нормальну організацію їх роботи, набуття певного досвіду в організації навчально-методичного і виховного процесу. В деяких школах, наприклад в Харківській, створювались на громадських засадах кафедри комсомольської і піонерської роботи. У Ворошиловградській, Дніпропетровській і Одеській школах був набутий перший досвід практичних занять у міськкомах, райкомах і первинних комсомольських організаціях. При допомозі партійних органів всі школи республіки освоїли навчальну програму, що давало можливість підвищувати теоретичний рівень комсомольських працівників²⁰.

Однак у роботі комсомольських шкіл були і недоліки: три школи не виконали плану набору слухачів, мали місце порушення навчальних планів, а також випадки одночасного навчання 4—5 різних категорій працівників. У деяких комсомольських школах слабо працювали методичні ради, не завжди була достатньо високою якість занять. Це в основному було наслідком відсутності досвіду в організації роботи шкіл.

Отже, у 60-х роках була знайдена така нова форма навчання комсомольських кадрів, як зональні, республіканські і обласні комсомольські школи, що зарекомендували себе з позитивної сторони. В перші роки роботи вони стали основною і досить ефективною формою підготовки працівників обкомів, міськкомів і райкомів комсомолу, звільнених секретарів комітетів комсомолу первинних комсомольських організацій. З травня 1967 р. до 1972 р. у комсомольських школах республіки пройшли навчання 6387 чоловік²¹. В наступні роки в них щорічно навчалось близько трьох тисяч комсомольських працівників²².

Для більшості слухачів навчання в школі було поштовхом для дальшої роботи по підвищенню ідейно-теоретичного рівня, поглибленню знань теорії і практики комсомольської роботи. Комітети комсомолу аналізували, як слухачі шкіл застосовують одержані знання на практиці, самостійно працюють над собою і передають комсомольському активу набуті знання²³.

Разом з тим, в організації навчального процесу в комсомольських школах було немало проблем. Ряд лекцій, найчастіше всього з комсомольського будівництва, читались на недостатньому теоретичному і методичному рівні. Основна причина цього полягала в слабкій підготовці викладачів, їх низькій професійній майстерності, в відсутності в перші роки єдиних навчальних планів і програм. Деякі труднощі в організації навчального процесу пов'язані з різноманітністю складу слухачів за освітою, досвідом комсомольської роботи, з формальним ставленням деяких комітетів комсомолу до направлення своїх працівників на навчання. У зв'язку з цим довелось вирішувати питання про підготовку викладачів з курсу комсомольського будівництва, про їх зарахування до штату комсомольських шкіл, переглянути діюче Положення про зональні, республіканські і обласні комсомольські школи, що недостатньо чітко визначало структуру навчального процесу, обов'язки комітетів комсомолу по відношенню до комсомольських шкіл, ВКШ при ЦК ВЛКСМ²⁴.

В навчанні кадрів комсомолу зростала роль постійно діючих шкіл комсомольського активу при міськкомах, райкомах, комітетах комсо-

²⁰ Годосной Б. Н. Обучение и марксистско-ленинская закладка комсомольских кадров и актива в республиканской комсомольской организации.— Киев, 1973.— С. 48—50.

²¹ ЛКСМ України в цифрах і фактах: Довідник.— К., 1974.— С. 37.

²² ЛКСМ України в цифрах і фактах: Довідник.— К., 1978.— С. 40—42.

²³ ПА ЦП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 314, арк. 93.

²⁴ Шнирялов Г. А. Указ. соч.— М., 1975.— С. 115—117.

моду багаточисельних комсомольських організацій. На початку 1972 р. в республіці їх нараховувалось близько 4 тис.²⁵ В ряді областей союзних республік у 1967 р. діяли обласні і республіканські школи, навчальні плани яких були розроблені на один-два роки з урахуванням особливостей окремих категорій комсомольських працівників. Комітети комсомолу у програмах цих шкіл передбачили не лише питання комсомольської роботи, а і курс лекцій з марксистсько-ленінської філософії, політичної економії, педагогіки, естетики²⁶. Постійно діючі школи комсомольського активу функціонували майже в усіх обкомах ЛКСМ України і були основною формою навчання комсомольських працівників на місяцях без відриву їх від роботи²⁷.

У роботі таких шкіл виникало немало труднощів, пов'язаних з відсутністю матеріальної бази, викладачів.

У силу цих та інших обставин робота ряду шкіл мало чим відрзнялась від традиційних багатоденних семінарів, які проводились обкомами комсомолу. Створення шкіл нерідко велось шляхом зведення планів навчання різних категорій комсомольських працівників і активістів в єдиний. Обласні комітети комсомолу не завжди розробляли програми навчання для кожної категорії слухачів, а лише збільшували категорії комсомольських кадрів, що навчались у школах²⁸.

Великі складності в роботі шкіл комсомольського активу створювали також відсутність примірних навчальних планів і програм, методичних розробок. В 1969 р. в ЦК ЛКСМ України вносились пропозиції щодо розроблення єдиного плану і програми перепідготовки комсомольських кадрів республіки²⁹.

Важлива роль у професійній підготовці комсомольських працівників належала апаратному навчанню. Багато комітетів комсомолу республіки щорічно розробляли перспективні плани навчання. В них, як правило, на кожному занятті передбачався розгляд 1—2 проблем. Апаратне навчання проводилось два—чотири рази на місяць, часто за участю партійних, радянських і профспілкових працівників, господарських керівників, науковців. З 1969 р. секретаріат ЦК ЛКСМ України почав затверджувати перспективні плани навчання відповідальних працівників апарату ЦК комсомолу республіки. В них визначались основні складові частини цієї роботи, оволодіння навиками роботи в апараті і на місяцях, під час відраджень; проведення науково-практичних конференцій; організація лекцій, виступів керівних працівників республіки; виступів на підприємства, в організації та установи³⁰.

В цей період комітети комсомолу широко практикували для підвищення ідейно-теоретичного рівня і ділової кваліфікації комсомольського активу семінари. Вони, як правило, намічались перспективними планами навчання. В підготовці і проведенні багатоденних всесоюзних, республіканських, обласних, зональних семінарів безпосередню участь брали партійні працівники. ЦК ВЛКСМ запроваджував проведення 6-денних семінарів секретарів райкомів, міськомів, обкомів, крайкомів, ЦК ЛКСМ союзних республік. За 1966 р. понад 23 тисячі комсомольських працівників і активістів брали участь у роботі всесоюзних і зональних семінарів, шкіл передового досвіду, що проводились по лінії ЦК ВЛКСМ³¹. В республіці різними формами навчання у 1968—1969 рр. щорічно було охоплено понад 400 тисяч комсомольських працівників і активістів. Досвід диференційованої, систематичної підгото-

²⁵ Голосной В. Н. Обучение и марксистско-ленинская закалка комсомольских кадров и актива в республиканской комсомольской организации.— Киев, 1973.— С. 30.

²⁶ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 42, спр. 147, арк. 15—16.

²⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 307, арк. 243.

²⁸ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 42, спр. 147, арк. 16—17.

²⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 314, арк. 72.

³⁰ Там же, спр. 336, арк. 8, 41.

³¹ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 42, спр. 141, арк. 28.

ки всіх категорій комсомольських кадрів був нагромаджений в Донецькій, Львівській, Миколаївській і Черкаській областях. Тут розроблялись перспективні плани навчання, діяли школи комсомольського активу, семінари. Комітети комсомолу регулярно проводили теоретичні і науково-практичні конференції³². ЦК ЛКСМ України узагальнював, зокрема, досвід роботи Львівського обкому комсомолу по навчанню кадрів. Обком комсомолу щорічно після звітів і виборів в комсомольських організаціях затверджував плани навчання всіх категорій комсомольських працівників і виборного активу. Їх навчання велось на факультетах комсомольського будівництва при вечірньому університеті марксизму-ленінізму, в обласному університеті ідеологічного працівника, у школах комсомольського активу, які діяли при 29 міських і райкомах комсомолу, в ряді первинних комсомольських організацій. Районні і міські комітети комсомолу області мали свої базові первинні комсомольські організації, де вивчався кращий досвід роботи. Щорічно навчання комсомольських кадрів підсумовувалося на обласних науково-практичних конференціях з актуальних питань комсомольської роботи. Тут одними з перших стали практикувати атестацію комсомольських кадрів. Це давало можливість комітетам комсомолу краще знати ділову і політичну якість працівників, піднімати їх відповідальність за доручену справу, підвищення свого ідейно-теоретичного і професійного рівня³³. В Миколаївській області була встановлена система навчання для всіх категорій виборного комсомольського активу, що були створені при обкомі, міських обкомів, райкомах і комітетах комсомолу первинних організацій. При університеті марксизму-ленінізму працювали постійно діючі курси секретарів первинних комсомольських організацій³⁴.

Значна увага ідейному загартовуванню кадрів приділялась у Дніпропетровській, Запорізькій, Івано-Франківській, Херсонській, Чернігівській обласних комсомольських організаціях. В Дніпропетровській області основу цієї роботи складало вивчення праць класиків марксизму-ленінізму, виховання комсомольського активу на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна. Тут всі комсомольські працівники були активними учасниками Всесоюзного Ленінського заліку, готували тематичні реферати³⁵.

В багатьох комсомольських організаціях республіки велась продумана, змістовна робота по навчанню вузівського і шкільного комсомольського активу. В Харківському політехнічному інституті, наприклад, система навчання комсомольського активу охоплювала близько 2 тис. чол. Навчанням комсомольських кадрів займався не лише комітет комсомолу, а весь колектив інституту на чолі з партійним комітетом і ректором. В систему навчання тут входили школи комсомольського активу, семінари, науково-практичні конференції, практикуми. При формуванні складу груп слухачів шкіл комсомольського активу враховувались характер громадської роботи активістів, їх досвід, а також вік, курс, факультет. Багато цікавого і корисного у вихованні студентського комсомольського активу, підготовки в його середовищі резерву комсомольських кадрів було нагромаджено в Дніпропетровському університеті³⁶.

Більш як десятирічна практика збору секретарів учнівських комсомольських організацій шкіл в Чернівецькому обласному таборі «Комсомольський вогник» дала можливість обкому комсомолу оволодіти певним арсеналом форм і методів навчання комсомольського активу. В роботі табірних зборів поєднувались теоретичні заняття з практичними заходами. Тут проводились диспути, теоретичні конференції, семінари

³² П А І П при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 314, арк. 5.

³³ Г о л о с ю в Б. Н. Узк. сов.— С. 24—25, 39.

³⁴ П А І П при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 314, арк. 4, 34.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же, арк. 98, 116.

а окремих праць В. І. Леніна, туристські походи, воєнізовані ігри, спартакіади, трудові десанти. По закінченні табірної зміни приймалися заліки, що підвищувало відповідальність комсомольських ватажків школярів і давало можливість оцінювати ефективність проведеної роботи³⁷.

Завдяки цілеспрямованій роботі вже у 1969 р. у більшості комсомольських організацій республіки склалася певна система навчання основних категорій комсомольських працівників і активістів. Два роки діяла республіканська комсомольська школа, в якій пройшли курс навчання понад 700 секретарів міськомів, райкомів комсомолу та інших комсомольських працівників³⁸.

У звіті Центрального Комітету XXI з'їздові комсомолу України (березень 1970) було зазначено, що в практику роботи комітетів комсомолу міцно ввійшли семінари, науково-практичні конференції, постійні діючі семінари. З'їзд підкреслив, що завдання полягає в тому, щоб вдосконалювати систему підготовки і перепідготовки комсомольських кадрів, підвищувати їх марксистсько-ленінську закалку, озброювати знаннями педагогіки, психології, методики соціологічних досліджень³⁹.

Проведене дослідження дає можливість зробити висновок: отже, на початку 70-х років у ВЛКСМ склалася нова система підготовки і перепідготовки комсомольських кадрів. Вона відзначалася від попередньої практики комплексністю, планомірністю і чіткістю; урахуванням особливостей різних категорій працівників і активістів і специфіки роботи комсомольських організацій. Основною ланкою цієї системи стали зональні, республіканські і обласні комсомольські школи. В цій системі відбувся розподіл функцій між керівними комсомольськими органами по категоріях і формах організації навчання кадрів. Велика частина роботи по навчанню кадрів покладалася на міські і районні комітети комсомолу, комітети комсомолу первинних організацій. Вони намагались організувати навчання перш за все секретарів первинних, цехових комсомольських організацій, групкомсоргів і іншого виборного активу, працівників апарату комсомольських комітетів.

Значну роль в узагальненні і пропаганді кращого досвіду роботи комсомольських організацій, наданню методичної допомоги комітетам комсомолу стали відігравати кабінети комсомольської роботи ЦК ЛКСМ України і обкомів комсомолу, молодіжні газети і редакції радіо і телебачення, видавництво «Молодь»⁴⁰. Активними помічниками в організації навчання комсомольських кадрів стали кабінети комсомольської роботи Донецького, Дніпропетровського, Львівського, Кримського і ряду інших обкомів ЛКСМ України. Про зрослу увагу до навчання комсомольського активу з боку молодіжних газет свідчать, наприклад, те, що республіканська газета «Комсомольське знамя» в 1971 р. опублікувала серію статей під рубрикою «Статут ВЛКСМ — закон внутрішнього життя»; «Молодь України» тривалий час вміщувала матеріали про риси ленінського стилю в роботі комсомольських комітетів і їх керівників і започаткувала рубрику «Комсомольські наші справи». На сторінках газети «Комсомолец Донбасса» декілька років друкувались добірки матеріалів: «Лабораторія комсомольської роботи», «Теорія комсомольської дії»; газети «Корчагінець» (Хмельницький) — «Тактика комсомольських дій», «Горизонти світогляду»; газети «Ленінська молодь» (Львів) — «Наш комсомольський семінар». Клуб комсомольського активіста був відкритий газетою «Комсомолец Запоріжжя». Разом з тим, центральні і республіканські газети та журнали рідко висвітлювали кращий досвід організації навчання комсомольських кадрів,

³⁷ Там же, арк. 104.

³⁸ Там же, оп. 18, спр. 307, арк. 247.

³⁹ Матеріали XXI з'їзду ЛКСМУ.— К., 1970.— С. 3.

⁴⁰ О работе комитетов комсомола Украины с комсомольскими кадрами и активом // Сб. документов ЦК ВЛКСМ.— М., 1970.— С. 272.

недостатньо публікували консультації, методичних порад про проведення занять⁴¹.

Для поглиблення змісту навчання кадрів велике значення мало збільшення в цей період випуску літератури з питань комсомольського будівництва, історії ВЛКСМ. Особливе місце серед них займає книга В. О. Сулемова, що була першим фундаментальним дослідженням становлення 50-річної історії розвитку комсомольського будівництва⁴². У 1982 р. вийшло друге видання книги, доповнене й перероблене.

Хорошою підмогою для комсомольських працівників і викладачів став збірник партійних документів про комсомол і молодь⁴³, видання масовим тиражем щорічних збірників документів ЦК ВЛКСМ, стенографічних звітів XV і XVI з'їздів ВЛКСМ, а також відповідних тематичних збірників⁴⁴.

На кінець розглянутого періоду основними недоліками в навчанні комсомольських кадрів були: шаблони і примітивізм в організації теоретичних занять у ряді комсомольських організацій. Не всюди були розроблені чіткі і глибоко продумані плани навчання різних категорій комсомольських працівників і активістів. Не було налагоджено посправжньому до 1971 року навчання інструкторського складу комітетів комсомолу. Слабо використовувались такі форми, як університети комсомольського активу, табірні збори, теоретичні конференції⁴⁵.

Великі труднощі в роботі шкіл комсомольського активу створювали відсутність примірних тематичних планів і програм, узагальненого досвіду їх роботи, а також навчальних посібників. Багато комсомольських кадрів працювали над собою епізодично, не маючи перспективних індивідуальних планів. Контроль за їх самоосвітою здійснювався в більшості випадків лише в процесі співбесід при висуненні працівників на іншу роботу, на семінарах, в комсомольських школах.

З метою поліпшення організації навчання комсомольських кадрів, поглиблення його змісту, комітети комсомолу республіки висували чимало постановчих питань перед партійними і вищими комсомольськими органами. Ряд пропозицій комсомольських комітетів 60-х років було реалізовано у 70—80-ті роки: розширено мережу комсомольських шкіл, підготовлено і видано масовим тиражем програму школи комсомольського активу, ряд навчальних і методичних посібників; у ВПШ при ЦК Компартії України створено групи стаціонарного навчання комсомольських працівників, у республіканській комсомольській школі — кафедру теорії і практики комсомольської роботи.

Таким чином, нова система навчання кадрів в ВЛКСМ, що в основному склалася в 1966—1971 рр., увібрала в себе все краще, що було нагромаджено за всю історію комсомолу. Вона, з урахуванням нових умов і завдань Спілки молоді, давала можливість на протязі двох-трьох років охоплювати курсовою перепідготовкою всіх комсомольських працівників. Її впровадження поставило на порядок денний вирішення проблеми навчання комсомольського активу. Крім того, широке впровадження стаціонарних форм навчання кадрів і зросло вимоги до ідейно-теоретичного рівня навчання активізували розробку багатьох теоретичних і практичних питань комуністичного виховання молоді, комсомольського будівництва, історії ВЛКСМ. Все це сприяло тому, що в 70-ті роки в комсомолі широко розгорнулись підготовка і видання

⁴¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 314, арк. 96.

⁴² Сулемов В. А. Союз молодих борців: Із історії комсомольського стрітельства.— М., 1971.— 304 с.

⁴³ Наследникам революції. Документи партії о комсомоле и молодежи.— М., 1969

⁴⁴ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України.— К., 1966.— 605 с.; ХХ з'їзд ЛКСМ України.— К., 1966.— 331 с.; ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій.— К., 1969.— 671 с.; 50 років ЛКСМ. Документи і матеріал.— К., 1970.— 259 с.; ХХІ з'їзд ЛКСМ України.— К., 1970.— 430 с.

⁴⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 307, арк. 243.

учбово-методичної літератури по теорії і практиці комсомольської роботи.

На сучасному, поворотному етапі розвитку радянського суспільства перед молоддю, її авангардом — лєнінським комсомолом стоять нові, відповідальні завдання небувалих масштабів і складності. В комсомольських організаціях розпочалася робота по перебудові змісту, форми і методів їх діяльності.

Ключовим питанням перебудови в комсомолі є корінне поліпшення роботи з комсомольськими кадрами, їх добору, розстановки, виховання, навчання. Одним із найважливіших аспектів цієї проблеми є глибоке оволодіння кадрами комсомолу марксистсько-лєнінською теорією, документами партії, умінням перетворювати знання в практичні дії. Це ставить як першочергове завдання — вдосконалити систему підготовки і перепідготовки комсомольських кадрів і перш за все — роботу комсомольських шкіл. Як підкреслювалося на XX з'їзді ВЛКСМ, вона повинна міцно стояти на систематичному і глибокому вивченні практичного досвіду комсомольської роботи, вбирати в себе все цінне, передове. Цьому можуть багато допомогти і серйозні дослідження історії ВЛКСМ, комсомольського будівництва⁴⁶.

⁴⁶ Комс. правда. — 1987. — 16 апр.

З ДОСВІДУ РОБОТИ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО КЕРІВНИЦТВУ МІСЦЕВИМИ РАДАМИ (1952—1961 рр.)

М. М. МЕЖЕНІН (Ворошиловград)

В політичній системі нашого суспільства Ради — найбільш масова організація, що, за словами В. І. Лєніна, забезпечує неодмінну і притому вирішальну участь в демократичному управлінні державою¹.

На всіх етапах будівництва соціалізму, його зміцнення і розвитку Компартія України — складова і невід'ємна частина КПРС — спрямовувала діяльність Верховної Ради УРСР і місцевих Рад республіки, вдосконалювала форми і методи партійного керівництва органами державної влади, дбала про зростання їх авторитету в масах.

Досвід нашої партії у сфері державного будівництва, незважаючи на складність цього питання, отримав марксистсько-лєнінське висвітлення в партійних документах, особливо — в матеріалах XXVII з'їзду КПРС і XXVIII з'їзду Компартії України, постановвах Центрального Комітету КПРС «Про подальше удосконалення партійного керівництва Радами народних депутатів», «Про журнал «Коммунист», а також у рішеннях січневого і червневого (1987 р.) Пленумів ЦК партії. Вони мають методологічне значення для наукового осмислення минулого досвіду партійного керівництва органами державної влади, його творчого використання в сучасний період, що дуже потрібно «для більш повної реалізації демократичних принципів діяльності Рад народних депутатів»² в умовах прискорення соціально-економічного розвитку країни.

Слід зазначити, що практика партійного керівництва Радами на Україні у 1952—1961 рр. була узагальнена в деяких працях³, де відоб-

¹ Див.: Лєнін В. І. I Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу, 2—6 берез. 1919 р. // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 477.

² О дальневейшем совершенствовании партийного руководства Советами народных депутатов: Пост. ЦК КПСС.— М., 1986.— С. 4.

³ Зленко А. Н. Ради — всеохватная организация народа.— К., 1966.— 68 с.; Партия и Советы.— М., 1982.— 235 с.; Паростки в работе Рад.— К., 1963.— 90 с.; Р.у.

ражені основні принципи партійного керівництва органами державної влади в УРСР. Зокрема, докладно узагальнено досвід діяльності виконкомів місцевих Рад, а також проведення і підсумки виборчих кампаній тих років. Автор в даній статті поставив за мету висвітлити роль парторганізацій України у масовому залученні робітників, усіх трудящих до діяльності органів державної влади і, зокрема, проаналізувати партійне керівництво сесіями, постійними комісіями, депутатськими групами місцевих Рад з метою їх дальшого удосконалення як важливих форм соціалістичного самоврядування трудящих.

У 50-ті і на початку 60-х років партійними організаціями України чимало зроблено для зміцнення керівництва Радами, підвищення ефективності їх роботи і відповідальності за соціальний і економічний розвиток республіки. Трудящі маси все ширше залучалися до сфери державного управління. XVII з'їзд Компартії України (вересень 1952 р.), визначивши курс дальшого зростання економіки і добробуту людей, зобов'язав партійні організації поліпшити керівництво діяльністю Рад депутатів трудящих, всемірно підвищувати їх роль у господарському і культурному будівництві⁴.

У рішеннях лютого-березневого (1951 р.) Пленуму ЦК Компартії України перед обкомами, міськкоми та райкомами партії було поставлене завдання підвищити рівень керівництва радянськими організаціями, «підняти їх роль і відповідальність за виконання господарсько-політичних завдань, зміцнювати кадрами, постійно перевіряти і контролювати їх роботу»⁵.

В процесі виконання рішень XVII з'їзду Компартії України та лютого-березневого (1951 р.) Пленуму ЦК у республіці було зміцнено керівництво вищих органів державної влади. У січні 1954 р. сесія Верховної Ради Української РСР обрала Головою Президії Верховної Ради УРСР досвідченого партійного і державного діяча Д. С. Коротченка. Головою Ради Міністрів республіки на цій же сесії був затверджений Н. Т. Калыченко, який довгі роки очолював важливі ділянки партійної і державної роботи. В місцевих органах державної влади з успіхом працювали в цей період колишні керівні партійні працівники: головою виконкому Київської міської Ради О. Й. Давидов, Донецької — Д. І. Адамець, Харківської — Д. П. Піснячевський, Одеської — О. І. Федосеев та ін.

Відомо, що В. І. Ленін надавав особливого значення кадровій політиці партії. Він неодноразово підкреслював, що «політика ведеться через людей»⁶. Ця лєнінська формула визначала і визначає сутність і значення кадрової роботи партії.

Розвиваючи і вдосконалюючи радянську організацію державної влади, ЦК Компартії республіки, обкоми, міськкоми, райкоми партії приділяли велику увагу діяльності місцевих Рад. За період з 1953 р. по 1961 р. кількість місцевих Рад в республіці (за винятком сільських) збільшилась з 1599 до 1781, а кількість депутатів відповідно з 81755 до 129194⁷. Таке збільшення було обумовлене як зростанням населення, виникненням нових населених пунктів, так і загальною лінією пар-

син В. П. Ради організують, виховують, вчать.—Ужгород, 1964.—103 с.; Макогон С., Ткач А., Цветков В. Розвиток радянської державності на Україні.—К., 1966.—146 с.; Терлецький В. П. Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1938—1958 рр.).—К., 1966.—379 с.; Советская демократия: Очерк становления и развития.—М., 1953.—288 с.

⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.—К., 1977.—Т. 2.—С. 422 (далі — Компартія України в резолюціях...).

⁵ Там же.—С. 379.

⁶ Ленін В. І. XI з'їзд РКП(б). Заключне слово по політичному звіту ЦК РКП(б) 28 березня // Повне зібр. творів.—Т. 45.—С. 115.

⁷ Пираховані за: Підсумки виборів та склад депутатів Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад депутатів трудящих: 1967 р. Стат. зб.—К., 1968.—С. 175—177.

ті і Радянської держави на розширення представництва трудящих у Радах. За самою суттю нашої демократії Ради створюють великі можливості для участі трудящих у державній діяльності. Комуністична партія дбала про те, щоб в управлінні суспільством і державою послідовно проводилися принципи соціалістичного самоврядування народу, тобто, щоб управління не тільки здійснювалося в інтересах трудящих, але й законно і, дедалі більшою мірою ставало безпосередньо справою самих трудящих. Так, з 1950 р. до 1961 р. кількість депутатів-робітників у складі Рад зросла більш ніж удвічі (з 26 133 чол. до 64 тис. чол.)^{9/9}, що свідчить як про загальне збільшення чисельності робітничого класу в республіці і країні, так і про зростання його ролі у політичній, економічній і культурній сферах радянського суспільства.

В усіх ланках Рад робітничий клас Радянської України в особі депутатів гідно представляли славетні новатори і передовики виробництва: майстер прокатного стану № 4 Макіївського металургійного заводу І. І. Хотенков, Герой Соціалістичної Праці токарь Київського заводу «Арсенал» Г. Я. Царик, токарь Харківського турбінного заводу В. Д. Дрокін, двічі Герой Соціалістичної Праці гірник з шахти ім. Г. Дімітрова І. І. Бридько, Герой Соціалістичної Праці бригадир першої в Донбасі бригади комуністичної праці К. А. Северінов і багато інших.

Багатогранна і плідна діяльність депутатів у Радах базується на міцній марксистсько-ленінській основі та постійному партійному керівництві. В Радах воно здійснюється передусім комуністами. В місцевих Радах Української РСР комуністи-депутати представляли багатотисячний загін. Так, у складі місцевих Рад третього скликання (1950 — лютий 1953 р.) нараховувалося 110 390 комуністів, тобто більш ніж 34% депутатів, а в місцевих Радах восьмого скликання (1961 — березень 1963 рр.) — 179 619 (45,8%)¹⁰. У відповідності до Статуту КПРС у Радах створювалися партійні групи, що здійснювали контроль за роботою депутатів-комуністів, а також взаємодіяли з первинними партійними організаціями радянського апарату управління.

Вияткове значення надавала і надає Комуністична партія участі партійних груп і кожного комуніста-депутата у роботі сесій — основній організаційно-правовій формі діяльності Рад. Депутати-комуністи брали активну участь у їх роботі, викривали недоліки, розвивали критику, шукали шляхи поліпшення діяльності Рад. Ще в резолюції з організаційного питання, що була схвалена VIII з'їздом партії за пропозицією В. І. Леніна, зверталась увага на необхідність «боротися проти тенденції передавати розв'язання всіх справ виключно виконкомам. Ради повинні працювати не тільки як апарат агітації та інформування, а й як урегульований діловий механізм»¹¹.

Цими ленінськими положеннями керувались депутати-комуністи, а також партійні групи, що створювались на час роботи сесій Рад. Конкретним прикладом цього є діяльність комуністів-депутатів в місцевих Радах Донбасу. На сесіях Краматорської міської Ради четвертого скликання депутати-комуністи К. Є. Первой, В. Сова, М. З. Лисак та ін. виявили діловий підхід та ініціативу у вирішенні важливих питань діяльності підприємств, розвитку міста, підвищення добробуту трудящих. Вони виражали інтереси своїх робітничих колективів промислових підприємств. Коли на сесії міськради у квітні 1953 р. обговорювалось питання про стан житлового і культурно-побутового будівництва у Краматорську, депутати-комуністи запропонували встановити тісні взаємозв'язки між трестом «Донмашстрой», заводом важкого вер-

^{9/9} Там же.— С. 180—181.

¹⁰ Там же.— С. 178—179.

¹¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК—К., 1979.— Т. 2.— С. 74 (далі — КПРС в резолюціях...)

статобудування і НКМЗ з метою успішного виконання державних завдань.

Вони зажадали від виконкому місцевої Ради здійснити в першу чергу будівництво у розташованому поблизу селищі Шабельківка клубу, бібліотеки, магазину, а також налагодити нормальне освітлення квартир, радіофікувати житлові будинки, що зводилися¹². Ці і багато інших пропозицій знайшли своє втілення в рішеннях сесії міськради, її виконкому. У майбутньому вони втілювалися в життя. Загальним підсумком діяльності міськради, постійних комісій, багатотисячного активу у виробничій та соціальних сферах було перетворення Краматорська у п'ятдесяті роки у крупний індустріальний центр республіки з розвинутим машинобудуванням, упорядкованою системою комунікацій, з широкою мережею шкіл, лікарень, культурно-масових і освітніх установ. Плідною була участь депутатів-комуністів у роботі сесій Кадівської (нині — Стахановської), Рубежанської, Дзержинської міських та ряду інших місцевих Рад.

Депутати не тільки вносили пропозиції, приймали на сесіях обґрунтовані рішення, але і самі безпосередньо втілювали їх у життя¹³. Так, у 1953 р. депутати-комуністи м. Рубіжне за дорученням міської Ради вивчили усі можливості здійснення робіт по благоустрою міста. Передусім вони побували на багатьох промислових підприємствах Рубіжного. Спрямовував їх діяльність голова постійної комісії з благоустрою депутат-комуніст Д. Л. Берест. І пізніше, коли сесія міськради ухвалила план заходів благоустрою та озеленення міста, в усіх виборчих округах відбулись збори виборців, на яких депутати роз'яснювали суть рішень. Вони закликали трудящих докласти максимум зусиль, щоб перетворити Рубіжне в упорядковане і гарне місто. Цей заклик знайшов гарячий відгук усіх мешканців міста. Лише весною 1953 р. в Рубіжному було посаджено 25 тис. дерев і кущів. Від міста до стадіону «Хімік» був прокладений тротуар, на хімкомбінаті — споруджено установку для пилеуловлювання, розгорнулись роботи по ремонту житла та ін.¹⁴ Президія Верховної Ради УРСР схвалила ініціативу жителів м. Рубіжне.

Таким чином, там, де комуністи-депутати задавали тон ділового обговорення питань, надавали критиці недоліки в роботі, брали безпосередню участь в їх усуненні і виконанні прийнятих рішень, там зростає авторитет сесій Рад як справжніх колегіальних органів державного управління. Посилювався їх вплив на економічну, соціальну, культурну сфери життя області, міста, району. Важлива роль належала комуністам-депутатам і в постійних комісіях місцевих Рад. Вони оперативні і з знанням справи виконували доручення сесії Ради депутатів трудящих або його виконкому. Як правило, членів і кандидатів у члени КПРС в більшості випадків обирали на посаду голови постійних комісій. З успіхом здійснювали багатогранну роботу серед населення такі постійні комісії, як житлова і комісія охорони здоров'я Київської міськради шостого скликання, які очолювали комуністи Г. І. Алексеева і Г. І. Зубко. В той час з творчою ініціативою вирішували побутові та соціально-економічні завдання постійні комісії Донецької обласної Ради з питань електрифікації, місцевої і кооперативної промисловості, народної освіти, культурно-освітньої роботи, охорони здоров'я¹⁵.

Очолюючи постійні комісії, комуністи приділяли багато уваги своєчасному виконанню партійних і державних директив. Вони виховували депутатів, радянський актив у дусі високої вимогливості і суворості дис-

¹² Краматорская правда.— 1953.— 17 апр.; 1954.— 26 апр.

¹³ Кадивский рабочий.— 1955.— 16 янв.; Дзержинский рабочий.— 1955.— 25 сент.

¹⁴ Ворошиловградская правда.— 1953.— 27 мая.

¹⁵ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 7282, арк. 145; спр. 7324, арк. 48; спр. 7182, арк. 188 (далі — ПА ІІІ при ЦК Компартії України).

дисципліни, непримиренності до бюрократизму та тяганини, вчили їх уважальному ставленню до потреб трудящих.

У постійних комісіях брали діяльну участь депутати і активісти із робітників. Серед них були гірники, металурги, машинобудівники, працівники хімічних підприємств та будівельних організацій. Особливо ефективною була їх участь у підготовці матеріалів на сесії та засіданнях виконкомів Рад з питань роботи промислових підприємств, електростанцій, будов, торговельної мережі, житлово-комунального господарства, організації громадського харчування.

На XVIII з'їзді Компартії України (березень 1954 р.) було зазначено, що республіканська промисловість збільшувала виробництво товарів, що користувались підвищеним попиту у населення, — бавовняних тканин, вовняного трикотажу, модельного взуття, хлібобулочних, кондитерських та інших виробів. Республіканська, місцева, кооперативна промисловість, що безпосередньо працює на задоволення потреб населення, розширили свою виробничо-технічну базу¹⁶. В цих досягненнях була частка вкладу і Рад, які посилили організацьорську роботу серед інженерно-технічних працівників, ширше залучали постійні комісії до вирішення завдань господарського та культурного будівництва.

Однак у цілому рівень роботи Рад ще серйозно відставав від вимог життя і завдань, що об'єктивно виникали перед органами державної влади в умовах зміцнення і розвитку соціалізму. Була потреба здійснити більш глибокі перетворення в самій структурі, у змісті, формах і методах діяльності усіх ланок державного апарату. Важливе значення мало відновлення в повній мірі і розвиток ленінських принципів і норм державного управління, дальше зміцнення зв'язків Рад з широкими масами трудящих, настійніше виявлення творчої ініціативи у сфері державного управління. Саме виходячи з цих назрілих потреб суспільно-політичного розвитку країни, а також з необхідності вдосконалення державного будівництва, ЦК КППРС 25 січня 1954 р. прийняв постанову «Про серйозні недоліки в роботі партійного і державного апарату». У ній зазначалось, що в діяльності партійного і державного апарату укорінилась шкідлива бюрократична практика, коли головну увагу і основні сили партійних, радянських і господарських кадрів зосереджували не на живій конкретній справі організації мас на виконання рішень партії та уряду, а на складанні чисельних директив, резолюцій, довідок, листів, звітів. Такий стан справ суперечив ленінським принципам організації роботи радянського апарату, призводив до плутанини, безвідповідальності і тяганини у вирішенні життєво важливих питань. ЦК КППРС зобов'язав міністерства, ЦК Компартії союзних і автономних республік, крайові, обласні та районні виконкоми Рад критично переглянути роботу партійного і державного апарату, рішуче викривати і усувати помилки і недоліки в їх діяльності¹⁷.

В процесі реалізації цієї постанови ЦК КППРС партійні організації розгорнули діяльність по усуненню канцелярсько-бюрократичних методів керівництва і розвитку принципів радянської демократії. За ініціативою ЦК Компартії України і Ради Міністрів Української РСР було здійснено ряд заходів щодо перебудови роботи державного апарату республіки, вдосконаленню його структури і наближенню безпосередньо до соціалістичного виробництва, до культурно-побутової сфери. Після ліквідації 4860 організацій і установ у системі міністерств і відомств було вивільнено 61 тис. чол.¹⁸

Діяльність Рад стала оперативнішою, діловитішою, у радянських кадрах підвищився інтерес до живої організацьорської роботи в масах. Більшість питань стали вирішуватись шляхом візду відповідальних

¹⁶ Матеріали XVIII з'їзду Компартії України.— К., 1954.— С. 13—14.

¹⁷ Директивні КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам.— М., 1958.— Т. 4.— С. 165—166.

¹⁸ Матеріали XIX з'їзду Компартії України.— К., 1956.— С. 84.

працівників на місяць. У лютому-березні 1954 р. Ворошиловградський обком партії і виконком обласної Ради направили до міст і районів області декілька бригад відповідальних працівників для узагальнення досвіду роботи партійних, радянських і господарських організацій. Вони виявляли помилки і недоліки в діяльності партійного і державного апарату і надавали місцевим працівникам практичну допомогу в удосконаленні методів державного керівництва¹⁹. Райкомами, міськкоміями партії та виконкомами районних і міських Рад були розроблені пропозиції щодо підвищення відповідальності органів управління у вирішенні господарських і політичних завдань, про спрощення й скорочення звітності місцевих організацій. Так, виконкоми Горлівського, Калінінського та Никитівського районів Донецької області висловили пропозиції проводити сесії міських і районних Рад не кожного місяця, як це було на практиці в той час, а один раз на два місяці. Пропонувалось переглянути існуючі форми звітності, скоротити їх і заборонити вищим організаціям вимагати проміжні та додаткові звіти та інформації, що не передбачені ЦСУ²⁰. Деякі з цих пропозицій потім були впроваджені у практику діяльності органів державної влади на місцях. Але ці заходи носили часом обмежений і непослідовний характер і були мало-ефективними у боротьбі з бюрократизмом, рутинною, шаблоном, паперовістю у діяльності Рад. Надто слабо вдосконалювалось і партійне керівництво ними.

На міцному фундаменті марксистсько-ленінської теорії XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.) визначив лінію на серйозне поліпшення роботи Рад, послідовне втілення у життя принципів соціалістичної демократії, рішуче подолання негативних наслідків культу особи у галузі державного будівництва. В резолюції з'їзду по Звіту ЦК КПРС наголошувалось на необхідності широкій участі мас в управлінні державою, в усій її організаційно-господарській діяльності²¹. 22 січня 1957 р. ЦК Комуністичної партії прийняв постанову «Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих і посилення їх зв'язків з масами». Він зобов'язав партійні органи забезпечити нове піднесення ініціативи та самодіяльності Рад депутатів трудящих. Було визнано ненормальним, коли деяка частина кандидатів в депутати висувалась лише за посадовою відзнакою і обиралась одночасно депутатами кількох Рад. У постанові ЦК КПРС було поставлене завдання — регулярно скликати сесії та значно розширити коло питань, що обговорювались на них, поліпшити роботу постійних комісій і підвищувати їх роль у підготовці питань до сесії і засідань виконкомів. Запропоновано звернути особливу увагу на поліпшення роботи з депутатами, активізувати їх діяльність у Радах і серед виборців²².

Рішення XX з'їзду партії і вказана постанова ЦК КПРС стали керівництвом до дії для партійних організацій республіки. Повсюдно відбулись сесії обласних, міських, районних та селищних Рад депутатів трудящих, на яких обговорювались прийняті рішення і розроблялись конкретні заходи щодо їх виконання. Особливе значення відомилося виченьню та пропаганді передового досвіду роботи Рад і надання допомоги кадрам радянських органів і депутатам. Виконкомами обласних Рад депутатів трудящих видавались брошури, пам'ятки депутатам, положення про квартальні та вуличні комітети²³.

Виконкомами Донецького, Київського, Львівського та ряду інших обласних Рад були підготовлені і видані інформаційні огляди про ро-

¹⁹ Парт. арх. Ворошиловгр. обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2 «а», спр. 823, арк. 167.

²⁰ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 232, оп. 14, спр. 27, арк. 77—78, 80—81, 94.

²¹ КПРС в резолюціях..., 1979.— Т. 7.— С. 107.

²² Там же.— С. 229—239.

²³ ЦА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 7282, арк. 141, спр. 7324, арк. 63; спр. 7182, арк. 158—160.

боту місцевих Рад по виконанню постанови ЦК КПРС від 22 січня 1957 р. «Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих і посилення їх зв'язків з масами». З метою підвищення марксистсько-ленінського теоретичного рівня та ділової кваліфікації радянських кадрів парторганізаціями виконкомів місцевих Рад широко практикувалось проведення семінарів керівників, їх заступників, секретарів виконкомів міських, районних, селищних Рад, а також депутатів і активу постійних комісій. На семінарах разом з актуальними проблемами марксистсько-ленінської теорії систематично вивчався і досвід практичної роботи місцевих Рад²⁴.

Діяльність Комуністичної партії, партійних комітетів республіки по зміцненню і розвитку ленінських норм і принципів партійного керівництва сприяла вдосконаленню стилю і методів роботи Рад депутатів трудящих. Виконкоми місцевих Рад почали ширше залучати постійні комісії, депутатів і радянський актив до перевірок заяв і скарг трудящих, обстеження їх житлових умов, заходів по виконанню наказів виборців. За ініціативою парторганізацій виконкомів місцевих Рад Донецької, Дніпропетровської, Ворошиловградської, Київської, Львівської та інших областей України проводилися сесії з питання про ленінський стиль в роботі державного апарату. Для депутатів і радянського активу читались відповідні лекції, організовувались конференції, семінари, зустрічі з ветеранами партії, що особисто знали В. І. Леніна. Багато обкомів, міськкомів, райкомів виявляли ініціативу в організації обговорення на виконкомах місцевих Рад та інших радянських установах статті із газети «Правда України» від 8 жовтня 1957 р. «Про деякі характерні риси ленінського стилю роботи».

Під час її обговорення комуністи виконкомів обласних, міських, районних Рад піддали критиці факти порушень колективності в їх роботі, несвочасного проведення сесій і засідань виконкомів, а також зв'язів депутатів перед виборцями²⁵.

Посилення партійного керівництва органами державної влади і піднесення ініціативи мас у галузі громадсько-політичного життя благотворно позначилися на роботі сесій місцевих Рад. Якщо у 1956 р. 91% місцевих Рад республіки регулярно проводили сесії, то у 1957 р. — 97%, а у 1959 р. — 98,6%²⁶. На сесіях місцевих Рад переважаючий характер набуло обговорення таких актуальних питань, як затвердження заходів по виконанню наказів виборців про будівництво житла та соціально-культурних закладів, про благоустрій міст, робітничих селищ та сіл, про медичне обслуговування населення, про стан розгляду скарг та листів трудящих, про заходи щодо подальшого зміцнення соціалістичного правопорядку та законності. Разом з тим, ще давались взнаки парадність і заорганізованість у проведенні сесій, зайва регламентація основних питань порядку денного з боку партійних органів. У рішеннях сесій місцевих Рад не завжди валежним чином враховувались пропозиції, думки, погляди широкої громадськості, зокрема, робітників, виборців.

Комуністична партія, партійні комітети республіки, спрямовували діяльність Рад на неухильне розгортання ініціативи постійних комісій, а також їх кількісне та якісне зростання. У 1957 р. на Україні нараховувалось 53 244 постійних комісій місцевих Рад, які об'єднували 249 тис. депутатів і майже 468 тис. активістів²⁷.

²⁴ Там же, спр. 7182, арк. 159—160; спр. 7282, арк. 140—141.

²⁵ Там же, спр. 7182, арк. 167—188; спр. 7276, арк. 143—144; спр. 7282, арк. 293—294; спр. 7324, арк. 3, 20—21, 59, 62—63; Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління, ф. 4553, оп. 7, спр. 377, арк. 1—3 (далі — ЦДАЖР УРСР).

²⁶ Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР.— К., 1974.— Т. 2.— С. 102. Партія и Советы.— С. 164.

²⁷ Відом. Верховної Ради Української РСР.— 1957.— № 7/8.— С. 158—160.

На виконання постанови від 22 січня 1957 р. на третій сесії Верховної Ради Української РСР було вирішено створити при Президії Верховної Ради УРСР поряд з трьома діючими постійними комісіями (бюджетної, законодавчих пропозицій та комісії з закордонних справ) ще чотири нових: по промисловості і транспорту, сільському господарству, освіті та культурі, охороні здоров'я та соціальному забезпеченню. Ці комісії очолювали члени КПРС, досвідчені партійні і радянські працівники.

Разом до складу створених комісій було обрано 52 депутати²⁸. Поширились масштаби та функції діяльності партійних комісій місцевих Рад. Партійні організації республіки почали більше уваги приділяти підвищенню рівня діяльності Рад у масах. Так, 26 вересня 1957 р. бюро Київського міськкому Компартії України обговорило питання «Про стан та заходи щодо поліпшення роботи постійних комісій міської і районної Рад депутатів трудящих». Бюро міськкому партії зажадало від міськвиконкому більше уваги приділяти роботі виїзних засідань постійних комісій безпосередньо на підприємствах та в установах, а редакції газети «Вечірній Київ» — систематично висвітлювати цей досвід роботи. Воно зобов'язало оргвідділи міськкому та райкомів партії м. Києва надавати більше конкретної допомоги міській та районним Радам по керівництву постійними комісіями²⁹. Аналогічні завдання підвищення ролі постійних комісій місцевих Рад були визначені і в рішенні бюро Ворошиловградського обкому Компартії України від 5 лютого 1957 р., де обговорювалась постанова ЦК КПРС «Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих і посилення їх зв'язків з масами»³⁰, а також на пленумі Ворошиловградського міськкому партії 3 листопада 1959 р., де було розглянуте питання «Про роботу виконкому Ворошиловградської міської Ради депутатів трудящих»³¹.

Питання поліпшення діяльності постійних комісій обговорювались на бюро, пленумах, конференціях, а також на зборах комуністів у багатьох інших партійних організаціях республіки. Все це сприяло підвищенню рівня партійного керівництва Радами, позитивно вплинуло на роботу постійних комісій.

Коли партія у другій половині 50-х років почала здійснювати заходи по виконанню рішень XX з'їзду КПРС щодо подальшого розвитку соціалістичної демократії, повсюди в республіці при місцевих Радах почали створюватися постійні комісії по дотриманню соціалістичної законності та правопорядку. Особливо посилялась ця робота після постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 2 березня 1959 р. «Про участь трудящих в охороні громадського порядку в країні», а також відповідної постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 8 квітня 1959 р.

У відповідності з цими постановами комісія по контролю за дотриманням соціалістичної законності і охороні громадського порядку Дніпропетровської обласної Ради виявила цінну ініціативу. У травні 1960 р. вона вивчила стан охорони правопорядку та соціалістичної законності у Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Кривому Розі, Нікополі, Павлограді, Марганці, Синельниково та інших містах та районних областях, розробила і представила у виконком план заходів по посиленню боротьби за зразковий громадський порядок. Пізніше ці заходи були схвалені на сесії Дніпропетровської обласної Ради депутатів трудящих і почали здійснюватися на практиці³².

²⁸ Засід. Верховної Ради Української РСР четв. скликання. Третя сесія: Стеногр. звіт. К., 1957. — С. 245—249.

²⁹ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 255, арк. 10—12.

³⁰ Парт. арх. Ворошиловгр. обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 21, арк. 4.

³¹ Там же, ф. 5, оп. 3, спр. 95, арк. 68.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 4353, оп. 7, спр. 60, арк. 4, 33.

Партійні організації вивчали і пропагували результати діяльності постійних комісій. 18 березня 1958 р. в Донецьку за ініціативою Компарті України відбулась загальноміська нарада керівників і активу постійних комісій по соціалістичній законності та охороні громадського порядку з метою обміну досвідом³³. Тут перші підсумки їх роботи отримали позитивну оцінку. Вивчення досвіду партійного керівництва діяльністю постійних комісій місцевих Рад свідчить про необхідність дальшого посилення їх впливу, а також збільшення юридичних прав у системі державного керівництва.

У п'ятдесяті і наступні роки Ради, виявляючи творчу ініціативу, створювали депутатські групи і пости безпосередньо на промислових підприємствах, шахтах, будовах, тобто в самій гущі робітничих мас. Як правило, депутатські групи очолювали комуністи, які здійснювали активну і багатогранну діяльність. Наприклад, депутатська група Кадлівського коксохімізаводу вивчила питання про стан ремонту житлового фонду підприємства і поставила перед керівництвом заводу завдання забезпечити своєчасний та якісний ремонт житла, що і було адміністративно виконано. Лише за 10 місяців 1957 р. план капітального будівництва та поточного ремонту житлового фонду перевиконано на 104,5%³⁴.

На чолі з комуністами-депутатами широко виявляли творчу ініціативу в роботі і депутатські групи, що були створені на промислових підприємствах Донецька. Вони об'єднували діяльність більш ніж 200 депутатів³⁵. Робота депутатських груп сприяла зростанню авторитету Рад у трудових колективних промислових підприємств та успішному виконанню виробничих завдань. Долаючи труднощі та недоліки у своїй роботі, партійні організації і Ради зосереджували головні зусилля на корінних завданнях соціального життя республіки. Ради депутатів трудячих збільшили асигнування на розвиток сфери громадського обслуговування населення, на соціально-культурні потреби і житлово-комунальне будівництво. За бюджетом УРСР витрати у 1961 р. на охорону здоров'я, народну освіту та інші соціально-культурні заходи дорівнювали 3 млрд. крб. (45% республіканського бюджету). Лише в 1956—1961 рр. на Україні побудовано близько 20 млн кв. м житла і майже 200 тис. нових будинків на селі³⁶.

На основі піднесення промисловості та сільського господарства радянська держава забезпечувала підвищення платоспроможності трудящих, що свідчило про велику життєву силу радянського суспільства, його дійсно народний характер.

Аналізуючи минулий досвід діяльності Рад і партійного керівництва ними у світлі нових вимог, пов'язаних з перебудовою державного та громадського життя країни, М. С. Горбачов зазначає: «Мова, звичайно, не йде про якусь ломку нашої політичної системи. Ми повинні з максимальною ефективністю використовувати всі її можливості, наповнити роботу партії, Рад, державних органів, громадських організацій, трудових колективів глибоким демократичним змістом, вдихнути нове життя в усі клітини суспільного організму»³⁷.

Для забезпечення перебудови діяльності Рад у відповідності з новими вимогами часу, на наш погляд, особливо важливим є спрямування уваги парторганізацій на вдосконалення таких організаційно-правових форм їх діяльності, як сесії, постійні комісії, депутатські групи та дотримання з метою більш широкого і активного залучення мас, особливо передових робітників, селян, новаторів, до державного управління.

³³ Донецьк. обл. держ. арх., ф. 7294, оп. 2, спр. 473, арк. 99—100.

³⁴ Парт. арх. Ворошиловгр. обкому Компарті України, ф. 185, оп. 2, спр. 1. арк. 73

³⁵ Донецьк. обл. держ. арх., ф. 2794, оп. 2, спр. 468, арк. 135—136.

³⁶ Компартія України в резолюціях...— С. 701.

³⁷ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— К., 1987.— С. 24.

Слід посилити гласність у роботі сесій Рад, забезпечити участь у них представників трудових колективів, громадських організацій, виборців. Важливо зміцнити спільну діяльність Рад з органами громадської самодіяльності трудящих: з радами ветеранів війни та праці, жіррадами, домовими та вуличними комітетами, товаришескими сходами та радами трудових колективів на підприємствах, батьківськими комітетами шкіл та ін. Саме на основі таких процесів розгортання соціалістичного самоуправління парторганізаціям надається можливість підняти творчий потенціал Рад на використання усіх резервів прискорення соціально-економічного розвитку.

В умовах активної участі широких верств населення в управлінні державою партійне керівництво Радами зростатиме на якісно новому рівні у відповідності з рішеннями XXVII з'їзду партії і січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ — ОРГАНІЗАТОР
СПІВРОБІТНИЦТВА НАРОДІВ СРСР У СТАНОВЛЕННІ
І РОЗВИТКУ СОЦІАЛІСТИЧНОГО МИСТЕЦТВА (1922—1937 рр.)

О. Д. ЗУБАЛІЙ (Київ)

Комуністична партія завжди надавала великого значення встановленню і розвитку зв'язків між діями культури і мистецтва з різних союзних республік. При цьому враховувався той факт, що інтернаціональне радянське мистецтво формувалося і розвивалося як національне за формою і соціалістичне за змістом. Разом з тим воно не було простою сумою національного. «...Ми стоїмо... за *інтернаціональну* культуру», — писав В. І. Ленін, — в яку від кожної національної культури входить тільки частина, а саме: лише послідовно-демократичний і соціалістичний зміст кожної національної культури»¹.

З перших років існування Радянської влади партія прагнула розвивати, насамперед, драматичне мистецтво одне з найдавніших видів національного мистецтва, яке було зрозуміле і доступне широким верствам населення. До того ж вона уважно стежила за новим, що з'являлося в цьому виді мистецтва, перевіряючи, «...наскільки *комуністичне* це нове»².

Театральна політика Комуністичної партії була спрямована на зміцнення позицій пролетарської ідеології в боротьбі проти дрібно-буржуазної стихії, на посилення свого ідейно-політичного впливу серед широких верств населення. Національний драматичний театр повинен був з допомогою художніх засобів пропагувати комуністичну ідеологію, формувати нову людину.

В досліджуваній період агітпропвідділ ЦК РКП(б) систематично контролював репертуар національних драматичних театрів. З цією метою ще в середині 1921 р. він доручив Головополітосвіті розробити спеціальне «Положення про репертуарний комітет», яке в листопаді того ж року було затверджено³. Вже у 1921—1923 рр. в Смоленську, Баку, Мінську та багатьох інших містах створено агітаційні драматичні театри. На 1 січня 1924 р. їх діяло в країні 1953⁴. Особливою популярністю

¹ Ленін В. І. Проект платформи до IV з'їзду соціал-демократії Латвійського краю // Повне зібр. творів. — Т. 23. — С. 200.

² Ленін В. І. Про характер наших газет // Там же. — Т. 37. — С. 87.

³ Очерки истории идеологической деятельности КПСС: Октябрь 1917—1937 гг. — М., 1985 — С. 212.

⁴ Культурное строительство в РСФСР. 1917—1927. — М., 1984. — Т. 1. — С. 260.

серед них користувався Театр революційної сатири, відкритий в Москві в 1919 р.

Становленню національних драматичних театрів сприяли рішення XII з'їзду партії, на якому було поставлено питання «про використання театру для систематичної масової пропаганди ідей боротьби за комунізм». З'їзд підкреслив необхідність посилити увагу до добору «...революційного репертуару, використовуючи при цьому в першу чергу героїчні моменти боротьби робітничого класу»⁵. Це зумовлювалося, насамперед, тим, що в країні тоді точилася гостра боротьба між паростками нового, революційного світогляду і силами старого, віджилого. За таких умов постала проблема ролі класичної спадщини минулого в будівництві соціалістичної культури. На протиположні представникам Пролеткульту Комуністична партія спрямовувала зусилля радянських митців на творче засвоєння класичної художньої спадщини. Адаже культура нової ери, дисав В. І. Ленін, — «не вигадка нової пролеткультури, а розвиток кращих зразків, традицій, результатів існуючої культури з точки зору світогляду марксизму і умов життя та боротьби пролетаріату в епоху його диктатури»⁶.

В середині 20-х років процеси зближення і взаємозбагачення мистецтва братніх народів ускладнювалися внаслідок проповідування представниками окремих угруповань хибних ідейно-естетичних поглядів. На Україні ними були націонал-ухильники (Шумський, Хвильовий), які виступали проти дружби і співробітництва з іншими народами СРСР. М. Хвильовий, зокрема, розпочав так звану літературну дискусію 1925—1928 рр., висунувши гасло «Дайош психологічну Європу!» і твердячи про «взаємовідчуженість» української й російської літератури, закликаючи тікати «від російської літератури» — «Геть від Москви»⁷. Червений Пленум ЦК КП(б)У (1926 р.) засудив націоналістичні виступи Хвильового, дав належну відсіч «ворожим силам», які «відродження» нації розуміли як буржуазну реставрацію, а орієнтацію на Європу — як відмежування від цитаделі міжнародної революції — Москви.

В резолюції X з'їзду КП(б)У зазначалося, що «...в дальшій боротьбі з ухилами як у бік російського, так і в бік українського шовінізму ЦК партії повинен вживати різних заходів як виховного, так і організаційного характеру»⁸.

Керуючись ленінськими настановами і рішеннями з'їздів та пленумів ЦК ВКП(б), партійні органи національних республік виробляли зважену політику щодо розвитку національного мистецтва взагалі і драматичного зокрема, розвивали його на основі кращих творів російської класики, а також російських радянських драматургів. П'єси М. Горького, В. Маяковського, В. Іванова, Б. Лавренєва, Б. Ромашова, Д. Фурманова, А. Луначарського, М. Погодіна, Л. Сейфулліної, В. Біль-Білоцерківського, К. Тренєва були поставлені на сценах багатьох драматичних театрів національних республік.

Партійні органи також дбали про те, щоб колективи драматичних театрів поступово вдосконалювали свій репертуар, раніше розрахований переважно на задоволення міщанських смаків, відмовлялися від безідейного формалістичного експериментаторства «лівих» режисерів. У той період відбувався перехід до художнього осмислення революційних битв, до театру психологічного, достовірного, який був би позбавлений плакатного узагальнення історії та повсякденного життя. Вже в першій половині 20-х років стався, за визначенням А. В. Луначарського, по-

⁵ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 448.

⁶ Ленін В. І. Про літературу.— К., 1970.— С. 392.

⁷ Історія українсько-російських літературних зв'язків.— К., 1987.— Т. 2.— С. 20.

⁸ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976.— Т. 1.— С. 468.

мітний «поворот музично-культурної верхівки в сторону інтересів революції, в сторону мас»⁹.

ЦК ВКП(б) прагнув до того, щоб драматичні колективи національних республік частіше спілкувалися між собою, і таким чином взаємозбагачувалося їх мистецтво. З цією метою організовувалися гастролі провідних драматичних театрів країни, насамперед Москві і Ленінграду, в національні республіки. Навесні і влітку 1925 р., наприклад, в Одесі перебував Московський театр Революції, в Харкові — Малий театр, Художній театр, Камерний театр, театр Мейерхольда, Ленінградський новий театр та ін.¹⁰ У 1926 р. з метою ознайомлення населення союзних республік з досягненнями українського драматичного мистецтва театри УСРР здійснили ряд гастрольних поїздок у міста й села РСФФР і БСРР. Зокрема, Харківський театр ім. І. Франка побував у Мінську¹¹. В свою чергу, в 1927—1928 рр. одесити приймали акторів Малого театру, театру ім. Вахтангова і Камерного, у Донбасі влітку 1928 р. відбулися гастролі Малого драматичного театру¹².

На запрошення ЦК КП(б) Туркменістану в 1929 р. Московський театр Революції здійснив гастрольну подорож до Ашхабада, Кизил-Арвата, Байрам-Алі, Мерве, Чарджі. В цих містах було показано 27 вистав¹³.

За рішенням ЦК ВКП(б) у 1930 р. в Москві відбулася I Всесоюзна олімпіада мистецтв народів СРСР. На її урочистому відкритті А. В. Луначарський підкреслював: «В нашій країні почнеться величезний взаємний обмін цінностями і досягненнями... В цьому відношенні той, хто дає, і той, хто отримує, будуть постійно мінятися місцями... Російський театр, який володіє певним минулим, певною культурою..., може стати вдячним учнем багатьох досягнень інших національностей. Я гадаю, що це, напевно, буде у взаємовідносинах всіх національностей між собою»¹⁴. Українські митці показали глядачам столиці вистави «Диктатура» І. Микитенка і «Постріл» О. Безменського.

Комуністична партія прагнула, щоб з кращими творами драматургів з національних республік ознайомилися якомога більше трудящих країни. Для цього вони ставилися в провідних театрах Радянського Союзу. Наприклад, п'єси білорусів Г. Коцея «Гута», Д. Курдіна «Міжбур'я» і Є. Романовича «Міст» увійшли до репертуару 36 драматичних театрів СРСР¹⁵. Саме «Гута» — один з кращих драматичних творів того часу на індустріальну тему — був показаний на I Всесоюзній олімпіаді мистецтв народів СРСР. Цю п'єсу високо оцінили багатонаціональна аудиторія глядачів і журі. В ході Олімпіади встановилися творчі зв'язки між багатьма драматичними колективами національних республік, зокрема Харківським українським Червонозаводським і Першим білоруським драматичними театрами¹⁶. Олімпіада сприяла обміну досвідом роботи, взаємному збагаченню репертуару національних театрів, показала бурхливий розвиток драматичного мистецтва братніх народів.

У роки другої п'ятирічки гастрольні поїздки драматичних театрів різних республік стали постійно діючим фактором. Так, на запрошення Середазбюро ЦК ВКП(б) у 1933 р. Московський драматичний театр ЦК профспілки залізничників побував у Середній Азії, де показав ряд вистав. Того ж року в Ташкенті відбулися гастролі Татарського дер-

⁹ Луначарський А. В. В мире музыки. — М., 1971. — С. 323.

¹⁰ Історія українсько-російських літературних зв'язків. — Т. 2. — С. 73.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 6362, арк. 6.

¹² Історія українсько-російських літературних зв'язків. — Т. 2. — С. 73.

¹³ Правда Востока. — 1929. — 9 июня.

¹⁴ Сахновський П.-Панкеев В. На братній сцені: Українська п'єса в театрах народів СРСР. — К., 1972. — С. 38—39.

¹⁵ Соболевський А. Белорусская драматургия в театрах народов СССР — Минск, 1972. — С. 355—356, 388—390.

¹⁶ Революция и национальности. — 1930. — № 4—5. — С. 96.

жовного драматичного академічного театру. Згодом він виїхав в Ашхабад, де виступали й два провідних узбецьких театри — драматичний ім. Хамзи і російський оперний театр ім. Свердлова¹⁷.

Глибоко розуміючи значення обміну досвідом між творчими колективами національних республік, ЦК КП(б) Туркменістану зобов'язав туркменських митців детально ознайомитися з досягненнями татарського та узбецького театрів. З цією метою проводилися зустрічі акторів, спеціальні наради, вечори дружби. Крім того, гості сформували 10 бригад для подання допомоги самодіяльному мистецтву Туркменістану¹⁸.

Дальшому розвитку драматичного мистецтва в національних республіках значною мірою сприяв і з'їзд радянських письменників (1934 р.). Про це свідчили творчі досягнення драматургів Радянської України. На Всесоюзному конкурсі (до п'ятнадцятиріччя Жовтневої революції) були премійовані п'єси О. Корнійчука «Загнись ескадри» та І. Кочерги «Годинник і курка» («Майстри часу») ¹⁹.

Партія вживала заходів для кращого ознайомлення трудящих національних республік з драматургією російського народу. З цією метою в братніх республіках створювалися пересувні російські драматичні театри. Так, у 1937 р. Раднарком Азербайджанської СРР прийняв рішення «Про створення пересувного театру російської драми»²⁰.

Отже, в досліджуваній період Комуністична партія приділяла значну увагу встановленню контактів між театральними колективами братніх республік, що сприяло вихованню трудящих у душі дружби народів, радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму.

У 20—30-ті роки партія дбала також про розвиток співробітництва між діячами музичного мистецтва братніх республік, оскільки «музика і революція, — на думку А. В. Луначарського, — глибоко споріднені»²¹. В той період стан національного музичного мистецтва не відповідав потребам часу. Про це свідчила постанова ЦК КП(б)Б від 26 травня 1928 р. «Про білоруську літературно-художню і театральну критику», в якій, зокрема, зазначалося, що «класово-виховна роль мистецтва і художньої літератури залишається все ще недостатньо високою для темпу культурного зростання, який у сучасний період потрібний країні пролетарської диктатури в інтересах успішного соціалістичного будівництва»²².

У зв'язку з цим партія поставила перед діячами музики національних республік завдання — з допомогою засобів мистецтва, зокрема музичного, виховувати правильні естетичні смаки трудящих. Ці завдання були обговорені на нараді з питань музики, скликаній ЦК ВКП(б) у червні 1929 р. Тоді ж відбулася Всеросійська музична конференція, яка орієнтувала музикознавців братніх республік на врахування в їх творах нових сторін життя робітничого класу і трудового селянства²³.

Партійні органи докладали зусиль для пропаганди музичного мистецтва серед населення. З цією метою створювалися нові мистецькі колективи. Зокрема, за рішенням ЦК КП(б) Азербайджану в Баку було створено ансамбль ім. Андреева, який знайомив трудящих Сходу з музичним мистецтвом народів Кавказу, а також подавав творчу допомогу майстрам національного мистецтва²⁴. При Ленінградському Будинку освіти у 1929 р. засновано Східнокавказький ансамбль. До його

¹⁷ Правда Востока.— 1933.— 11 янв.

¹⁸ Там же.— 30 юня, 16 июля.

¹⁹ Історія українсько-російських літературних зв'язків.— Т. 2.— С. 119.

²⁰ ЦДАЛМ Аз. РСР, ф. 345, оп. 1, спр. 26, арк. 106.

²¹ Луначарський А. Про літературу і мистецтво — К., 1986.— С. 209.

²² Коммунистическая партия Белоруссии в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК.— Минск, 1984.— Т. 2.— С. 41.

²³ Пути развития музыки: Стеногр. отчет совещания по вопросам музыки при АППО ЦК ВКП(б).— М., 1928.— С. 75, 77.

²⁴ ЦДАЖР Аз. РСР, ф. 1305, оп. 1, спр. 155, арк. 29—90.

складу вийшли студенти вузів і втузів, талановита молодь республік Закавказзя, яка проживала в Ленінграді²⁵.

Великі гастрольні подорожі до братніх республік здійснювали й музичні колективи України. Зокрема, заслужена капела УСРР «Думка», Київська і Полтавська капели бандуристів виступали у багатьох містах Російської Федерації. На Україну, в свою чергу, приїздили виконавські колективи й окремі митці з братніх республік: в 1928 р. — народний ансамбль Вірменії, 1929 р. — грузинський композитор З. Паліашвілі²⁶. Під час гастролей, як правило, виконувалися кращі твори національного мистецтва, що становили культурні здобутки братнього народу.

ЦК ВКП(б) надавав великого значення пропаганді мистецтва російського народу серед трудящих нашої країни. За його рішенням мистецькі колективи РСФРР гастролювали в усіх національних республіках. Наприклад, лише протягом літнього сезону 1931 р. на Україні побували 12 театральних колективів РСФРР, а у 1932 р. вже 17, в основному з Москви і Ленінграда. У свою чергу, 11 театрів України здійснили гастрольні подорожі у міста і села Російської Федерації²⁷. Того ж року симфонічний оркестр Великого театру відвідав Тбілісі. У концертах брала участь народна артистка РСФРР А. В. Нежданова²⁸.

Партійні органи національних республік прагнули використовувати мистецтво для зміцнення дружби між народами. З цією метою вони створювали заклади культури, які пропагували твори багатонаціонального мистецтва серед широких мас. Так, у Баку в січні 1930 р. було відкрито інтернаціональний клуб для пропаганди мистецтва народів СРСР та інтернаціонального виховання трудящих республіки²⁹. Центральний Комітет підтримував усе прогресивне, що з'являлось у національному мистецтві кожної республіки, спрямовував діячі культури на філософське осмислення й розкриття різних сторін життя народу, утвердження в мистецтві методу соціалістичного реалізму. Адже соціалістичне мистецтво формувалося на основі всебічного розвитку і взаємозбагачення національного мистецтва. В. І. Ленін писав, що повалення буржуазії лише прискорить «...падіння всіх і всяких національних лежеродок, не зменшуючи цим, а в мільйони раз збільшуючи «диференціювання» людства в розумінні багатства й різноманітності духовного життя та ідейних течій, прагнень, відтінків»³⁰.

Партійні органи братніх республік постійно дбали про розвиток національного мистецтва. Зокрема, Наркомфін і Наркомосвіти Грузії мали виділити в 1933 р. 50 тис. крб. держконсерваторії та Спілці композиторів для збирання народних пісень та видання музичних творів, а національна художня галерея Грузії повинна була придбати кращі картини³¹. 3 грудня 1934 р. бюро ЦК КП(б) Грузії розглянуло питання «Про стан образотворчих мистецтв Грузії»³² і прийняло відповідне рішення.

Велике значення для дальшого розвитку всіх жанрів національного мистецтва мало встановлення у 1936 р. звання народного артиста СРСР. Першими його були удостоєні К. С. Станіславський, В. І. Немирович-Данченко, В. І. Качалов, І. М. Москвін, Є. П. Корчагіна-Олександрівська, П. К. Саксаганський, А. В. Нежданова, Б. В. Шукін.

²⁵ ЦДАЖР Гр. РСР, ф. 607, оп. 1, спр. 3532, арк. 1.

²⁶ Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 6.— С. 263.

²⁷ ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 9, спр. 1185, арк. 283; оп. 10, спр. 395, арк. 26.

²⁸ ЦДАЛМ Гр. РСР, ф. 157, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

²⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії Азербайджану, ф. 1, оп. 74, спр. 299, арк. 35.

³⁰ Ленін В. І. Головна праця німецького опортунізму про війну // Повне зібр. творів.— Т. 26.— С. 264.

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії Грузії, ф. 14, оп. 1, спр. 4858, арк. 128.

³² Там же, спр. 5382, арк. 20.

М. І. Литвиненко-Вольгемут, А. А. Васадзе, А. А. Хорава, К. Байсєтова та ін.³⁵

Партійне керівництво діяльністю театральних колективів та установ, подання їм матеріальної допомоги та підвищення їх авторитету позитивно вплинули на розвиток національного мистецтва і посилення його ролі у комуністичному вихованні трудящих.

У досліджуваній період Комуністична партія виробила ефективні форми збагачення національного мистецтва. Однією з них були Декади радянського мистецтва, які почали проводитися в той час у національних республіках. Наприклад, у серпні 1931 р. в Грузії проводилася Декада українського мистецтва, в якій взяли участь 150 представників України³⁶. В тому ж році у Харкові вперше було здійснено постановку опери «Абесалом і Етері» грузинського композитора З. Паліашвілі. Федерація радянських письменників Грузії писала: «Це значний крок культурно-національного зближення України і Грузії»³⁵.

Тоді ж регіональні партійні організації почали проводити олімпіади мистецтв. Так, згідно з рішенням Середазбюро ЦК ВКП(б) у червні 1934 р. в Ташкенті вперше була проведена Середньоазіатська музично-художня олімпіада³⁶. У вересні 1934 р. Бюро Закрайкому ВКП(б) прийняло рішення провести Закавказьку олімпіаду мистецтв. Для цього при ЦВК ЗСФРР було створено організаційний комітет у складі 10 чол.³⁷ Вона продемонструвала значні успіхи у розвитку багатонаціонального мистецтва народів Сходу, свідчила про його інтернаціональний характер.

Важливе значення для зміцнення творчих зв'язків митців братніх республік, а також взаємозбагачення мистецтва народів нашої країни мали Декади національних республік, які проводились у Москві. Наприклад, яскравою демонстрацією досягнень українського радянського мистецтва була Декада українського мистецтва, яка відбулася в березні 1936 р. у Москві. Столичні глядачі побували на концертах артистів Київського академічного театру опери і балету, хорової капели «Думка», капели бандуристів, жіночого хорового ансамблю, численних солістів. Мистецькі колективи України виступали на сценах прославлених театрів, у заводських клубах і вузах. Московський міськом ВКП(б) організував творчі зустрічі українських митців з робітниками, студентами, творчою інтелігенцією. За видатні заслуги в розвитку українського оперного мистецтва, музики, пісень і танців ЦВК СРСР нагородив орденами і медалями 18 учасників Декади. Орденом Трудового Червоного Прапора були нагороджені М. І. Литвиненко-Вольгемут, М. І. Донець, І. С. Паторжинський, орденом «Знак Пошани» — О. А. Петрусенко, диригент Київського академічного театру опери і балету В. П. Йоринш, режисер В. Д. Манзій, керівники хорової капели «Думка» — Н. Ф. Городовик, жіночого хорового ансамблю — В. М. Верховинець, капели бандуристів — М. М. Михайлов та інші. Багатьом артистам і музикантам було присвоєно почесні звання народних і заслужених артистів республіки³⁸.

Яскравою сторінкою в житті творчих колективів Казахстану стала перша Декада казахської літератури і мистецтва, що відбулася у травні 1936 р. в Москві. Москвичі й гості столиці побували на виставах казахського музичного театру, створеного у 1933 р., концертах казахської музики. Гра його артистів була високо оцінена Комуністичною

³⁵ Історія Комуністической партії Советского Союза.— М., 1971.— Т. 4.— Кн. 2. — С. 479.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 10, спр. 396, арк. 46.

³⁷ ЦДАЛМ Гр. РСР, ф. 8, оп. 1, спр. 258, арк. 11.

³⁸ Правда Востока.— 1934.— 11 июня.

³⁹ ПА ЦК при ЦК Компартии Азербайджану, ф. 1, оп. 235, спр. 525, арк. 69.

⁴⁰ Ткачова А. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму.— К., 1985.— С. 156.

партією і Радянським урядом: 12 з них нагороджені орденами і медалями. Незабаром цей театр був перетворений на Державний академічний театр опери і балету. В квітні 1937 р. він здійснив гастрольну поїздку до Ленінграда, де показав оперу «Єр-Таргін», музичні п'єси «Киз-Жибек» та «Жалбир»³⁹. «Відкрилися невичерпні джерела народної творчості», — писала «Правда» 27 травня 1937 р.

У січні 1937 р. в Москві відбулася Декада грузинського мистецтва, а у травні 1937 р. — Декада узбецького мистецтва. Столичний глядач побачив і високо оцінив музичні драми «Гульсара», «Фархад і Ширін», театралізований концерт «Саїль та колгоспний той», постановку трагедії В. Шекспіра «Гамлет». Більшість учасників декад були відзначені урядовими нагородами. Підготовку до гастролей у столиці нашої Батьківщини партійні органи національних республік тримали під своїм безпосереднім контролем, подаючи мистецьким колективам велику практичну допомогу.

Велике значення для зміцнення дружби народів мало відзначення в Грузії 100-річчя з дня смерті О. С. Пушкіна. 17 травня 1936 р. бюро ЦК КП(б) Грузії прийняло постанову «Про заходи по проведенню 100-річчя з дня смерті О. С. Пушкіна». Воно зобов'язало республіканські організації широко розгорнути підготовку до цієї дати, видати збірник «О. С. Пушкін у Грузії» і одностомник творів поета абхазською та осетинською мовами⁴⁰⁻⁴¹. В 1936 р. у Тбілісі була організована виставка творів О. С. Пушкіна⁴².

Комуністична партія багато уваги приділяла розв'язанню проблеми підготовки кадрів фахівців. Велика роль у цьому відводилася РСФРР, звідки вони виїжджали на роботу в братні республіки. Так, у 1926 р. в Харківський державний театр опери і балету з Москви і Ленінграда прибули 28 спеціалістів оперної сцени⁴³. У Москві при узбецькому Будинку освіти була організована державна драматична студія, в якій ще у 1924 р. почали вчитися 24 узбецькі юнаки і дівчини. Через три роки вони стали професійними акторами узбецьких театрів⁴⁴. Театральна студія при узбецькому робітничому факультеті в Москві працювала до кінця 20-х років під керівництвом визначних фахівців театру ім. Є. Вахтангова та інших творчих колективів столиці⁴⁵.

У 30-х роках допомога РСФРР у підготовці майстрів сценічного мистецтва для національних республік набула ще більшого розмаху. За вказівкою ЦК ВКП(б) національні кадри митців готували відповідні заклади Москви, Ленінграда та інших культурних центрів країни. Так, на прохання Башкирського обкому ВКП(б) у 1932 р. при Московській консерваторії була створена башкирська студія. В 1934 р. при Ленінградському хореографічному училищі відкрилося башкирське відділення, в якому через три роки навчалось 80 чол.⁴⁶ Того ж року при Московській консерваторії і Великому театрі розпочала роботу студія по підвищенню кваліфікації узбецьких оперних акторів, режисерів і диригентів. До Москви було направлено 30 здібних виконавців⁴⁷. У 1935 р. при столичній консерваторії було створено туркменське відділення, вихованці якого згодом стали відомими діячами музичного мистецтва республіки⁴⁸.

³⁹ ПА ІП при ЦК Компартії Казахстану, ф. 141, оп. 1, спр. 3579, арк. 45.

⁴⁰⁻⁴¹ ПА ІП при ЦК Компартії Грузії, ф. 14, оп. 1, спр. 6271, арк. 181.

⁴² ЦДАЛМ Гр. РСР, ф. 2, оп. 2, спр. 16, арк. 7.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 186, оп. 1, спр. 6369, арк. 2.

⁴⁴ Велика сила дружби народів. — Ташкент, 1973. — С. 241.

⁴⁵ Правда Востока. — 1929. — 14 июля.

⁴⁶ КПРС — організатор братерського співробітництва народів СРСР. — К., 1982. — С. 122.

⁴⁷ Правда Востока. — 1934. — 15 июля.

⁴⁸ История культуры Советского Туркменистана (1917—1970). — Ашхабад, 1975. — С. 163—164.

В 1936 р. при Московському державному інституті театрального мистецтва ім. А. Луначарського відкрилася таджицька студія, в якій навчалися 32 чол. Відповідно до постанови бюро ЦК КП(б) Таджикистану набір у студію проводився з числа працівників районних театрів і учасників самодіяльних гуртків. Відбір кандидатів для навчання проводили районні та міські комітети партії⁴⁹. При цьому ж інституті діяла каракалпакська драматична студія-майстерня, в якій підвищували свій культурно-освітній рівень представники творчої інтелігенції республіки⁵⁰.

Організоване Комуністичною партією співробітництво та взаємодопомога братніх народів у розвитку національного мистецтва давали позитивні результати. Кількість театрів у братніх республіках рік у рік зростала. Якщо у 1926 р. в Казахстані функціонував лише один театр, то у 1933 р. їх було 4, у 1934 р. — 11, у 1936 р. — 19, а у 1937 р. — 24, у тому числі 5 республіканських, 11 обласних і міських, 8 колгоспнародгоспних. Крім того, у республіці працювала державна філармонія, в якій були оркестр народних інструментів, балетна і сольна групи, національна хорова капела та ансамбль козацької пісні та танцю⁵¹. На Україні в 1937 р. діяли 84 професійні театри, в тому числі 64 драматичні, 12 театрів юного глядача, 6 театрів опери і балету та ін.⁵² Всього в країні працювало 702 театри, з них 423 — в РСФРР, 279 — в інших національних республіках⁵³. Це був найважливіший підсумок співробітництва братніх республік у розвитку національного мистецтва.

Комуністична партія надавала великого значення вивченню національного фольклору з метою розширення на його основі бази для розвитку різних видів національного мистецтва. Вчені-мистецтвознавці Російської Федерації подавали практичну допомогу в цій справі своїм колегам з братніх республік. У Туркменістані, наприклад, широкою популярністю і заслуженим авторитетом користується ім'я вченого фольклориста та композитора В. А. Успенського, який на прохання ЦК КП(б) Туркменістану та уряду республіки в 1925—1928 рр. здійснив фольклорознавчі та музично-етнографічні експедиції в найвіддаленіші райони і записав там сотні народних мелодій, інструментальних п'єс та пісень. Зібраний матеріал був узагальнений в його капітальній праці «Туркменська музика», опублікованій у Москві в 1928 р. Заслуги В. А. Успенського були високо оцінені урядом республіки. Йому присвоєно почесне звання народного артиста Туркменської РСР, на одному з будинків в центрі Ашхабада встановлено меморіальну дошку з барельєфом ученого⁵⁴.

В. А. Успенський разом з Н. Н. Мироновим внесли також великий вклад у вивчення класичних музичних творів узбецького народу. Виховання перших композиторів в Узбекистані, розвиток національної опери та балету пов'язані з іменами й таких визначних майстрів, як Р. Глієр, С. Василенко, А. Козловський.

Комуністична партія і Радянський уряд подавали братнім республікам значну матеріальну допомогу для розвитку національного мистецтва. Так, у 1937 р. в Ташкенті розпочалося будівництво Палацу культури і праці вартістю 9 млн. крб. За рішенням Секретаріату Середазбюро ЦК ВКП(б) на будівництво було виділено 2 млн. крб. Решта коштів надійшла з союзного бюджету⁵⁵.

⁴⁹ Із історія культурного строительства в Таджикистане в 1924—1941 гг.: Сб. документов и материалов.— Душанбе, 1966.— Т. I.— С. 500, 504.

⁵⁰ Торжество ленинских идей культурной революции в Узбекистане.— Ташкент, 1970.— С. 225.

⁵¹ ІА ІШП при ЦК Компарті Казахстану, ф. 141, оп. 1, спр. 3579, арк. 44.

⁵² Культурне будівництво Української РСР: Стат. довідник.— К., 1940.— С. 66.

⁵³ Культурное строительство в СССР: Стат. сб.— М.: Л., 1940.— С. 184.

⁵⁴ Історія культури Советського Туркменистана.— С. 157—159.

⁵⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 24, спр. 66, арк. 44.

За ініціативою партійних організацій установи братніх республік періодично обмінювалися своїми здобутками у розвитку музичного мистецтва. У травні 1936 р. Комітет по радіомовленню при Раді Міністрів УРСР направив композитора Жданова в Грузію для відбору кращів творів місцевих композиторів та музично-фольклорного матеріалу, необхідного для використання в концертах Українського радіо. Одночасно він передав подарунок Українського радіокомітету своїм грузинським колегам — збірник українських народних пісень⁵⁶.

У досліджувані роки Комуністична партія організувала співробітництво радянських республік у справі розвитку кіно. Як відомо, зародження й становлення радянського кіномистецтва безпосередньо було пов'язане з іменем В. І. Леніна. Лише в 1921—1923 рр. Володимир Ілліч підписав 10 найважливіших документів про кіно і 7 законодавчих актів⁵⁷. Партія розглядала кіномистецтво як найважливіше з усіх видів мистецтва⁵⁸.

XII з'їзд РКП(б) дав вказівку «...розвинути кінематографічне виробництво... з умовою повного забезпечення ідейного керівництва й контролю з боку держави і партії»⁵⁹. Спеціальне рішення з питань розвитку кіномистецтва було прийняте і XIII з'їздом РКП(б). У ньому підкреслювалося, що «кіно повинно бути в руках партії могутнім засобом комуністичної освіти й агітації»⁶⁰. Було накреслено практичні заходи, зокрема створення матеріально-технічної бази кіновиробництва, об'єднання кіноорганізацій у межах національних республік, зміцнення кіноорганізації за рахунок комуністів⁶¹. Саме в ці роки зароджувалося кіномистецтво в національних республіках. Крім створеного ще в 1919 р. Всеукраїнського кінокомітету, в 1921 р. виникла кіносекція Наркомосвіти Грузії, в 1923 р. робили перші кроки Азербайджанське кіно, Вірменіно, в 1924 р.— Білоруськіно, в 1925 р.— Узбеккіно.

В 1924 р. було встановлено державну монополію на прокат фільмів у кожній республіці. В РСФФР право прокату одержали організації Радкіно. Відповідно до постанови ЦК РКП(б) (1925 р.) при ЦК компартії союзних республік створювалися комісії, а при наркомосвіті республік — художні ради у справах кіно⁶².

Партійні органи братніх республік підтримували кіномитців, були ініціаторами їх творчого спілкування. Так, у 1925 р. для проведення кінозйомок Грузинську СРР відвідали кіноекспедиції з РСФФР та України. Вони спільно з місцевими майстрами кіно підготували кіносюжети про зміни в житті трудящих братньої республіки⁶³. В 1927 р. Держкіно Білорусії підписало договір з Всеукраїнським фотокіноуправлінням (ВУФКУ) про обмін кінофільмами⁶⁴.

Важливою віхою у розгортанні співробітництва братніх республік в розвитку кіномистецтва стала I Всесоюзна партійна кінорада при ЦК ВКП(б), яка відбулася у березні 1928 р.⁶⁵ З 310 фільмів, які вийшли на екрани країни в 1930 р., 170 знято м'яцями з національних республік⁶⁶. Кращі з них були створені в результаті сильної праці кіномитців з різних республік. Так, білоруський фільм «Лісова бувальщина» Ю. Тарича було поставлено за допомогою працівників кі-

⁵⁶ ЦДАЛМ Гр. РСР, ф. 2, оп. 2, спр. 11, арк. 1.

⁵⁷ Очерки истории идеологической деятельности КПСС: Октябрь 1917—1937 гг.— С. 213.

⁵⁸ В. І. Ленін про культуру.— К., 1981.— С. 316.

⁵⁹ КПРС в резолюціях...— Т. 2.— С. 448.

⁶⁰ Там же.— К., 1979.— Т. 3.— С. 103.

⁶¹ Известия ЦК РКП(б).— 1925— № 11—12.— С. 11.

⁶² Там же.

⁶³ ІА НІП при ЦК Компартії Грузії, ф. 13, оп. 3, спр. 489, арк. 6.

⁶⁴ Исторические связи и дружба народов СССР: Сб. научных трудов.— Киев, 1983.— С. 151.

⁶⁵ Справочник партийного работника.— М.: JL, 1930.— Вып. 7.— Ч. 1.— С. 406.

⁶⁶ Революция и национальности.— 1931.— № 5.— С. 69.

ностудій Москви і Ленінграда, фільм «Кастусь Калиновський» В. Гардіна — спільно з Радкіно⁶⁷.

Українські кінематографісти взяли участь у створенні білоруської кінокартини для дітей «Гришко-свинопас», зйомки якої проходили недалеко від м. Прилуки⁶⁸. Завдяки допомозі провідних кіномитців країни Білоруське держкіно лише за роки першої п'ятирічки випустило на екрани 34 художні стрічки. Тоді почали творчий шлях чимало відомих акторів, режисерів, постановників, операторів, зокрема М. Симонов, Б. Ліванов, М. Черкасов, Б. Бабочкін, Г. Рошаль, М. Донської та інші⁶⁹.

Радянський уряд виділяв значні кошти на створення і розвиток матеріально-технічної бази кіномистецтва в національних республіках. За вказівкою ЦК ВКП(б) у 1932 р. правління Союзкіно виділило 200 тис. крб. на розширення і реконструкцію кіностудій у Туркменістані, Узбекистані й Таджикистані⁷⁰. Національним республікам подавалася також допомога в розвитку мережі стаціонарних і пересувних кіноустановок. Перше звукове кіно в Каракалпацькій АССР почало працювати в Гурткулі вже в середині 30-х років. Апаратуру подавали шефи автономної республіки — трудящі Дзержинського району м. Москви⁷¹.

Національне мистецтво досягло б ще більших успіхів, якби не такою складною була політична обстановка в країні у 20—30-х роках, пов'язана з проявами націоналізму і негативними наслідками культу особи Сталіна.

Багато відомих діячів національного мистецтва під виглядом боротьби з націоналізмом було репресовано. Цим самим, звзначав М. С. Горбачов, «було завдано серйозної шкоди справі соціалізму і авторитетові партії»⁷².

Ці обставини перешкождали розвитку міжреспубліканських контактів митців, стримували інтернаціоналізацію художнього процесу в національних республіках. Разом з тим почали швидко висуватися деякі «митці», які всупереч правді життя прославляли Сталіна та його найближчих прибічників, пов'язуючи всі успіхи радянського народу в будівництві соціалізму лише з ними. Їх творчість видавалася за зразок служіння партії і народові. Проте навіть за тих умов основна частина мистецької інтелігенції національних республік залишилася вірною Комуністичній партії і радянському народові.

Отже, завдяки зусиллям Комуністичної партії в досліджуваний період було організовано співробітництво радянських республік у справі становлення і розвитку національного радянського мистецтва. На початку соціалістичного будівництва більш розвинуті в культурному відношенні нації, насамперед російський народ, допомагали митцям колишніх національних окраїн. Лише пізніше, коли було створено для цього необхідні умови, став можливим взаємний обмін культурними цінностями.

Завдяки постійному піклуванню Комуністичної партії і Радянського уряду про всебічний розвиток творчих сил трудящих, розквіт їх талантів і дарувань при щедрій допомозі найбільш розвинутих націй народні маси менш розвинутих у культурному відношенні республік зуміли в короткий історичний строк оволодіти прогресивною спадщиною національної культури, наповнити новим, соціалістичним змістом традиційні національні форми художньої творчості.

⁶⁷ Кінотиждень.— 1927.— 18 берез., 22 лип.

⁶⁸ Савецкая Беларусь.— 1928.— 13 мая.

⁶⁹ Исторические связи и дружба народов СССР: Сб. науч. трудов.— С. 150.

⁷⁰ Правда Востока.— 1932.— 12 дек.

⁷¹ Торжество ленинских идей культурной революции в Узбекистане.— С. 225.

⁷² Горбачов М. С. Житєнь і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 20.

У травні 1937 р. в Парижі відбулася міжнародна виставка «Мистецтво і техніка в сучасному житті». Експонати радянського павільйону демонстрували великі досягнення багатонаціонального мистецтва братніх народів за двадцять років Радянської влади. На цій виставці світове визнання здобули, зокрема, килими, зроблені майстрами Радянської Туркменії і удостоєні Золотої медалі⁷³. «Створення справді народної багатонаціональної радянської культури, яка здобула міжнародне визнання,— зазначається в новій редакції Програми КПРС,— історичне досягнення нашого ладу»⁷⁴. Разом з цим національні види мистецтва розвивалися не як антиподи загальнорадянським видам мистецтва, а як форми їх відображення.

Рік у рік внесок діячів національного мистецтва у скарбницю соціалістичної культури країни ставав дедалі вагомішим. На цій основі співробітництво братніх народів у розвитку національного мистецтва набувало ще більшої інтенсивності і масштабності, відбувалося взаємозбагачення і зближення їх культур шляхом взаємних гастролейних подорожей театральних колективів, творчих зустрічей митців, проведення декад та олімпіад національного мистецтва, взаємодопомоги у підготовці національних кадрів, різних творчих експедицій та ін.

Творча інтелігенція столиці, вихована Комуністичною партією у дусі пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, подавала велику допомогу в становленні і розвитку національного мистецтва братніх республік і цим самим сприяла взаємозбагаченню духовними цінностями народів нашої багатонаціональної країни.

⁷³ Чершев Д. Культурная революция в Туркменистане: (Деятельность Коммунистической партии Туркменистана по осуществлению культурной революции в республике в 1925—1937 гг.).— Ашхабад, 1970.— С. 186.

⁷⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 200.

ШЕФСЬКА ДОПОМОГА ЧЕРВОНИЙ АРМІЇ В 20—30-х РОКАХ

В. М. ВОЛКОВИНСЬКИЙ (Київ)

Однією з найдієвіших і найпоширеніших форм участі трудящих мас у зміцненні обороноздатності Країни Рад, свідченням непорушної єдності армії й народу у міжвоєнний період були кампанії допомоги Радянським Збройним Силам. Їх проведення відповідало ленинському заклику — в умовах ворожого капіталістичного оточення всіляко «...допомагати Червоній Армії всім, чим тільки може допомагати кожен...»¹.

Ударні кампанії допомоги Червоній Армії почали проводитися в роки громадянської війни і набули особливо широкого розмаху у відбудовний період. Активну участь у них брала пролетарська громадськість України. Вперше після громадянської війни кампанії допомоги Червоній Армії були проведені в деяких губерніях УСРР наприкінці 1921 р. Вони певною мірою сприяли поліпшенню матеріального становища військ, які дислокувалися на території України. У грудні 1921 р. VI Всеукраїнський з'їзд Рад, відзначивши істотну допомогу, подану армії трудящими Полтавщини, закликав робітників і селян республіки активно включитися в цей патріотичний рух. З ініціативи ЦК КП(б)У та уряду УСРР у дні святкування 4-ї річниці Червоної Армії були проведені масові кампанії сприяння РСЧА в республіканському мас-

¹ Левін В. І. Лист до робітників і селян з приводу перемоги над Колчаком // Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 143.

штабі — «Тиждень допомоги Червоній Армії» та «Тиждень добробуту червоноармійця». Лютневий (1922 р.) Пленум ЦК КП(б)У в постанові про Червону Армію зазначив: «Вважати необхідним, щоб «тиждень допомоги червоноармійцеві» пройшов під знаком реальної господарської і матеріальної допомоги Червоній Армії»². 8 лютого 1922 р. ВУЦВК закликав усі радянські органи на місцях встановити міцні зв'язки з червоноармійськими частинними і подати їм всіляку допомогу³.

«Тиждень добробуту червоноармійця» та «Тиждень допомоги Червоній Армії» проходили під безпосереднім керівництвом М. В. Фрунзе. Для успішного проведення кампанії допомоги РСЧА при ВУЦВК була створена центральна комісія, до складу якої увійшли К. О. Аксент'євський, В. П. Затонський, А. В. Іванов, Д. З. Лебідь, Р. П. Бейдеман, інші відомі партійні, радянські та військові діячі.

Трудацькі республіки одноставно підтримали проведення ударних кампаній сприяння Червоній Армії, ділом продемонстрували свою готовність колективно допомогти червоним бійцям і командирам. По республіці для них було зібрано близько 40 тис. пудів хліба, майже 200 тис. різноманітних подарунків, понад 20 тис. книг. За неповними підрахунками, допомога трудацьких України Червоній Армії становила загалом близько 360 млрд. крб. у тогочасному обчисленні⁴.

Крім матеріальної допомоги, робітники й трудове селянство республіки встановили під час проведення цих кампаній міцні шефські зв'язки з воїнами РСЧА. У лютому 1922 р. трудацькі Волинської губернії стали шефами 45-ї, Кременчуцької — 25-ї, Запорізької — 1-ї кавалерійської дивізії і т. д.

Багато трудових колективів республіки висловили побажання, щоб допомога РСЧА не обмежувалася заходами республіканського масштабу, й організували ряд місцевих кампаній. Так, на Одещині було проведено «Двотижневик Червоній Армії», в Донбасі — «Всесолянський неділяник допомоги Червоній Армії» і т. д.

На початку 20-х років одним з невідкладних питань було забезпечення Червоної Армії казарменими приміщеннями, які за роки війни були практично всі зруйновані. ЦК КП(б)У і уряд республіки вважали, що розв'язати цю життєво важливу проблему можна лише з допомогою радянських, профспілкових і громадських організацій, а також широких верств трудацьких. 8 серпня 1921 р. Раднарком УСРР прийняв постанову «Про ремонт казарменних приміщень»⁵, а VI конференція КП(б)У визнала цю роботу «першочерговою справою»⁶. Розгорнута кампанія дала перші результати. Так, при активній допомозі трудацьких Полтавщини були відремонтовані всі казарми 7-ї трилицької дивізії⁷. Проте відновлення казарменого фонду РСЧА вимагало більш дієвої допомоги з боку підприємств і організацій, а також широкої пролетарської громадськості.

2 серпня 1922 р. ВУЦВК оголосив «Місячник ремонту червоної казарми». Кожен гуввиконком одержав конкретне завдання — відремонтувати приміщення для розташування полку⁸. На заводах і фаб-

² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК — К., 1976. Т. I, 1918—1941. — С. 200.

³ Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління УСРР, ф. 1, оп. 2, спр. 863, арк. 77 (далі — ЦДАЖР УСРР).

⁴ Сов. архивы. — 1981. — № 5. — С. 44—45; ЦДАЖР УСРР, ф. 1, оп. 2, спр. 863, 902; Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 1316 (далі — ПА ІП); Центр. держ. арх. Рад. Армії, ф. 9, оп. 7, спр. 20, арк. 373 (далі — ЦДАРА).

⁵ Сб. законів і постанов рад. уряду УСРР, розпоряджень і постанов рад. уряду УСРР. — 1921 — № 427. — С. 506.

⁶ Комуністична партія України в резолюціях... — Т. I. — С. 196.

⁷ ЦДАРА, ф. 25899, оп. 2, спр. 17, арк. 10.

⁸ Сб. законів і постанов рад. уряду УСРР, розпоряджень і постанов рад. уряду УСРР. — 1922. — № 506. — С. 533—534.

риках республіки відбулися недільники, робітники працювали на відбудові казарм у позаурочний час, відраховували кошти на придбання будівельних матеріалів тощо. Харківські паровозремонтники, наприклад, переказали на ремонт казарм до 10% місячного заробітку⁹. Миколаївські залізничники заощадили на перевезеннях народногосподарських вантажів 1 тис. пудів вугілля і передали його у фонд червоної казарми. 9 листопада 1922 р. Київський губернський з'їзд профспілок заявив, що 100-тисячний загін робітників Київщини відрахував одиноденний заробіток на ремонт казарм¹⁰.

300 млрд. крб. виділив для цих цілей Подільський губвиконком, Запорізький — 185, Київський — 150, Катеринославський — 125 млрд. крб. Від Південбюро ВЦРПС на обладнання казарм надійшло 200 млрд. крб.¹¹

20 вересня 1922 р. Центральна комісія допомоги Червоній Армії констатувала, що піхотні частини Українського військового округу (УВО) забезпечені казармами на 100%, артилерія і технічні війська — на 70, кіннота — на 50%¹².

Проте потрібно було докласти ще багато зусиль, щоб повністю забезпечити червоноармійців житлом. На початок лютого 1923 р. лише на Катеринославщині ремонтні роботи були завершені. У Полтавській і Харківській губерніях вони були виконані на 90%, у Чернігівській — на 80, Київській та Волинській — на 75, в Одеській — на 50%¹³. Необхідність проведення частих ремонтів казармених приміщень пояснювалася тим, що на початок 20-х років 43% їх загальної кількості експлуатувалися вже більше 50 років.

10 серпня 1923 р. ВУЦВК запропонував усім губвиконкомам зосередити основну увагу на ремонті казарм у поточному будівельному сезоні, а Харківському, Київському, Одеському, Полтавському та Чернігівському губвиконкомам — провести «Місячник ремонту казарм»¹⁴. У період ремонтної кампанії 1923 р. відчутно зросла допомога армії з боку трудящих, значно розширилася участь у ній селян. Так, тільки Всеукраїнська центральна комісія неземанників (ВЦКНС) виділила підшефним військовим частинам 10 тис. пудів хліба¹⁵.

У результаті проведення таких кампаній значно поліпшилося становище військ УВО, 90% з яких у 1924 р. вже розміщувалися в казармах¹⁶.

Загалом протягом 1921—1925 рр. на Україні було проведено 20 ударних кампаній, у тому числі «Тиждень Червоного Флоту», «Тиждень Червоного Повітряного Флоту», «Двотижневик по заготівлі палива для Червоної Армії», «День книги», «Усі — за книгу», які відіграли важливу роль у зміцненні бойової могутності РСЧА, сприяли ідейно-політичному згуртуванню її особового складу, піднесенню культурно-освітнього рівня бійців.

У другій половині 20-х — 30-х роках кампанії допомогою Збройним Силам СРСР набули ще більшого розмаху, урізноманітнилися їх форми, збагатилися зміст, значно зросла ефективність.

Цілий ряд таких кампаній відбувся наприкінці 20-х — на початку 30-х років, коли міжнародне становище з вини світової буржуазії різко загострилося. Участь мільйонів трудящих СРСР, у тому числі України, в оборонних кампаніях не тільки примножувала військовий

⁹ Коммунист.— 1923.— 9 февр

¹⁰ Красн. Армия.— 1922.— 12 нояб

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 355, арк. 58.

¹² Укр. іст. журн.— 1976.— № 11.— С. 85.

¹³ В о л к о в и я с ь к и й В. М. М. В. Фрунзе на Україні.— К., 1985.— С. 73.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 942, арк. 464—465.

¹⁵ Пролетарий.— 1923.— 28 июля.

¹⁶ 8-й Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських, червоноармійських депутатів, 17—20 січ. 1924 р.— Харків, 1924.— С. 163.

потенціал країни, а й формувала у радянських людей готовність до захисту соціалістичної Вітчизни, була чудовою школою військово-патріотичного виховання робітничо-селянської молоді.

У 1927 р., коли англійський уряд розірвав дипломатичні відносини з СРСР, по країні прокотилася хвиля масових мітингів і демонстрацій проти антирадянських підступів міжнародного імперіалізму. На багатьох зборах, що відбулися того року на початку червня на капальнях і підприємствах Криворіжжя, почалося масове відрахування робітниками коштів на зміцнення оборони країни. 13 червня трудящі м. Білої Церкви у відповідь на провокації міжнародної буржуазії ухвалили рішення про збір грошей і коштовностей¹⁷. Масовий рух трудящих охопив усю країну і оформився організаційно в кампанію «Наша відповідь Чемберлену», яка проходила у всеосяжному масштабі.

З 10 по 17 липня 1927 р. в усій країні проходив «Тиждень оборони». У цій масово-політичній акції, яка вперше проходила в СРСР, активну участь взяли й трудящі Радянської України. Для керівництва оборонними кампаніями «Наша відповідь Чемберлену» і «Тиждень оборони» при ВУЦВК під керівництвом П. І. Буценка було створено Центральну комісію у складі представників ВУРПС, Авіахіму, ЦК ЛКСМУ, ВЦКНС, РАТАУ та інших республіканських організацій. На 10 засіданнях вона розглянула 54 питання, пов'язані з різними організаційними моментами та агітаційним забезпеченням згаданих кампаній¹⁸.

Партійні організації республіки широко розгорнули серед населення роз'яснювальну роботу. Під час «Тижня оборони» у 29 округах УСРР було прочитано 2423 лекції з питань міжнародного становища країни, поліпшення військової підготовки трудящих, активізації оборонно-масової роботи¹⁹.

Кампанія на Україні проходила в основному успішно. Тільки на рахунок республіканської комісії по її проведенню надійшло 827 769 крб., по лінії профспілок було зібрано 1 033 743 крб., а загалом трудящі УСРР переказали на оборонні цілі 2 023 865 крб.²⁰ В цілому ж по країні у фонд оборони в ці дні надійшло понад 10 млн. крб. Підбиваючи підсумки «Тижня оборони», об'єднаний Пленум ЦК та ЦКК ВКП(б) (29 липня—9 серпня 1927 р.) відзначив: «...Робітничий клас СРСР палко відгукнувся на заклик партії і Радянської влади до всебічної підготовки оборони пролетарської країни, показавши в тиждень оборони свою згуртованість, свою здатність вести за собою селянство і свою готовність відстояти грудьми центр міжнародної революції від нападу імперіалізму»²¹.

«Тижні оборони», які проводилися у наступні роки, ставали справжніми оглядами готовності трудящих до захисту СРСР. Під час такої кампанії у 1928 р. трудящі України зібрали 2 961 770 крб. на зміцнення оборонного потенціалу Радянської держави²².

Патріотизм трудящих, їхня готовність зміцнювати оборону могутність СРСР виявилися в зборі коштів у фонд оборони країни. Цей масовий рух зародився на Україні, як і в усьому Радянському Союзі, у тривожні дні, коли китайсько-маньчжурські милітаристи, підбурювані міжнародним імперіалізмом, зробили спробу восени 1929 р. захопити Китайсько-Східну залізницю і вторглися на територію радянського Примор'я і Забайкалля. Війська Особливої Далекосхідної армії під

¹⁷ ЦДАЖР УСРР, ф. 2605, оп. 2, спр. 286, арк. 308, 310.

¹⁸ Там же, ф. 1, оп. 3, спр. 1761, арк. 272.

¹⁹ Пролетарий.—1927—11 сент.

²⁰ ЦДАЖР УСРР, ф. 1, оп. 3, спр. 2008, арк. 8

²¹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.—К., 1979.—Т. 3.—С. 447—448.

²² ЦДАЖР УСРР, ф. 2605, оп. 2, спр. 925, арк. 186, 195.

командуванням В. К. Блюхера швидкими й рішучими діями розгромили банди інтервентів.

Багато робітників і селян подали в той час заяви про вступ до лав Далекосхідної армії, яка мужньо билася з гомінданівськими агресорами. У липні 1929 р. 18 робітників токарного цеху київського Червонопрапорного «Арсеналу» першими звернулися до Реввійськради СРСР з проханням зарахувати їх добровольцями до лав Червоної Армії²³. Це починання підтримала заводська молодь — понад 60 молодих арсенальців наслідували приклад своїх товаришів. Тисячі підприємств, установ і організацій Української РСР надсилали листи і телеграми воїнам Далекосхідної армії, у яких висловлювали захоплення їхнім героїзмом, заявляли про свою готовність стати разом з ними на захист рубежів соціалістичної Вітчизни. Дніпробудівці, наприклад, у телеграмі на ім'я командуючого ОДСА В. К. Блюхера писали: «Ми, будівники Дніпробуду, обіцяємо на ваш заклик направити вам половину наших робітників і в той же час силами другої половини дотроково збудувати Дніпрогес»²⁴.

Тоді ж трудящі республіки, як і всієї країни, розгорнули масові збори коштів на користь Особливої Далекосхідної армії. Тільки робітники та службовці Харкова зібрали для неї 250 тис. крб. Металурги Запоріжжя відпрацювали кілька годин у позаурочний час, а кошти — 17 тис. крб. — передали на зміцнення оборони країни²⁵.

Цей рух набув такого розмаху, що для дальшого зміцнення безпеки Радянської держави трудящі республіки вирішили створити спеціальний фонд оборони. ВУРПС 7 серпня 1929 р. відкрила у Всеукраїнській конторі держбанку спеціальний рахунок, на який і надходили від трудящих республіки кошти, призначені для підвищення оборонного потенціалу країни²⁶.

В 1929 р. у фонд оборони тільки від профспілок УСРР надійшло близько 250 тис. крб. Попереду у цій важливій патріотичній справі були шахтарі, які зібрали близько 57 тис. крб., та залізничники — майже 50 тис. крб.²⁷

Під час збирання врожаю 1929 р. Всеукраїнська центральна комісія незможних селян закликала трудівників села провести кампанію «Перший сніг — на оборону країни». Члени комуні «Донецький маяк» с. Верхнього Артемівського округу зібрали у фонд оборони 30 тис. пудів пшениці нового врожаю. Трудівники с. Яцьковиці Цибулівського району Уманського округу добровільно здали від 2 до 6 шовпів нового врожаю з кожного двору, що загалом становило близько 2 т зерна. Активну участь в оборонній кампанії взяли селяни Одеського, Проскурівського, Шепетівського, Мелітопольського та інших округів республіки²⁸.

Яскравим прикладом піклування робітничого класу про зміцнення обороноздатності країни перед загрозою воєнних приготувань імперіалістів була ініціатива робітників об'єднаних металургійного ім. Г. І. Петровського та трубопркатного ім. В. І. Леніна заводів м. Дніпропетровська надіслати Реввійськравді СРСР ешелон сталі й заліза для зміцнення бойової могутності армії і флоту. З цією метою 30-тисячний загін металістів Дніпропетровщини провів 27 жовтня 1929 р. масовий недільник. Зароблені на ньому гроші й були вквортані на організацію ешелону, який складався з 50 вагонів високоякісного металу загальною вагою 50 тис. пудів. Крім цього, дніпропет-

²³ Вісті.— 1929.— 21 лип.

²⁴ Архів України.— 1978.— № 2.— С. 61.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 6, спр. 27, арк. 28; Держ. арх. Запоріж. обл. ф. Р-817, оп. 1, спр. 22, арк. 65.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 3436, арк. 32.

²⁷ Там же, ф. 2605, оп. 2, спр. 925, арк. 130, 234.

²⁸ Держ. арх. Черкас. обл. ф. Р-2138, оп. 1, спр. 45, арк. 5, 10; Вісті ВУЦВК.— 1929.— 30 серп.

ровські робітники зібрали 288 тис. крб. і виділили 15% цієї суми на культурно-побутові потреби воїнів Особливої Далекосхідної армії²⁹. Наслідуючи приклад металістів заводу-шефа, селяни пронали масове збирання зерна у фонд оборони СРСР.

Ініціатива робітників Дніпропетровська знайшла широкий відгук у металістів Уралу, Артемівська, Красноярська та ряду інших міст, які також направили у фонд зміцнення РСЧА свої ешелони з металом та переказали кошти на створення могутньої бойової техніки для армії і флоту.

З 15 листопада до 15 грудня 1930 р. в країні пройшла «Декада оборони», присвячена 10-й річниці розгрому основних сил внутрішньої контрреволюції та іноземних воєнних інтервентів. Громадськість республіки взяла найактивнішу участь у цій кампанії. З листопада 1930 р. секретаріат ВУРПС ухвалив спеціальну постанову, у якій був визначений комплекс першочергових заходів на період її проведення. Головною метою «Декади оборони» була пропаганда рішень XVI з'їзду ВКП(б) та XI з'їзду КП(б)У з питань зміцнення обороноздатності країни, даліше вдосконалення військово-шефських зв'язків, зміцнення організацій Тсоавіахіму³⁰.

Під керівництвом партійних організацій трудящі республіка багато робили для зміцнення матеріальної бази оборони країни. На заводах і фабриках, шахтах і копальнях робітники у масовому порядку відраховували на ці потреби одноденну, а іноді й дводенну заробітну плату, проводили збирання коштів за підписними аркушами. Наприклад, на кожній копальні Донбасу у дві декади було зібрано в середньому від 10 до 15 тис. крб. Усього ж по країні сума відраховувань становила близько 6 млн. крб., у тому числі по Українській СРР — понад 1 млн. крб.³¹

Добре розуміючи, що обороноздатність Радянської держави залежить від піднесення її економічної могутності, трудящі України, як і всього Радянського Союзу, до кожної річниці РСЧА готували «оборонні подарюнки» — високі трудові досягнення. Так, колектив Дніпрогесу ім. В. І. Леніна до 15-річчя РСЧА змонтував і ввів у дію шостий за рахунком генератор на 82 тис. квт. (перший в країні такої потужності).

Наприкінці 20-х — у першій половині 30-х років важливу роль у поліпшенні умов служби і побуту червоноармійців, піднесенні всієї військово-шефської та оборонно-масової роботи відіграли огляди червоно казарм. У військах УВО вони проводилися в 1929—1934 рр. Головна їх мета полягала в тому, щоб привернути увагу партійних, радянських, профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій, широких верств трудящих до дальшого поліпшення культурно-побутових умов червоноармійців і подати їм у цьому всемірну допомогу. Крім того, огляди червоноармійських казарм давали поштовх для розвитку червоноармійської ініціативи у справі поліпшення господарсько-побутових умов частин і підрозділів, певною мірою сприяли підвищенню порядку і дисципліни у частинах. Та найголовнішим у цій роботі було зміцнення зв'язків між трудящими і воїнами. Перший такий огляд проходив згідно з постановою Реввійськради СРСР з 1 січня по 23 лютого 1929 р. Беручи участь у ньому, трудові колективи республіки передусім подавали необхідну матеріальну допомогу для поліпшення побуту і підвищення культурного рівня воїнів. 5 січня 1929 р. Харківський окружком КП(б)У провів шефську нараду, на якій було вирішено провести на підприємствах суботники й недільники,

²⁹ Братством сільми: О дружбе и сотрудничестве трудящихся Днепровщины и других областей и республик СССР. 1917—1982: Сб. документов и материалов.— Днепрпетровск, 1982.— С. 46—47.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2749, оп. 3, спр. 18, арк. 156.

³¹ Воєнно-іст. журн.— 1976. № 10.— С. 111.

організувати відвідання робітничими делегаціями червоноармійських казарм, активізувати культурно-освітню роботу у військах³². Аналогічні рішення ухвалювали й інші партійні органи на місцях.

Огляд набрав характеру конкурсу на кращу казарму, кращу пропозицію по дальшому поліпшенню побуту червоноармійців. Для преміювання переможців у січні 1929 р. було створено спеціальний фонд у розмірі 40,5 тис. крб. Президія ВУРПС, розглянувши на своєму засіданні 10 січня 1929 р. питання про участь профспілок України в огляді, виділила із своїх фондів 5 тис. крб. для преміювання частини, яка має кращий в окрузі червоноармійський клуб³³.

Під час огляду червоноармійці й начполітсклад виявили велику винахідливість та ініціативу. У кожному полку округу було внесено в середньому по 200—300 пропозицій, спрямованих на поліпшення матеріально-побутових умов особового складу. Делегації трудящих, які відвідували казарми, також виступали з цінними ініціативами щодо цього.

Під час огляду всі частини УВО одержали істотну матеріальну допомогу, передусім від своїх шефів, які, крім грошових асигнувань, що становили понад 800 тис. крб., забезпечили казарми необхідним інвентарем та обладнанням. У цілому допомога шефів червоної казарми становила близько 1,5 млн. крб.³⁴

13 травня 1929 р. Окружна комісія по проведенню огляду червоних казарм УВО підбила його підсумки. Із 46 частин округу, що претендували на звання переможця, було премійовано 16. Перше місце і премію ВУРПС було присуджено 25-му артилполку.

Проведення огляду червоної казарми переконливо показало велику роль шефства трудящих у поліпшенні культурного і господарського життя військових частин. 25-й артилерійський полк, який зайняв перше місце в огляді, був тісно пов'язаний з партійними і радянськими організаціями Кременчуцького округу, підтримував постійні зв'язки з робітничими колективами. Для сприяння полкові у проведенні огляду окружний комітет КП(б)У та окрвиконком розробили заходи. На загальних зборах трудових колективів з цього питання було заслухано 129 доповідей. Результатом великої агітаційної роботи стало проведення ряду недільників, у яких взяли участь понад 1 тис. робітників. Кожне підприємство організувало і направило в казарми полку ремонтні бригади. Червоноармійці та шефи висунули 513 пропозицій з господарсько-побутових, освітніх та санітарно-гігієнічних питань; 470 з них було впроваджено в практику. У дні огляду казарми 25-го артилполку відвідали понад 6 тис. робітників і селян. Тут, зокрема, побували голова ВУЦВК Г. І. Петровський, відомі українські літератори П. Й. Панч та В. М. Сосюра, представники 110 сільрад республіки. «Побачене мною сьогодні у вашій казармі,— сказав артилеристам П. Панч,— перевищило навіть мою письменницьку фантазію. Не кажучи вже про те, що мені, як старому пушкареві, ніколи такі порядки і не снилися»³⁵.

30 березня 1929 р. заступник командуючого УВО В. К. Блюхер, прийнявши у себе делегацію харківських робітників, відзначив величезні успіхи у забезпеченні військ казармами і ту велику роль, яку відіграли в цьому трудові колективи республіки. Він, зокрема, констатував, що порівняно з 1921 р. казармений фонд округу зріс на 500%³⁶.

3 вересня 1929 р. Реввійськрада СРСР підбила підсумки кампанії по країні і відзначила, що головне завдання огляду червоних казарм виконане. «Об'єднаннями зусиллями всього особового складу РСЧА,

³² Червона Армія.—1929.—8 січ.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 927, арк. 106.

³⁴ Червона Армія.—1929.—15 трав.

³⁵ Там же. — 2 квіт.

³⁶ ЦДАРА, ф. 9, оп. 13, спр. 617, арк. 120.

робітничих шефів, громадських організацій і радянської преси, — вказувалося у наказі РВР, — «Огляд червоної казарми» у більшості гарнізонів набув характеру масової громадсько-політичної кампанії... Десятки і сотні робітничих делегацій... не тільки відвідали червоноармійські казарми, а й відчутно допомогли словом і ділом поліпшити культурно-побутове становище у них, зокрема, шляхом нової форми шефства — робітничих бригад. Значно посилюлося під час огляду відвідання фабрик і заводів червоноармійцями, організація спільних з шефами вечорів змички, доповідей та ін. Огляд зміцнив вплив пролетаріату на Червону Армію і підняв шефство робітників на вищий ступінь»³⁷.

РВР СРСР присудила дві перші премії, одну з яких завоював 25-й артполк Українського військового округу; другу премію отримали 11 частин, у тому числі 15-й кавполк, 23-й прикордонний загін УВО та дивізіон підводних човнів Морських Сил Чорного моря. Крім того, кращим бійцям і командирам було вручено 48 індивідуальних нагород, 8 з яких одержали представники УВО і 4 — червонофлотці МСЧМ. Серед кращих військових госпіталів РВР назвала одеський. В цілому було відзначено, що матеріальна і фінансова допомога частині Українського військового округу з боку трудящих була найбільшою в усій Червоній Армії. Вона становила 2 314 000 крб.³⁸

Для кращого використання внутрішніх ресурсів і можливостей частин УВО, дальшого вдосконалення культурно-побутових умов життя особового складу військ командування округу з 15 листопада до 15 грудня 1931 р. оголосило черговий «Місячник огляду червоної казарми». Одночасно згідно з наказом командування УВО 15 листопада 1931 р. в окрузі розпочався тримісячний боротьби за економію палива, який доповнював комплекс заходів, передбачених «Місячником огляду червоної казарми». Головним завданням цієї кампанії було: домогтися в частинах і з'єднаннях округу не менш як десятипроцентної економії палива, широко використовувати місцеві ресурси.

Партійні та комсомольські організації частин і з'єднань УВО провели роз'яснювальну роботу серед особового складу, насамперед молодих бійців, про завдання й цілі місячника. Як і в попередні кампанії, активну участь в огляді взяли шефи. «Включившись у «Місячник огляду червоної казарми», — писали бійці 3-ї Кримської дивізії спільно з своїми шефами Реввійськграді УВО, — ми будемо по-більшовицькому боротися за культурну, чисту, грамотну казарму. Ще міцніше згуртувавшись навколо генеральної лінії партії на основі соціалістичного змагання та ударництва при активній участі пролетарських шефів, ми виконаємо завдання по огляду казарми»³⁹.

Дійова допомога воїнам з боку трудових колективів подавалася негайно. Посланці робітників 12 хімічних і склофарфорових заводів і фабрик республіки, зібравшись разом з представниками підшефного окремого 13-го стрілецько-кулеметного батальйону на загальні збори, ухвалили виділити підрозділові 85 тис. крб. на ремонт казарм. Крім того, було вирішено своїми силами побудувати клуб, майстерню, тир, спортзал тощо⁴⁰. Під час огляду широко практикувалося створення з числа представників різних спеціальностей ремонтних бригад. Робітники київських заводів «Арсенал», «Ленінська кузня», кабельного та інших направили ряд таких бригад до військ гарнізону для ремонту водопроводу, проведення електрики, встановлення парового опалення тощо. На всіх підприємствах міста були зроблені відповідні вірахування від зарплати, що загалом становило понад 100 тис. крб.⁴¹

Робітники ряду підприємств цементно-керамічної промисловості

³⁷ Там же, арк. 120—121.

³⁸ Там же, арк. 126.

³⁹ Красн. Армия, — 1931, — 25 нояб.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2737, оп. 1, спр. 133, арк. 31.

⁴¹ Там же, ф. 2605, оп. 3, спр. 1465, арк. 24—25

Одещини провели на території військових містечок гарнізону 7 суботників, у яких взяли участь понад 1 тис. чол., а також відрахували понад 1,5 тис. крб. у фонд червоної казарми⁴².

Велику активність у проведенні цієї кампанії виявило колгоспне селянство. У грудні 1931 р. колгоспники с. Чернятин Жмеринського району закликали всі господарства республіки активно включитися в кампанію огляду червоних казарм і подати червоноармійцям діючу допомогу. Виконавши завдання з хлібозаготівель на 113,8⁰⁰, чернятинці передали РСЧА близько 2 т надпланової сільськогосподарської продукції⁴³. Підтримавши це починання, у кампанію включилося багато колективних господарств УСРР. Між колгоспами Білоцерківського і Богуславського районів розгорнулося змагання за подання ефективної матеріальної допомоги підшефній частині.

Істотну фінансову допомогу воїнам подала творча інтелігенція. Так, працівники театрального мистецтва Луганщини шляхом проведення спектаклів зібрали гроші на будівництво клубу для воїнів 240-го полку⁴⁴.

Проведення «Місячника огляду червоної казарми» певною мірою сприяло й успішному виконанню планових завдань трудовими колективами. Заводи і фабрики, які здійснювали шефство над червоноармійськими частинами, брали зобов'язання піднести воїнам поряд з шефськими подарунками й трудові. У грудні 1931 р. трудівники 7 шахт Донбасу рапортували командуванню 225-го, 286-го, 295-го, 297-го стрілецьких та 3-го кавалерійського полків про дострокове завершення річних планів. Гірники Петровського рудоуправління передали 295-му полку 8 тис. пудів видобутого понад план вугілля і 8 тис. крб.⁴⁵

У 30-ті роки в зв'язку із збільшенням чисельного складу РСЧА доводилося будувати багато нових казарм. Кошти, організовано зібрані трудящими в ході оборонних кампаній, частково використовувалися саме на їх спорудження. А багато робітничих колективів здійснювали таке будівництво за рахунок власних відрахувань або своїми силами. Так, напередодні 12-ї річниці Червоної Армії артополк 80-ї дивізії ім. Пролетаріату Донбасу перейшов із старих казарм до нового військового містечка, обладнаного робітниками Артемівського округу.

У наказі військам УВО, виданому І. Е. Якіром 22 лютого 1932 р., відзначалося, що огляд червоної казарми пройшов у частинах округу як справді масова громадсько-політична кампанія. Вона сприяла мобілізації воїнів і широких мас трудящих на боротьбу за поліпшення побуту особового складу, схоронність майна та бойової техніки, за високі темпи бойової і політичної підготовки. В результаті помітно поліпшилося обладнання та санітарно-гігієнічний стан казарм, у червоноармійців зросло почуття відповідальності за дбайливе ставлення до ввіреної їм зброї та військової техніки, розширилася і зміцніла база культурно-освітнього обслуговування воїнів, бойового і політичного навчання⁴⁶. Крайшими з огляді було визнано 3-й кавалерійський, 74-й, 69-й, 297-й стрілецькі та 15-й артилерійський полки. Осередком командування округу відзначило внесок робітників Миколаївського суднобудівного заводу в обладнання казарми підшефної частини.

Щоб закріпити досягнуте у справі поліпшення культурно-побутових умов особового складу УВО, було вирішено з 1 грудня 1932 р. по 1 лютого 1933 р. провести в частинах округу огляд казарм, присвячений 15-й річниці РСЧА. 14 грудня 1932 р. Всеукраїнська рада профспілок закликала трудові колективи республіки

⁴² Там же, ф. 2639, оп. 1, спр. 178, арк. 23.

⁴³ Червона Армія.—1931.—10 груд.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2708, оп. 3, спр. 159, арк. 61.

⁴⁵ Червона Армія.—1931.—18, 19 груд.

⁴⁶ Крив. Армія.—1932.—24 феар

взяти участь у цій кампанії, підпорядкувавши всю військово-шефську роботу докорінному поліпшенню стану червоноармійських казарм, підвищенню культурного рівня життя воїнів. Дійовим засобом активізації шефської допомоги ВУРПС вважала розгортання масового змагання між підприємствами, цехами і бригадами. Для відзначення кращих шефських організацій Реввійськрада УВО і ВУРПС встановили 3 премії⁴⁷.

Виконуючи рішення вищестоящих профспілкових органів, Всеукраїнський комітет профспілки працівників машинобудування закликав усі заводи підприємств галузі включитися в кампанію і розгорнути соцзмагання між цехами, бригадами та окремими робітниками за кращу організацію роботи в дні огляду. ВУК працівників керамічної промисловості виділив 10 лотою 1933 р. 10 тис. крб. підшефному 134-му полку для проведення огляду, а робітники Кременчуцького цементного заводу передали в розпорядження військової частини 6 вагонів своєї продукції для ремонтних робіт. З 20 грудня 1933 р. по 20 січня 1934 р. у військах УВО за активною участю широкої громадськості проходили «Місячник огляду червоної казарми», присвячений XVII з'їздові ВКП(б)⁴⁸.

Особливий акцент у цій кампанії було зроблено на піднесенні рівня культурної роботи у військах, посиленні робітничого впливу на червоноармійську масу. Робітники Горлівки, наприклад, закликали червоних бійців і командирів підшефної 80-ї дивізії наслідувати їх приклад і широким фронтом розгорнути похід за культуру в праці, побуті, навчанні. Бійці дивізії першими в окрузі розпочали боротьбу за культурну казарму. У своєму зверненні до інших частин і з'єднань РСЧА воїни дивізії писали: «Стріляти навчилися майстерно, тактику знаємо не гірше, політично зросли безмірно. Не будемо терпіти некультурності, покажемо на прикладі наших шефів, що значить культурний боець, командир, що значить новий тип соціалістичної людини, як вона, оволодівши культурою, досягне нових висот воєнного мистецтва»⁴⁹.

У 20—30-х роках населення України брало активну участь у підвищенні технічної оснащеності Збройних Сил СРСР. На кошти трудящих було збудовано сотні літаків і кораблів, танків і бронемашин. Назви літаків («Дніпробудівець», «Гірник Артемівщини», «Фізкультурник України», «Селянка України»), танків («Танк Харківщини», «Пролетаріат Вінниччини»), бронемашин («Робітник Житомирщини»), підводних човнів («Профспілки України», «Комсомолец») красномовно свідчили, за чьєю ініціативою та на чії кошти вони були споруджені.

Так, у 1927 р. на створення ескадрильї «Розрив» члени профспілок України переказали близько 985 тис. крб.⁵⁰

Великий вклад у збільшення парку бойових літаків вніс Тсоавіахім УСРР. Тільки в 1927—1929 рр. на кошти, зібрані членами цієї масової оборонної організації, було збудовано майже 100 машин, а в 1930 р. ще 25. У лютому 1932 р. Військово-Повітряні Сили РСЧА поновилися 16 літаками, збудованими на кошти тсоавіахімівських, профсійних та інших громадських організацій УСРР⁵¹.

У першій половині 30-х років по всій республіці відбувалося масове збирання коштів на побудову ескадрилей, що носили імена С. В. Косіора, П. П. Постишева, Г. І. Петровського, Й. Е. Якіра, Р. П. Ейдемана, VIII з'їзду ЛКСМУ, X з'їзду ВЛКСМ, «Незможник

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1491, арк. 92.

⁴⁸ Там же, ф. 2639, оп. 1, спр. 335, арк. 11, 28.

⁴⁹ Красн. Армія.—1933.—18 дек.

⁵⁰ Архів України.—1979.—№ 4.—С. 45.

⁵¹ Вісн. Київ. ун-ту: Актуальні питання історії КПРС.—1982.—Вип. 15.—С. 23; Воєнно-іст. журн.—1977.—№ 8.—С. 117.

України». Загалом було зібрано близько 10 млн. крб. Тон у цьому задавали комсомол республіки та робітничо-селянська молодь⁵².

З великим піднесенням на Україні пройшла у 1931 р. кампанія збору коштів у фонд моторизації прикордонних військ. Замість запла-нованих 750 тис. крб. трудящі республіки зібрали 4 млн. 300 тис. крб.⁵³

У другій половині 30-х років у зв'язку з посиленням фашистської загрози значно зросли державні асигнування на оборону країни. Матеріальна допомога трудящих Червоної Армії відійшла на другий план. Основним змістом оборонно-масових кампаній у цей час стало зміцнення дружніх зв'язків трудових колективів республіки і воїнів РСЧА та РСЧФ, підготовка широких мас трудящих до захисту Радянської Вітчизни. Так, з ініціативи трактористів Куликівської МТС Чернігівської області в 1939 р. в машинно-тракторних станціях та радгоспах республіки розпочалася масова підготовка танкових екіпажів запасу. Того ж року на заклик робітників Миколаївського Чорноморського суднобудівного заводу розгорнулося навчання військово-морських спеціалістів. Загалом протягом 1935—1940 рр. трудящі Української РСР взяли участь майже в 30 оборонних заходах, спрямованих на підготовку ворошиловських стрільців, льотчиків, гранатометників та інших військових спеціалістів, масову здачу норм на оборонні значки, перетворення підприємств на «фортеці оборони», складання військово-технічного екзамену тощо⁵⁴.

Проте й наприкінці 30-х років трудящі УРСР брали активну участь у зміцненні фонду оборони СРСР. У червні 1937 р., наприклад, робітники депо Волноваха Південно-Донецької залізниці виступили з ініціативою випустити позику зміцнення обороноздатності країни⁵⁵. Їх заклик дістав широку підтримку трудящих. На початок липня 1937 р. майже 7,2 млн. робітників, колгоспників, представників інтелігенції республіки передплатили облігації цієї позики на 742 млн. крб.⁵⁶

В цілому участь широких верств трудящих у масових кампаніях допомоги Радянським Збройним Силам у міжвоєнний період яскраво продемонструвала їх одностайну підтримку військової політики партії, спрямованої на забезпечення надійного захисту Батьківщини, завоювань Великого Жовтня, переконливо показала, що ця політика повністю відповідає інтересам радянського народу.

Завдяки активній участі громадськості у цих важливих патріотичних починаннях Збройні Сили одержали істотну матеріальну допомогу, ще більше зміцніла непорушна єдність армії і народу.

Такого роду заходи стали чудовою школою виховання у трудящих почуття високої відповідальності за виконання оборонних замовлень, усіх видів робіт для потреб Радянських Збройних Сил, що з особливою силою виявилось у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

⁵² К о в а л е в І. Я. Комсомол и оборона Родины. 1921—1941 гг. Киев, 1975. С. 163; Укр. іст. журн.—1978.—№ 2.—С. 54; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1175, арк. 33.

⁵³ Вісн. Київ. ун-ту: Актуальні питання історії КПРС.—1982.—Вип. 15.—С. 25.

⁵⁴ П и х а Д. Д. Деятельность Коммунистической партии по подготовке трудящихся к защите СССР. 1929—1941 гг.—Киев, 1979.—С. 81—83; История Украинской ССР.—Киев, 1984.—Т. 7.—С. 667—670.

⁵⁵ Красн. Армия.—1937.—16 июня.

⁵⁶ Комуніст.—1937.—9 лип.

В. І. ОНОПРІЄНКО (Київ), Л. О. ГАВРИЛЮК (Київ)

ТЕХНІЧНІ НАУКОВО-ДОСЛІДНІ УСТАНОВИ УКРАЇНСЬКОЇ СРР
У 1917—1928 рр.

Концепція прискорення соціально-економічного розвитку країни, розроблена квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС, розвинута і схвалена XXVII з'їздом партії, орієнтує науковців на глибше осмислення процесів взаємодії науки й виробництва. Це має сприяти рішучому повороту науки до потреб суспільного виробництва, а виробництва — до науки. При аналізі згаданих процесів у центрі уваги дослідників дедалі частіше опиняються технічні науки, які стали важливою сполучною ланкою між природничим знанням, інженерною діяльністю та виробництвом. Осмислення історичного досвіду розвитку технічних наук з позицій широкого наукознавчого аналізу — одне з найактуальніших завдань на сучасному етапі. Щоб ефективніше використовувати резерви технічного знання для прискорення науково-технічного прогресу, важливо проаналізувати природу технічних наук і зміну їх соціально-економічної орієнтації на різних етапах розвитку суспільства.

Сучасна політика партії невіддільна від духу та традицій Великого Жовтня. Як відзначав у своїй доповіді на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, «будівництво нового життя не мало зразків, воно передбачало безустанний пошук творчих вирішень»¹. Це повною мірою стосується й організації науки, яка стала активною силою будівництва соціалізму в нашій країні. В соціальному плані наука в СРСР — унікальне явище в історії. Вона являє собою передумову й результат багатостороннього процесу, що зв'язує освіту, виховання, наукову роботу, розвиток матеріального виробництва та духовної культури суспільства в єдину систему діяльності, спрямованої на побудову нового суспільства. Саме в такому плані розглядав науку В. І. Ленін, підпорядковуючи її в найперші роки після Великої Жовтневої соціалістичної революції вирішенню завдань господарського та культурного будівництва. Вже у 1918—1920 рр., коли молода соціалістична держава була у вогненному кільці фронтів громадянської війни, Володимир Ілліч поставив питання про організацію мережі наукових установ, здатних вирішувати складні завдання, пов'язані з виявленням природних багатств та створенням важкої індустрії. У квітні 1918 р. В. І. Ленін у своєму «Начерку плану науково-технічних робіт» намітив велику програму досліджень. Провідну роль у її реалізації він відводив Академії наук, якій доручалося очолити роботу по вивченню природних ресурсів країни з метою раціонального розміщення промисловості «...з точки зору близькості сировини і можливості найменшої втрати праці при переході від обробки сировини до всіх послідовних стадій обробки напівфабрикатів аж до одержання готового продукту»².

Особливу увагу В. І. Ленін приділяв електрифікації промисловості і транспорту, використанню різних видів палива для одержання електричної енергії. Відповідно до ленінського плану в країні були розроблені й почали здійснюватися програми науково-технічних робіт у галузі дослідження і розвитку сучасних засобів зв'язку та радіомовлення, технічної реконструкції транспорту, розробки наукових основ підвищення родючості ґрунтів, налагодження системи науково-технічної інформації тощо. Держава приділяла велику увагу розширенню мережі наукових установ, зміцненню Академії наук країни та створенню перших республіканських Академій наук.

¹ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987, с. 10

² Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 36.— С. 217.

На Україні у дослідженнях, що ведуться в галузі техніки, винятково важлива роль належить АН УРСР, яка з самого початку свого існування взяла курс на їх розвиток. Це забезпечило в майбутньому створення в ній багатьох технічних інститутів і науково-технічних комплексів з добре підготовленими кадрами і досвідом впровадження в практику науково-технічних нововведень. На жаль, початковий етап становлення технічних напрямів науки в Українській РСР фактично не досліджений. Тим часом він дуже важливий для аналізу подальшого прогресу технічних наук.

У 1917—1928 рр. в республіці, як і в усій країні, відбувалося формування принципово нової науково-дослідної системи. Замість традиційних осередків наукової діяльності, що формувалися навколо вищих навчальних закладів, було розгорнуто мережу науково-дослідних установ, провідними напрямками розвитку яких стало зміцнення зв'язку науки з практикою соціалістичного будівництва, вирішення технічних та прикладних проблем.

Заснування в 1919 р. Української Академії наук (УАН, з 1921 р. — Всеукраїнська Академія наук — ВУАН) — першої серед республіканських установ такого типу — стало помітною подією в культурному житті не тільки Радянської України, а й усєї Країни Рад. Її створенню передувала діяльність організованої в 1918 р. комісії по розробці законопроекту про заснування УАН у Києві, яку очолив видатний учений, академік Російської Академії наук В. І. Вернадський. До її складу ввійшли професори Київського університету, Київського політехнічного інституту та інших установ: фізико-хімік В. О. Кістяківський, геолог та географ П. А. Тутковський, біолог та селекціонер М. Ф. Кащенко, мистецтвознавець Г. Г. Павлуцький, філолог Є. К. Тимченко, фізик Й. Й. Косоногов, учений-механік С. П. Тимошенко та ін.

Вже при відкритті роботи комісії, 9 липня 1918 р., В. І. Вернадський визначив особливості майбутнього центру наукової думки республіки. Він, зокрема, відзначив, що Академія наук, яка створиться в ХХ ст., не може будуватися за зразками старих академії. У центрі її уваги мають бути питання організації наукової діяльності, створення науково-дослідних установ, тісно пов'язаних з життям народу. «Українська Академія наук... — наголошував учений, — не може, за своїм устроєм, походити на звичайне товариство вчених. Вона не може бути створена по типу академії, що зберегли старовинний устрій вчених товариств, наприклад, Пруської, Паризької чи Баварської. Вона повинна складатися з групи вчених, які оплачуються державою і займаються наукою та дослідною роботою, як справою свого життя, державно важливою справою. З нею повинні бути зв'язані численні державні наукові установи дослідного характеру»⁸. В. І. Вернадський вважав, що статут академії повинен включати принципи, за якими вона має право з часом створювати нові підрозділи, включати у своє відання позаакадемічні науково-дослідні установи, тобто бути достатньо гнучкою для того, щоб оперативно реагувати на завдання часу. Великого значення надавав учений розвитку в УАН прикладних і технічних галузей науки, підкреслював актуальність створення спеціальних установ цього профілю, чого не було в більшості тогочасних іноземних академії.

Велику допомогу у визначенні завдань, пов'язаних з розвитком у новій академії прикладних галузей науки, в тому числі технічних, надав В. І. Вернадському видатний учений-механік, професор Київського політехнічного інституту С. П. Тимошенко, який увійшов до першого складу УАН. Він, зокрема, підготував записку про необхідність органі-

⁸ Вернадський В. І. До створення Української Академії наук у Києві // Сятник К. М., Стойко С. М., Апанович О. М. В. І. Вернадський: Життя і діяльність на Україні. — К., 1984. — С. 170—173.

зації при фізико-математичному відділенні академії окремого класу прикладного природознавства. В цій записці були сформульовані завдання по вивченню природних багатств України та вдосконаленню методів цієї роботи, озброєнню представників технічних наук найновішими засобами, розробленими представниками фізико-математичного природознавства.

Обґрунтовуючи свою пропозицію, С. П. Тимошенко писав: «Представники технічної науки матимуть змогу в більшій мірі, ніж досі, користуватися науковими методами і нагромадженими чистою наукою знаннями. З другого боку, й представники чистої науки в царині прикладного природознавства наткнуться на цілу низку нових, ще не досліджених питань, що їх вирішення не тільки збагатить науку, але й сприятиме розвитку промислового й технічного життя краю. В царині експериментального досліджу люди науки зможуть використати ті могутні засоби, які дає до рук експериментатора сучасна техніка. Це дасть спромозу удосконалити техніку проведення дослідів, дозволить збільшити самі розміри їх і забезпечить, таким чином, спромозу багато ширше поставити справу з експериментальними дослідженнями»⁴. Великою значення надавав С. П. Тимошенко створенню сучасної лабораторної та експериментальної бази технічних наук, а також висловлював деякі міркування про принципи реалізації технічних ідей та доведення їх до стадії виробництва.

Записку про принципи організації відділу прикладних наук в УАН підготував професор-хімік КПІ В. Г. Шапошников, який у 1922 р. також став її академіком. Вік визначив п'ять основних груп прикладних наук: прикладна фізика, прикладна механіка, механічна технологія, хімічна технологія, прикладна біологія.

Ці записки були використані при розробці статуту Академії наук насамперед у тій його частині, що стосувалася зв'язку академічної науки з життям. Слід визнати, що, належно оцінюючи значення прикладних наук, комісія по розробці законопроекту про заснування УАН та її статуту намітила водночас широку програму їх розгортання. Передбачалося створити 15 кафедр, на яких мали розроблятися такі наукові напрями: кінематика і динаміка машин, гідродинаміка та гідравліка, аеродинаміка й авіаційна техніка, теорія пружності, будівельна техніка, прикладна математика, електротехніка, теплотехніка, метрологія, прикладна хімія, мінеральна технологія, металургія і металографія, технологія органічних речовин, будівництво сільськогосподарських машин, гідрологія, зоотехніка та рибництво, землеробство, селекція і генетика, лісівництво, хімія землеробства, садівництво і городництво, загальна патологія і фізичні методи лікування, народна медицина, медична бактеріологія, гігієна, акліматизація, практична геодезія.

Вже цей перелік свідчить про масштабність програми, яка в тогочасних умовах не могла бути реалізована повністю.

Предбачалося також створення самостійного Відділення прикладного природознавства. Цей намір не було реалізовано головним чином через обмеженість коштів. З технічних установ прикладного профілю у 1919 р. в УАН були організовані лише Інститут технічної механіки та кафедра хімічної технології, які очоляли С. П. Тимошенко і В. Г. Шапошников. Однак програма розгортання науково-дослідних установ прикладного профілю на Україні не була відхилена. Значною мірою її вдалося реалізувати при створенні мережі науково-дослідних кафедр, у тому числі технічного профілю, по лінії Наркомату освіти, а згодом інститутів у системі ВРНГ.

⁴ Тимошенко С. П. До питання про організацію класу прикладного природознавства при фізико-математичному відділі Української Академії наук // Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві.—К., 1919.—С. 82.

Структура Інституту технічної механіки — тривалий час єдиної на Україні академічної установи технічного профілю — відобразила ідеї С. П. Тимошенка про структуру технічної механіки як науки. Цей вчений вважав, що головні її напрями зможуть охопити два основні відділи інституту — прикладної механіки і будівельної механіки. У першому з них, на його думку, мали розроблятися проблеми кінематики та динаміки машин, гідравліки і гідродинаміки, аеродинаміки; у другому — теорія пружності, опору матеріалів, статика будівель тощо. Передбачалося організувати в інституті лабораторії для дослідження тертя, стійкості конструкцій, властивостей будівельних матеріалів, а також гідравлічну та аеродинамічну⁵. Однак реалізувати ці плани вдалося не скоро, оскільки спочатку інститут не міг забезпечити кадрами всі заявлені наукові напрями, не мав чітко визначеного профілю діяльності та необхідного лабораторного устаткування. Головною формою його роботи в перші роки існування були наукові семінари з питань прикладної і будівельної механіки, на яких заслуговувалися доповіді та реферати наукових співробітників, інженерів і аспірантів. Зміст доповідей відбивав рівень розробки теорії і відповідав на потреби практики відбудови народного господарства.

Розроблялися в інституті питання статичної та динамічної споруд і конструкцій, удосконалювалися методи випробування матеріалів. У той час надзвичайно актуальними були завдання відбудови та введення в експлуатацію зруйнованих мостів, промислових об'єктів, устаткування, що вимагало дослідження проблем втоми та корозії споруд і виробів з металу та інших матеріалів, розрахункових норм для відбудованих або заново збудованих конструкцій. Пізніше інститут виключився в розробку конструкцій сільськогосподарських машин⁶.

Питання технічного профілю розглядалися також у Комісії по вивченню природних багатств України, яка, на пропозицію В. І. Вернадського, була організована при УАН у 1919 р. за аналогією із заснованою ним же при Російській Академії наук у 1915 р. Комісією по вивченню природних продуктивних сил Росії. В. І. Вернадський вважав, що, крім інститутів і кафедр, які об'єднують штатних працівників Академії наук, треба організувати ряд великих комісій, щоб залучити до співробітництва з нею спеціалістів різного профілю. Такими комісіями, створюваними оперативним чином, можна було надавати функції своєрідних центрів, навколо яких зосереджувалися б наукові й технічні сили певного наукового напрямку⁷.

Комісія по вивченню природних багатств України об'єднала багатьох фахівців — природознавців та інженерів. Найчисленнішими були секції геологічного профілю. Діяли також секції: гідротехнічна, будівельних матеріалів та хіміко-технологічна. В. І. Вернадський надавав великого значення вивченню проблем, пов'язаних з електрифікацією республіки. Поряд з іншими гідротехнічними питаннями комісія зайнялася дослідженням можливості енергетичного використання вод Дніпра у районі його порогів. На одному з перших засідань комісії (14 травня 1919 р.) професор С. Н. Усатий зробив доповідь «Як використати енергію дніпровських порогів у зв'язку з загальною електрифікацією на Україні». Вже в перші роки роботи комісії було одержано важливі результати у вивченні ряду гірничо-геологічних проблем, питань меліорації та гідротехніки, хімічної переробки кам'яного вугілля, механічних властивостей будівельних матеріалів⁸.

⁵ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. — С. XXIII.

⁶ Інститут механіки. — К., 1976. — 194 с.

⁷ Вернадський В. І. До створення Української Академії наук у Києві // Ситник К. М., Стойко С. М., Апанович О. М. Наказ, праця. — С. 170—173.

⁸ Комісія для вивчення природних багатств України // Вісн. природознавства. — 1921. — Вип. 1. — С. 54—55.

Характерною рисою розвитку науки на Україні після Великої Жовтневої соціалістичної революції був комплексний підхід до нього: поряд з академічними установами велика увага приділялася галузевій науці, створенню у відповідь на запити практики соціалістичного будівництва нових науково-дослідних центрів. На Україні на початку 20-х років для розв'язання завдань наукового забезпечення відбудови народного господарства була організована мережа науково-дослідних кафедр (НДК) — специфічних установ, які відіграли свою роль у становленні науки в перші роки Радянської влади і стали основою для формування у майбутньому науково-дослідних інститутів сучасного типу. Багато таких кафедр вирости згодом в інститути, частина яких почала розвиватися в системі АН УРСР.

З відання НДК було вилучено навчальний процес і вони перетворилися на самостійні установи, які співпрацювали з Всеукраїнською Академією наук, інститутами і підприємствами. Значна частина кафедр, особливо технічного й експериментального профілю, організовувалася при вищих навчальних закладах, оскільки НДК могли працювати лише за наявності бодай елементарної матеріальної бази, створити яку в ті роки було дуже важко. У «Положенні про науково-дослідні кафедри» зазначалося, що їх завданням «...є розробка під керівництвом найбільш видатних вчених-дослідників наукових проблем, а також підготовка до наукової і викладацької діяльності осіб, що виявляють прагнення до наукової діяльності і необхідні для цього знання і хист. Кафедри засновуються з окремих наукових дисциплін і зв'язаних одна з одною груп наук на основі наукової класифікації, але перш за все відкриваються головним чином ті з них, які мають особливо важливе, ударне значення для державного будівництва і господарського піднесення України. Кафедри в першу чергу розробляють теми, які можуть бути запрограмовані ім державою»⁹. Таким чином, це були самостійні наукові установи, зв'язані в своїй роботі спільними кабінетами і лабораторіями з Академією наук, вищими навчальними закладами, дослідними станціями, науково-практичними установами і підприємствами.

Як правило, кафедри були невеликими. Їх колективи складалися з трьох категорій працівників: дійсних членів, наукових працівників і аспірантів. Найважливіше завдання НДК полягало у підготовці науковців. Кафедри підготували нові кадри для науково-дослідних установ та вузів, на них сформувалися важливі наукові школи. В цілому вони відігравали активну роль у процесі реконструкції промисловості й сільського господарства.

Загалом на Україні до середини 20-х років було організовано 84 НДК, де працювало 320 дійсних членів, 203 наукові працівники та 609 аспірантів; у тому числі на кафедрах технічного профілю, яких налічувалося 20, 59 дійсних членів, 47 наукових працівників і 83 аспіранти¹⁰. Усі індустріально-технічні кафедри були засновані при великих інститутах: Київському та Одеському політехнічних, Харківському технологічному, Катеринославському гірничому. При організації кафедр враховувалися значення того чи іншого наукового напрямку для розвитку народного господарства, необхідність підготовки наукових кадрів з тих чи інших спеціальностей, а також наявність лабораторної й матеріальної бази для проведення досліджень та відповідного наукового потенціалу — вчених, здатних керувати науковою роботою і підготовкою аспірантів.

Профіль роботи кафедр визначався переважно на основі традиційних досліджень, здійснюваних у тому чи іншому закладі, кваліфіка-

⁹ Положення про науково-дослідні кафедри УСРР // Наука на Україні.— 1922.— № 1.— С. 113.

¹⁰ Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 9096, арк. 72 (далі — ЦДАЖР УРСР).

ції провідних спеціалістів, а також залежно від запитів народного господарства. При цьому значення останнього фактора постійно зростало. Так, у Харкові на кафедрі електротехніки розроблялися високовольтні ізолятори та вивчалися можливості електропередачі на велику відстань; на кафедрі машинобудування досліджувалися проблеми тракторобудування та механізації сільськогосподарських робіт; на кафедрі паротеплотехніки займалися аналізом собівартості донецького вугілля; кафедра інженерно-будівельних наук розробляла переважно проблеми мостобудування. У Катеринославі (нині — Дніпропетровськ) кафедра металургії працювала над питаннями коксового виробництва, уловлювання побічних продуктів при коксуванні, а кафедра механіки займалася розрахунком відцентрових насосів та вентиляторів, застосуванням електропередач у вантажопідійомних машинах.

Про характер та значні обсяги роботи, здійснюваної НДК у 20-ті роки, можна судити з діяльності Київської науково-дослідної кафедри електротехніки, перше засідання якої відбулося 8 серпня 1922 р. До 1927 р. відбулося вже 45 засідань. На них було обговорено 42 доповіді, з яких 20 опубліковано¹¹. Співробітники кафедри вивчали проблеми передачі енергії на великі відстані, підвищення ефективності роботи електромоторів, теоретичні питання електро- та радіотехніки. Кафедра встановила тісні контакти з київськими математиками М. М. Криловим, Д. О. Граве та ін.

У 1922 р. було організовано кафедру гідротехніки та авіації в Харкові, дослідження якої мали велике практичне значення. Її очолив професор (пізніше академік АН УРСР) Г. Ф. Проскура. В ті роки він написав цілу серію праць з питань теорії та розрахунку турбін, планерів і легких аеропланів. Він розробив вихрову теорію відцентрових насосів та графічний метод побудови спіралей водяних турбін, написав курси лекцій «Теорія авіації» і «Повітряні гвинти», на основі власних розрахунків і теоретичних розробок спроектував водяну турбину, яка була побудована в Харківському технологічному інституті. Аспіранти кафедри займалися конструюванням турбін, насосів, поршневих машин. Незважаючи на труднощі, аеродинамічна лабораторія кафедри поступово оснащувалася новим устаткуванням. Була спроектована і почала виготовлятися аеродинамічна труба великої потужності. Гідрравлічну лабораторію устаткували новою насосно-турбінною установкою, що дало можливість випробувати нові моделі швидкохідних турбін. Кафедра виконала також проект випробувальної вітросилової станції¹².

Великі завдання ставила перед собою Київська кафедра будівельного мистецтва, тісно зв'язана з академічним Інститутом технічної механіки. Керував нею професор К. К. Симінський, який з 1921 р. одночасно очолював і згаданий інститут. В розроблений ученим програми діяльності кафедри передбачалося виконання розрахунків міцності цивільних та гідротехнічних споруд тощо. Особлива увага приділялась будівництву мостів (причому не тільки традиційних кам'яних, а й залізобетонних), що зумовило розвиток теорії розрахунку арок і склепінь. Що ж до залізних мостів, то тут намічалися два напрями наукових розробок: по-перше, досягати повнішого врахування різного роду додаткових навантажень на конструкцію мосту, які раніше не помічалися й викликали надмірну витрату матеріалів; по-друге, вилгодити системи прогінних будівель мостів, наближаючи конструкцію до умов розрахунку, і тим досягти економії матеріалів¹³.

У зв'язку з цим К. К. Симінський ставив ряд питань, які потребували першочергового вирішення. Це — вдосконалення методів розрахунку додаткових напружень у мостах, складання розрахункових таб-

¹¹ Там же, оп. 7, спр. 568, арк. 21.

¹² Там же, спр. 568, арк. 21.

¹³ Там же, оп. 2, спр. 1180, арк. 6.

линь і діаграм, розрахунок просторових ферм для мостів, розробка техніки вимірів опорних реакцій у багатопрогінних мостах та техніки випробувань мостів. У галузі цивільного будівництва кафедра ставила завдання розробити такі форми архітектури, які найбільше відповідають природному середовищу, характерові та умовам життя народу, культурним традиціям і сучасним досягненням цивілізації.

Кафедра будівельного мистецтва внесла в 20-х роках значний вклад у розробку різноманітних питань — від теоретичних до суто практичних. Її співробітники вивчали механічні властивості кам'яних будівельних матеріалів України, причини втоми зварного заліза в мостах, властивості залізобетонних конструкцій, методи розрахунку мостових ферм та кругових опорних кілець тощо. Були складені проекти та виготовлені моделі універсальної машини К. К. Симінського для механічного випробування матеріалів, прилад для вимірювання напружень у мостах. Вивчення діяльності кафедри будівельного мистецтва має важливе значення ще й тому, що на основі цього можна значною мірою судити про найважливіші проблеми, які розв'язувала ВУАН у галузі технічних наук.

Оскільки на кафедрі працювало багато співробітників академічного Інституту технічної механіки, завдання обох цих установ фактично збіглися. Для підвищення математичної освіти співробітників та інженерів кафедри було організовано семінар, який вели академік ВУАН М. М. Крилов, І. Я. Штаерман, Б. М. Горбунов та ін. Тісні зв'язки підтримувала кафедра і з Київським політехнічним інститутом. Так, К. К. Симінський завідував у КПІ лабораторією, був проректором. Розширювалися контакти кафедри з установами та підприємствами. В 1924—1925 рр. К. К. Симінський проводив у КПІ дослідні по вивченню механічних властивостей опор, а на заводі «Ленінська кузня» працював над створенням шарнірних вузлів нового мостового моста через Дніпро. Він же брав участь у роботах по відбудові моста в Мозирі¹⁴.

Курс партії на соціалістичну реконструкцію народного господарства і розвиток радянської культури, підготовка до складання першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства, який мав стати планом побудови фундаменту соціалізму, вимагали конкретних і конструктивних заходів по перебудові системи наукових закладів, наближенню їх до практики будівництва нового суспільства. За десять років Радянської влади мережа науково-дослідних установ України значно розширилася. Були засновані численні лабораторії, наукові станції, більш як 80 науково-дослідних кафедр, близько 40 відомчих НДІ, Всеукраїнська Академія наук, які досягли певних успіхів. Основним напрямом розвитку науки у республіці стало всебічне вивчення території України, її продуктивних сил та природних багатств.

Водночас темпи розвитку науки відставали порівняно з темпами соціалістичного будівництва. Мали місце істотні недоліки в розміщенні мережі науково-дослідних установ, їх матеріальної бази, в організації наукової роботи. Відставання науки могло стати серйозною перешкодою на шляху прогресу соціалістичного будівництва. Тому важлива умова перебудови системи науки полягала у плануванні досліджень, яке б випливало з курсу партії на індустріалізацію країни, всебічний розвиток сільського господарства і мало сприяти якнайповнішому виявленню та раціональному використанню продуктивних сил республіки, зміцненню здоров'я населення і піднесенню продуктивності його праці, розвитку та вдосконаленню соціалістичних форм господарювання й соціального побуту¹⁵.

П'ятирічний план розвитку науки на Україні було підпорядковано насамперед розв'язанню великих народногосподарських проблем: бу-

¹⁴ Там же, оп. 5, спр. 756, арк. 2.

¹⁵ Там же, оп. 6, спр. 9097, арк. 76—77.

дівництву Дніпрогесу, комплексному освоєнню Донбасу, південноукраїнських степів тощо. В галузі індустріалізації особливо важливими з точки зору застосування науки були проблеми енергетики, зокрема паливних ресурсів, зміцнення матеріально-сировинної бази промисловості, машинобудування, особливо авіа- та моторобудування, механізації виробництва, електрифікації промисловості й транспорту, міського будівництва, економіки промисловості. Партия, як підкреслив перший секретар ЦК КП(б) України С. В. Косіор, виступаючи у 1928 р. на XIV партконференції більшовиків Київщини, викувувала ленинський наказ про те, що зростання ролі науки в житті суспільства є закономірністю будівництва соціалізму¹⁶.

На початку 1928 р. комісія Наркомату освіти обстежувала діяльність ВУАН. Цим підбивалися підсумки її роботи майже за 10 років, позначених піднесенням науки й культури в республіці. За період Радянської влади на Україні було створено близько 100 інститутів, науково-дослідних кафедр, лабораторій з усіх галузей знань, постійно зміцнювалася матеріальна та організаційна база наукових установ, що й стало сприятливим ґрунтом для розвитку та зміцнення ВУАН.

У доповіді комісії констатовалося, що при заснуванні академії перед нею були поставлені такі завдання: 1) створити нові наукові цінності, розвивати українську культуру; 2) охопити всі галузі знання, виводячи українську науку за гуманітарно-фольклорні межі, розширивши її значення; 3) розвивати насамперед ті галузі, які можуть стати науковою основою соціалістичного господарювання в республіці, перетворити роботу ВУАН в органічну складову частину будівництва соціалізму¹⁷.

Радянська влада всіляко сприяла розв'язанню завдань, поставлених перед Академією наук, виявляла велике піклування про наукові кадри. Так, 4 липня 1919 р. була прийнята обов'язкова постановою РНК УСРР «Про охорону майна і жител членів Академії наук УСРР»¹⁸, згідно з якою дійсним членам академії і директорам академічних інститутів видавалися охоронні грамоти на їхні квартири і речі. Збереженню наукових сил, необхідних для соціалістичного будівництва та розвитку народного господарства, сприяв і декрет РНК УСРР від 31 серпня 1920 р. «Про поліпшення становища вчених спеціалістів і заступників працівників літератури і мистецтва»¹⁹, згідно з яким для їх роботи створювалися необхідні умови. Вони, зокрема, звільнялися від різного роду обов'язків, що не мали прямого відношення до їх наукової діяльності. Постановою РНК УСРР від 30 серпня 1921 р. «Про поліпшення стану наукових працівників»²⁰ було визнано за необхідне налагодити постачання наукових працівників продуктами, паливом тощо. Для створення працівникам науки необхідних умов праці у 1921 р. було засновано Всеукраїнський комітет сприяння вченим²¹. Академії наук республіки передавалися земельні ділянки, будинки, друкарні, бібліотеки. Прийнятий у 1921 р. статут УАН був орієнтований на зв'язок Академії наук з життям країни, і створив міцну правову основу її діяльності. На жаль, закладені в ньому можливості значною мірою залишилися нерезалізованими. Так, не була створена Рада Академії наук, яка не ототожнювалася із загальними зборами, а включала б у себе й представників громадськості.

Як на недоліки у діяльності ВУАН, в документах комісії вказувалося й на те, що її робота не планувалася, а на загальних зборах розглядалися переважно дрібні питання організаційного характеру і

¹⁶ Київський комуніст.— 1928.— 22 груд.

¹⁷ ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 6, спр. 5923, арк. 120.

¹⁸ Культурне будівництво в Українській РСР: Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр.: Зб. документів.— К., 1959.— Т. 1.— С. 55.

¹⁹ Там же.— С. 70.

²⁰ Там же.— С. 129.

²¹ Там же.— С. 134.

не вносилися на обговорення актуальні проблеми соціалістичного будівництва. Кадровий склад академії вимагав припливу свіжих сил, які пройшли випробування революцією. Дуже показовою для характеристики стану справ в академічній науці була констатація того факту, що вчені ВУАН здебільшого розробляли гуманітарні проблеми (мовні, етнографічні тощо) і дуже мало технічні, економічні, сільськогосподарські, медичні. Комісія поставила перед Наркоматом освіти республіки завдання — забезпечити ВУАН сучасною матеріальною базою, асигнувати необхідні для цього кошти, допомогти організувати нові лабораторії, кабінети, розширити можливості для публікації наукових праць. Все це мало сприяти підвищенню авторитету Академії наук, яка, з точки зору членів комісії, на той час ще не стала справжнім центром української наукової думки²².

Для забезпечення кращої координації та плановості науково-дослідних робіт при Наркомосі УСРР пропонувалося створити Раду в справах науки²³. 9 березня 1928 р. Наркомат освіти, виконуючи рекомендації комісії, видав постанову про нові принципи роботи ВУАН, а також затвердив положення про її Раду, на яку покладалося керівництво науково-організаційною діяльністю Академії наук. У травні 1928 р. було обрано новий склад керівництва ВУАН: її президентом став Д. К. Заболотний, віце-президентом К. Г. Воблий, неодмінним секретарем — О. В. Корчак-Чепурківський.

З проектом перебудови діяльності Інституту технічної механіки Академії наук у пресі виступив його директор — академік К. К. Симіньський²⁴. Він, зокрема, відзначив, що академічних установ технічного профілю в республіці дуже мало. Фактично такими можна було вважати лише очолюваний ним інститут та кафедру хімічної технології. Тим часом практика соціалістичного будівництва вимагала всебічного розвитку в академії технічних наук і відкриття при ній відповідних установ, оскільки один Інститут технічної механіки не міг повністю взяти на себе цю важливу справу.

В той час в інституті виконувалося багато конкретних розробок, значна частина яких безпосередньо диктувалася потребами практики. К. К. Симіньський знів ці роботи до трьох основних напрямів. Перший з них — матеріалознавчий. Його актуальними завданнями були розробка методик експериментів при випробуванні матеріалів та вивчення властивостей різноманітних будівельних матеріалів, на які багата Україна і в яких у ті роки відчувалася велика потреба. На цій діяльній роботі інститут уже мав значні результати, особливо в дослідженнях, що стосувалися втоми дерева, механічних властивостей заліза для парових котлів та мостів, алюмінієвих сплавів для авіабудування. Надзвичайну актуальність починали набувати дослідження в галузі електросварювання металів.

Другий перспективний напрям діяльності інституту становили роботи з проблем міцності механічних систем. Тут також була досить стійка традиція. Її започаткував ще перший директор установи, академік АН УСРР С. П. Тимошенко, який розробив основи теорії пружності. Цей напрям включав у себе як експериментальні роботи, так і розробку математичних основ теорії міцності. Його успішно продовжували в інституті І. Я. Штаерман, С. В. Серєєсен, Ф. П. Величкін та ін.

Третім напрямом роботи інституту, на думку К. К. Симіньського, мала стати статика споруд, де інститут також мав певний доробок у галузі техніки розрахунку систем, графічних методів тощо. Спеціалісти інституту рекомендували використовувати в будівництві нові

²² ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 6, спр. 5923, арк. 122, 124.

²³ Постанова Всеукраїнської партійної наради в справах науки, затверджена ЦК КП(б)У // Вісті Всеукр. Акад. наук.— 1929.— № 7—8.— С. 19—24.

²⁴ Симіньський К. К. Завдання Інституту технічної механіки та перспективи його діяльності // Вісті Всеукр. Акад. наук.— 1928.— № 1—3.— С. 30—34.

типи споруд, вивчали шляхи здешевлення будівництва. Проте К. К. Симінський збачав перспективу цього напрямку у вивченні динамічної міцності споруд, машин і матеріалів у зв'язку із завданнями створення швидкісної техніки.

Об'єктивно і з позиції сьогодні оцінюючи цю програму розвитку технічних досліджень в АН УРСР, можна зробити висновок, що намічені К. К. Симінським напрями цієї роботи дали згодом — через роки — початок формуванню багатьох важливих академічних і галузевих технічних установ.

Розробкою питань техніки займалися не тільки державні установи, а й громадські організації. Так, ще в 1922 р. у Харкові була створена Всеукраїнська асоціація інженерів, яка сприяла підвищенню наукової кваліфікації інженерних працівників, розвитку продуктивних сил республіки, популяризації технічних знань.²⁵

Таким чином, у 1917—1928 рр. в УРСР в основному склалася мережа науково-дослідних установ, важливе місце в якій зайняли технічні інститути й кафедри, що стали згодом базою для формування найважливіших наукових напрямів і шкіл у республіці. Це був період пошуку ефективних форм зв'язку науки з виробництвом, в процесі якого іноді приймалися й помилкові рішення, від яких згодом довелося відмовитися. Та головне полягало в тому, що були зроблені й перспективні кроки, цінність яких стала зрозумілою пізніше, із створенням в АН УРСР великих інститутів та науково-технічних комплексів.

З 1929 р. почався новий етап розвитку технічних наук у республіці. Того року відбулося значне поповнення ВУАН, яка відзначила десятиріччя свого існування. За рахунок виборів нових членів її склад майже подвоївся. Серед новообраних академіків були й представники технічних наук Є. О. Патон, Г. Ф. Проскура, О. М. Динник, Є. В. Оплоков, М. М. Федоров, Г. М. Кржижановський. Це, а також значне зміцнення матеріальної бази досліджень дало можливість організувати нові установи технічного профілю і просунути вперед на важливих напрямках науки.

²⁵ Всеукраїнська асоціація інженерів // Наука на Україні.— 1922.— № 1.— С. 89—91.

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИМ ВИХОВАННЯМ ВЧИТЕЛЬСТВА (1917—1927 рр.)

І. О. КЛІЦАКОВ (Горліака)

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції однією з найбільш масових громадських організацій трудящих стали професійні спілки, історія яких нерозривно пов'язана з діяльністю Комуністичної партії. Місце і роль профспілок у загальній системі диктатури пролетаріату були визначені у Програмі РКП(б), прийнятій на VIII з'їзді партії. В основу партійного керівництва професійними спілками покладено ленінське вчення про профспілки як школу управління, школу господарювання, школу комунізму¹. В. І. Ленін учив, що керівну роль у системі диктатури пролетаріату РКП(б) здійснює через державні та громадські організації трудящих. «Управляти країною і здійснювати диктатуру без найтіснішого зв'язку з профспілками, без гарячої підтримки їх, без найсамовідданішої роботи їх... ми звичайно не

¹ Див.: Ленін В. І. Про професійні спілки, про поточний момент і про помилки т. Троцького // Повне збір. творів.— Т. 42.— С. 196.

змогли б...»². Через профспілки партія підтримує зв'язок з різними загонами трудящих. Це можна простежити на прикладі Спілки працівників освіти (Робос), яка на думку В. І. Леніна мала відіграти значну роль в організаційному згуртуванні вчителів.

Вивчення історії Спілки працівників освіти почалося ще в 20-ті роки. Це були в основному праці організаторів та керівників Спілки — В. М. Познера, С. Дуліна, О. О. Коростельова, Л. Шурова й Л. Гло-вацького³. Історію створення Спілки працівників освіти на Україні висвітлює М. Доляно⁴. Написані безпосередніми учасниками створення Спілки, її діячами, ці праці мають певну цінність. Однак їх автори не висвітлюють діяльність партії, роль В. І. Леніна та його соратників в об'єднанні вчителів, не показали тієї боротьби й дискусій, які були серед керівників Наркомосу з питань створення Спілки. Велика заслуга у дослідженні питання організаційного об'єднання вчителів у професійну спілку належить Ф. П. Корольову, який висвітлює боротьбу партії з Всеросійською учительською спілкою (ВУС), особливо із спробами меншовицько-есерівської верхівки настроїти учительство проти Радянської влади⁵. Докладно автор сплиняє і на історії створення Спілки вчителів-інтернаціоналістів та її ролі в об'єднанні й вихованні учительства.

Найбільш ґрунтовно історія створення профспілки працівників освіти почала вивчатися у 60—80-ті роки, коли з'явилися статті Н. Г. Липочкіної, З. Ф. Федотової, В. В. Фортунатова, В. Р. Веселова та ін.⁶ У них автори досліджували питання партійного керівництва діяльністю по ідейно-політичному вихованню вчителів. Історія створення професійної спілки вчителів України спеціально не досліджувалася. Частково ці питання розглядалися у працях М. М. Грищенка, І. Д. Золотоверхого, С. К. Гутянського, Т. І. Ясницького, М. С. Грищенко, С. П. Михеева, Г. М. Мельниченко та ін.⁷ Тому автор даної публікації зробив спробу

² Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізі // Там же.—Т. 41.—С. 29.
³ Познер В. Пять лет борьбы и работы // Работник просвещения.—1924.— № 13—14.—С. 9—10; Познер В. Десять лет Союза // Там же.—1929.— № 9—10.—С. 24—27; Дулин С. Союз работников просвещения в резолюциях его съездов и конференций.—М., 1925.—232 с.; Коростелев А. А. К пятилетию Союза работников просвещения // Работник просвещения.—1924.— № 13—14.—С. 1—6; Коростелев А. А. Союз работников просвещения и учительство // Учитель и революция: Сб. статей и материалов.—М., 1926.—С. 63—61; Коростелев А. А. Узловые вопросы союзной работы // Работник просвещения.—1928.— № 20.—С. 3—10; Шуров Л. Главнейший Л. Профессиональное движение просвещения: Ист. очерк.—Л., 1927.—112 с.

⁴ Доляно М. Ближайшие задачи Союза работников просвещения // Путь просвещения (Харьков)—1924.— № 2.—С. 116—120; Доляно М. Союз Всеработников на Украине // Там же.— № 6.—С. 166—170; Доляно М. Первые шаги по организации Союза на Украине // Там же.—1924.— № 13—14.—С. 94—96.

⁵ Королев Ф. Очерки по истории советской школы и педагогике: 1917—1920.—М., 1958.—549 с.

⁶ Липочкина Н. Г. Борьба Коммунистической партии за профессиональное объединение учителей: 1917—1920 гг. // Творчество. Практика. Опыт.—Ростов-на-Дону, 1967.—С. 63—91; Федотова З. Ф. В. И. Ленин и Коммунистическая партия у истоков создания Всероссийского Союза работников просвещения и социалистической культуры // Уч. зап. Дальневосточного ун-та.—Владивосток, 1972.—Т. 37.—С. 25—33; Фортунатов В. В. Партийное руководство деятельностью профсоюза работников просвещения по слиянию учительства на советской платформе в 1923—1927 гг. // Деятельность Коммунистической партии по подготовке научно-педагогических и учительских кадров.—Л., 1984.—С. 5—19; Веселов В. Р. Коммунистическая партия — организатор и руководитель профсоюза работников просвещения: 1917—1937 гг. // Партийное руководство общественными организациями интеллигенции в условиях строительства социализма в СССР.—Л., 1981.—С. 12—24; Веселов В. Р. Создание и укрепление профсоюза работников просвещения // Сов. педагогика.—1985.— № 7.—С. 107—117.

⁷ Грищенко М. М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР // Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР, 1917—1957—К., 1957.—С. 5—134; Золотоверхий І. Д. Становлення української радянської культури: 1917—1920 рр.—К., 1961.—422 с.; Гутянський С. К. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні: 1917—1920 рр.—К., 1965.—197 с.; Ясниць-

висвітлити історію об'єднання вчителів України у свою професійну спілку, керівництво ЦК Компартії України, місцевих партійних організацій діяльністю Спілки по вихованню учительських кадрів, залученню їх до активної участі у соціалістичному будівництві в період першого десятиріччя Радянської влади. Це необхідно у зв'язку із зростанням ролі профспілок у умовах демократизації суспільства і спроб буржуазних фальсифікаторів перекурити принципи, форми й методи ідеологічної діяльності Комуністичної партії, основні напрями її політико-виховної роботи.

Організаційне об'єднання учительських кадрів у професійну спілку було одним з першочергових завдань Комуністичної партії після перемоги Великого Жовтня. Спілка повинна була сприяти подоланню відчуженості, розрізненості учительства, вихованню у нього організованості, колективізму, залученню до участі у будівництві нового соціалістичного суспільства.

Єдиною масовою організацією вчителів до Жовтневої революції була Всеросійська учительська спілка, чисельність якої становила більш як 30 % вчителів країни⁸. Щодо Радянської влади вона була настроєна вкрай вороже. За визначенням В. І. Леніна, учительська спілка «...не проводила принципів пролетарської диктатури, а захищала інтереси і проводила політику дрібної буржуазії»⁹. Її керівництво знаходилося в руках представників буржуазних і дрібнобуржуазних партій, які закликали своїх членів не підкорятися новій владі. Рада ВУСу організувала страйки учителів у ряді міст й намагалася провести всеросійський страйк. Однак завдяки величезній політико-роз'яснювальній роботі партійних і радянських організацій основна маса учительства не пішла за реакційно настроєною верхівкою ВУСу й порвала з ним. Саме життя вимагало створення нової спілки вчителів, яка б стояла на платформі Радянської влади.

Комуністична партія, її Центральний Комітет, незважаючи на тяжкі роки громадянської війни та іноземної інтервенції, очолили всю роботу партійних, радянських, громадських організацій і органів народної освіти по організаційному об'єднанню та політичному вихованню учительських кадрів. Першою організацією учителів, яка стала на бік Радянської влади, була Спілка вчителів-інтернаціоналістів, ініціаторами й організаторами якої були працівники Наркомосу — Н. К. Крупська, В. М. Познер, В. Р. і Л. Р. Менжинські, А. Ватагіна та інші. Початок створенню Спілки було покладено у грудні 1917 р. в Петрограді. Незабаром осередок Спілки вчителів-інтернаціоналістів виник у Москві. Спілка об'єднала революційні елементи учительства, які з радістю зустріли перемому Жовтневої революції. Важливу подію став І Всеросійський з'їзд учителів-інтернаціоналістів (червень 1918 р.), на якому виступив В. І. Ленін. Він підкреслив, що «...учительство повинно злитися з усією масою трудящих, яка веде боротьбу...» і стати «головною армією соціалістичної освіти»¹⁰.

Спілка вчителів-інтернаціоналістів відіграла значну роль в організаційному об'єднанні учительства, у боротьбі за будівництво нової радянської школи. Однак у її діяльності були й помилки, елементи «лі-

кий Г. І. Розвиток народної освіти на Україні: 1921—1932 рр.—К., 1965.—256 с.; Гриценко М. С. Наресі з історії школи в Українській РСР: 1917—1965.—К., 1966.—257 с.; Михеев С. П. Більшовики України у боротьбі за вчительську інтелігенцію в роки громадянської війни (1918—1920 рр.) // Укр. іст. журн.—1974.— № 4.—С. 112—116; Мельниченко А. М. В. І. Ленін і становлення народного образования на Украине.—Київ, 1982.—184 с.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5462, оп. 1, спр. 9, арк. 24.

⁹ Ленін В. І. VIII Всеросійська конференція РКП(б), 2—4 грудня 1919 р.: Заключне слово в питанні про Радянську владу на Україні, 3 грудня // Повне збір. творів. Т. 39. С. 348.

¹⁰ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді учителів-інтернаціоналістів, 5 червня 1918 р. // Там же.—Т. 36.—С. 397.

вацтва» і сектанства, прагнення приймати до своїх лав тільки перодових педагогів. На це звертала увагу Н. К. Крупська¹¹. Незважаючи на те, що організаційна вузькість та лівацькі перегини в галузі педагогіки перешкодили Спілці стати широкою масовою організацією радянського учительства, вона була основним ядром створення єдиної профспілки працівників освіти.

Ще у розпалі громадянської війни В. І. Ленін поставив перед працівниками освіти завдання «...не відособлюватися в окрему спілку, а працювати над створенням загальної профспілки працівників освіти, яка повинна охопити широкі кадри учительства, згуртувати їх навколо Радянської влади»¹². Створення такої профспілки викликало розбіжність серед керівників Наркомосу. Так, В. М. Познер на засіданні Державної комісії з освіти заявив, що об'єднання вчителів у професійну спілку повинно відбуватися тільки на комуністичній основі¹³. Проти цієї точки зору рішуче виступили А. В. Луначарський і Н. К. Крупська, які обстоювали ленінське положення про те, що «...обмежувати склад професійних спілок... самими тільки членами соціал-демократичної партії недоцільно»¹⁴.

Питання про нову організацію було винесене на II з'їзд Спілки вчителів-інтернаціоналістів (січень 1919 р.), на якому дискусія про створення профспілки працівників освіти продовжувалася. 16 січня 1919 р. Всеросійська нарада комуністів — працівників освіти звернулася в ЦК партії з приводу загальних принципів організаційного об'єднання учительства й створення широкої безпартійної професійної організації працівників освіти¹⁵.

Центральний Комітет партії у листі-відповіді повністю схвалив створення такої спілки вчителів¹⁶. Народа прийняла звернення «До всього російського учительства і всім дітям народної освіти», в якому містився заклик до організованого й політичного згуртування педагогічної інтелігенції навколо Комуністичної партії¹⁷. В. І. Ленін, виступаючи на з'їзді, поставив перед Спілкою завдання залучити найширші верстви учительства, підпорядкувати їх загальнопролетарській політиці, об'єднати в загальну організацію¹⁸.

Комуністична партія приділяла велику увагу дійовому керівництву Спілкою працівників освіти. 20 лютого 1919 р. ЦК РКП(б) направив циркулярного листа партійним організаціям на місцях, в якому їм пропонувалося сприяти ініціативним працівникам освіти — комуністам у справі організації всіх працівників освіти в єдину професійну спілку¹⁹. Остаточно Всеросійська спілка працівників освіти і соціалістичної культури оформилася влітку 1919 р. на I Всеросійському з'їзді працівників освіти і соціалістичної культури (28 липня — 1 серпня). З'їзд прийняв Статут Спілки і звернувся із закликом до всіх діячів народної освіти й культури включитися в активну боротьбу за побудову соці-

¹¹ Крупская Н. К. Ленин о просвещении в народном учителе // Крупская Н. К. Пед. соч.—М., 1958.—Т. 2.—С. 286; Климаков Г. О. Участие Н. К. Крупской в борьбе партии за идейно-организационную единство учителей-интернационалистов // Рад. школа.—1973.—№ 2.—С. 9—12.

¹² Крупская Н. К. Задачи нашей советской школы и кадры ее строителей // Крупская Н. К. Пед. соч.—Т. 2.—С. 662.

¹³ Резолюция, предложенная В. М. Познером на соединенном заседании фракции // Народное просвещение.—1919.—№ 6—7.—С. 111.

¹⁴ Ленин В. И. Наши задания и Рада робітничих депутатів // Повне збір. творів.—Т. 12.—С. 56.

¹⁵ ЦДА РРФСР, ф. 2306, оп. 2, спр. 324, арк. 9.

¹⁶ Там же, спр. 356, арк. 3.

¹⁷ Ко всему российскому учительству и всем деятелям народного образования // Народное просвещение.—1919.—№ 26—28.—С. 1—2.

¹⁸ Див.: Ленин В. И. Промова на II Всеросійському з'їзді вчителів-інтернаціоналістів, 18 січня 1919 р. // Повне збір. творів.—Т. 37.—С. 411—413.

¹⁹ Циркулярное письмо ЦК РКП(б) местным партийным организациям 20 февраля 1919 г. // Переписка Секретариата ЦК РКП(б) с местными партийными организациями.—М., 1969.—Вып. 6.—С. 87—91.

лістичного суспільства. Перша масова організація вчителів стала складовою частиною єдиного професійного руху робітників і службовців Радянської республіки. З утворенням Спілки було покладено початок масовому професійному руху вчителів на революційно-класовій основі.

Велику роботу по організаційному об'єднанню вчителів проводила Комуністична партія України. Більшовики республіки обстоювали принцип єдності професійного руху України із загальноросійським й давали рішучу відсіч намаганням буржуазних націоналістів перешкодити цьому. Центральна рада робила наполегливі спроби примусити профспілки будуватися не на класовій, а на національній основі. Проте ці намагання зазнали краху. Лише в окремих місцях були створені спілки «вчителів-українців»²⁰. Важливу роль у зміцненні партійного керівництва профспілками відіграв III з'їзд КП(б)У, який відбувся у березні 1919 р. На ньому було поставлено завдання «...посилити роботу по відновленню переважного впливу партії на професійні спілки»²¹. Водночас при ЦК КП(б)У було створено Всеукраїнське бюро професійного руху, а також бюро при губернських та повітових комітетах партії. Активну участь в цьому брали такі партійні діячі, як Г. І. Петровський, В. П. Затонський, С. В. Косіор, Ф. А. Сергєєв (Артем), Е. Й. Квірінг та ін.²² На Україні, як і в Росії немало було докладено зусиль для ліквідації контрреволюційної Всеукраїнської учительської спілки, великий вплив на яку справляла дрібнобуржуазна націоналістична партія боротьбистів. В. І. Ленін, виступаючи на VIII Всеросійській конференції РКП(б), зазначав: «Ми повинні вимагати, щоб боротьбисти розігнали спілку вчителів... в ім'я тих же принципів пролетарської комуністичної політики, в ім'я яких ми свою ВУС... розігнали»²³.

За аналогією з РСФРР на Україні навесні 1919 р. почали створюватися Спілки вчителів-комуністів, перед якими стояло завдання добитися звільнення учителів з-під впливу буржуазної та буржуазно-націоналістичної ідеології і активного залучення їх до політичного й культурного життя країни. 29 квітня 1919 р. Київський губернський з'їзд учителів-комуністів і співчуваючих створив спілку вчителів-комуністів, яка поставила завдання про спільну діяльність з робітничо-селянським урядом України у дусі соціалізму і створення справжньої народної соціалістичної школи²⁴. Такі спілки створювалися і в інших містах республіки. Незважаючи на свою нечисленність, вони прагнули працювати з усією масою учительства. Кожен член спілки повинен був читати населенню газети, розповсюджувати літературу, організувати лекції, бесіди, вести боротьбу проти ворожої агітації на селі. Однак згодом Спілка вчителів-комуністів перетворилася в замкнену організацію. В ній, як і серед учителів-інтернаціоналістів, почали розвиватися елементи сектанства²⁵. Незважаючи на це, вчителі-комуністи Києва, Харкова, Миколаєва та інших міст республіки відіграли значну роль у залученні учительства до активного співробітництва з Радянською владою та створенні на початку 1920 р. профспілки працівників освіти і соціалістичної культури республіки²⁶.

²⁰ Суровий А. Ф. Большевистские организации в борьбе за укрепление идейно-политического единства профсоюзных Украины (ноябрь 1917 — март 1918 гг.) // Науч. труды по ист. КПСС.— Киев, 1987.— Вып. 144.— С. 37.

²¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів.— К., 1976.— Т. 1.— С. 46.

²² Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— Киев, 1983.— С. 140.

²³ Ленін В. І. VIII Всеросійська конференція РКП(б), 2—4 грудня 1919 р. Заключне слово в питанні про Радянську владу на Україні, 3 грудня // Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 348.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 408, арк. 1.

²⁵ Зологоверхий І. Д. Становлення української радянської культури: 1917—1920 рр.— К., 1961.— С. 228—229.

²⁶ Історія Української РСР: У 8 т. 10 кн.— К., 1977.— Т. 5.— С. 547—548.

Центральний Комітет Компартії України, надаючи великого значення діяльності профспілкових організацій, направив на початку 1920 р. циркулярного листа про посилення керівництва ними²⁷. Питання створення осередків Спілки Робосу на Україні обговорювалися у березні 1920 р. на засіданні Оргбюро по скликанню II Всеросійського з'їзду працівників освіти і соціалістичної культури, на якому були затверджені рекомендації про організацію у республіці Бюро Всеросійської спілки та губернських відділів²⁸. Місцеві осередки Спілки працівників освіти і соціалістичної культури на Україні створювалися вже на початку 1920 р. Так, у Харкові спілка почала зароджуватися у лютому²⁹. В Юзівці (Донецьк) у березні того ж року на районному з'їзді вчителів фракція комуністів створила комісію для організації професійної спілки працівників освіти і соціалістичної культури³⁰. У Волинській губернії на початку 1920 р. спілка налічувала 400 чол. Її ядро становила комуністична фракція з 60 чол.³¹ Остаточне рішення про організацію на Україні професійної спілки працівників освіти і соціалістичної культури було прийняте на другій Всеукраїнській нараді з народної освіти у серпні 1920 р. У Харкові був створений Всеукраїнський комітет профспілки³². Діяльністю Спілки по вихованню учительських кадрів на місцях керували партійні організації, які ставили завдання широкого залучення учительства до будівництва нової соціалістичної школи, участі його в громадсько-політичному житті країни, згуртування навколо Комуністичної партії та Радянської влади.

Створена під керівництвом РКП(б) Спілка працівників освіти і соціалістичної культури стала масовою організацією вчителів, яке стояло на платформі Радянської влади. Свідченням цьому були з'їзди та конференції працівників освіти, що відбулися у 1920 р. У Києві на губернській конференції працівників освіти і соціалістичної культури (21—24 серпня) були розглянуті питання про профспілковий рух і завдання учительства³³. Делегати першого з'їзду працівників освіти Сорочинського району Луганського повіту Донецької губернії (12—13 вересня) висловили почуття вдячності Радянській владі за її революційні заходи в галузі народної освіти і готовність працювати плідотворно й безустанно на цьому поприщі, «проводити в життя високі ідеї соціалізму — громадської свободи, рівності й братерства»³⁴.

Згідно з рішенням IX з'їзду РКП(б) у кожній професійній спілці створювалися фракції комуністів, які підпорядковувалися партійному комітету. Відносини між парткомом та фракціями профспілок регулювалися Статутом партії³⁵. Фракція ЦК Спілки працівників освіти була створена 10 вересня 1920 р.³⁶ Керівництво її діяльності здійснювали агітаційно-пропагандистський відділ і відділ по роботі на селі Центрального Комітету. Найважливіші питання діяльності фракції обговорювалися на засіданнях Оргбюро ЦК партії. До кінця 1920 р. майже у всіх відділеннях Спілки працівників освіти і соціалістичної культури були створені комуністичні фракції.

²⁷ Циркулярні листи ЦК КП(б)У про посилення керування профспілками // Історія КП(б)У в матеріалах і документах.— Б. М., 1934.— Вип. 2: 1917—1920 рр.— С. 601—602.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5146, оп. 2, спр. 2, арк. 6, 7.

²⁹ Профessionальное движение // Коммунист (Харьков).— 1920.— 27 фев.

³⁰ Стрoительство социалистической культуры // Там же.— 17 марта.

³¹ Мельниченко А. М. Указ. соч.— С. 116.

³² Трицевко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР, 1917—1965.— К., 1966.— С. 35, 83.

³³ Київська губерніяльна конференція робітників освіти та соціалістичної культури // Пролетар. освіта.— 1920.— № 1.— С. 33—37.

³⁴ Держ. арх. Ворошиловград. області, ф. Р-408, оп. 1, спр. 1, арк. 136.

³⁵ По вопросу о профессиональных союзах и их организации: Резолюция, принята на IX съезде РКП(б) 3 апреля 1920 г. // КПСС о профсоюзах.— М., 1974.— С. 70.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5462, оп. 18, спр. 1, арк. 1—5.

Після закінчення громадянської війни партія приділила значну увагу перебудові своєї діяльності в мирних умовах. Однак на боротьбу проти неї виступили різні антипартійні, антиленінські угруповання на чолі з Троцьким, які нав'язали напередодні X з'їзду партії дискусію про профспілки. Троцькісти вимагали неутручання Центрального Комітету в роботу радянських і профспілкових органів, висували вимоги «сдержавлення» профспілок. Свої методи і лозунги троцькісти намагалися застосувати і у Спілці працівників освіти. Вони зробили спробу протягти свій лозунг «зрощування» профспілки з Наркомосом, що могло призвести до ліквідації Спілки. Великою помилкою було і створення сектантських «червоних спілок», відгороджених від основної маси учительства. Цієї точки зору дотримувалися деякі керівники Наркомосу, зокрема Полянський та інші. Партія своєчасно викрила неспроможність ворожих теорій, які намагалися відірвати справу народної освіти від керівництва партії, а Спілку працівників освіти — від основної маси учительства. Антипартійні погляди і теорії були засуджені та відхилені комуністами України на V конференції КП(б)У (листопад 1920 р.). Питання про роль і завдання профспілок та заходи щодо їх зміцнення обговорювалося на Пленумі ЦК КП(б)У в січні 1921 р. До того часу профспілка працівників освіти України налічувала 76 266 чол.³⁷ X з'їзд РКП(б) підбив підсумки дискусії про профспілки. Виступаючи на ньому, О. М. Ярославський зазначив, що партія повинна поставити собі завдання зробити наскрізь комуністичною Спілку працівників освіти, яку комуністи використовують як основу силу для ведення політико-освітньої роботи³⁸.

Реакційна частина учительства, скориставшись дискусією, намагалася захопити керівництво у Спілці й направити її діяльність проти Радянської влади. Тому партія посилила свою увагу до роботи профспілки учителів. У постанові «Про роботу серед працівників освіти» від 18 вересня 1921 р. ЦК РКП(б) підкреслив, що їхня Спілка єдина, осередки якої рівномірно й достатньо густо розкидані не тільки по міській, а головним чином по сільській Росії. Завдяки цьому її члени можуть істотно допомогти, якщо на неї буде звернуто увагу партійних організацій. Постанова зобов'язувала усіх членів партії, які працювали в галузі народної освіти, вступити до Спілки і брати активну участь у її роботі. Було визнано за доцільне створювати партійні осередки працівників освіти при місцевках Спілки³⁹. XII Всеросійська конференція РКП(б) запропонувала всім парторганізаціям ще більше приділяти уваги профспілкам, посилити ідейний вплив на фракції РКП профспілок, всемірно зміцнюючи їх авторитет серед безпартійних⁴⁰.

Така постановка питання ще раз підкреслювала вирішальне значення партійного керівництва профспілкою вчителів. Політбюро ЦК КП(б)У для посилення ідейно-політичної роботи професійних спілок у губерніях запропонувало ввести до складу бюро більшовицьких фракцій представників губкомів партії та губернських політосвітустанов. Лютневий та жовтневий (1922 р.) Пленуми ЦК КП(б)У звернули увагу на необхідність посилення професійної роботи серед учителів. Фракції Південного ВЦРПС було запропоновано подати на одне з найближчих засідань Політбюро доповідь про роботу Всеросійської спілки працівників освіти, зокрема про роботу серед учительства⁴¹.

12 січня 1923 р. на засіданні Агітпропу та 13 січня на Оргбюро ЦК КП(б)У було заслухано доповідь «Найближчі завдання Спілки по

³⁷ Скляренко Є. М. Нариси історії профспілкового руху на Україні: 1917—1920.—К., 1974.—С. 182.

³⁸ Десятий з'їзд РКП(б): Стенограф. отчет.—М., 1963.—С. 162.

³⁹ О работе среди работников просвещения // КПСС о культуре, просвещении и науке: Сб. документов.—М., 1963.—С. 326—329.

⁴⁰ Об итогах работы профсоюзам: Резолюция, принятая на XII Всероссийской конференции РКП(б) 7 августа 1922 г. // КПСС о профсоюзах.—С. 115.

⁴¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях.—Т. 1.—С. 213.

поліпшенню комуністичного виховання серед масового учительства». В ній аналізувалася політична диференціація вчителів, які у більшості перебували на позиціях пасивного співробітництва з Радянською владою⁴².

Згідно з цим 7 лютого того ж року Центральний Комітет партії розіслав всім губкомам циркуляр «Про підвищення політрівня учительства і про посилення Спільки працівників освіти»⁴³. На необхідність партійного керівництва народною освітою вказувала Сьомо конференція КП(б)У (квітень 1923 р.)⁴⁴. Про невпинну увагу партії до роботи профспілок, у тому числі і працівників освіти, свідчать, наприклад, такий факт: з травня 1924 р. по листопад 1925 р. ЦК КП(б)У обговорив більш як 160 питань профспілкового життя. Особлива увага приділялася керівництву партійних комітетів діяльністю комуністичних фракцій профспілок⁴⁵.

Керуючись партійними вказівками, губернські комітети партії посилили увагу до діяльності профспілкових організацій, політичній освіті учительства. Велику роботу в цьому напрямі проводив Полтавський губком КП(б)У. Березневий (1923 р.) пленум губкому констатував підвищення політичного рівня вчителів і поставив завдання й надалі продовжувати їх політичне виховання та залучення до громадської роботи⁴⁶. У червні того ж року 2-й пленум губкому знову розглянув питання «Про учительство». У прийнятій резолюції зверталася увага на підвищення активності Спільки працівників освіти. Вважалося за доцільне, щоб до райкомів Робосу входили секретарі або члени райпарткомів⁴⁷. Донецький губком у листі від 8 липня 1924 р., відзначаючи підвищення активності вчителів у громадському житті, запропонував всім парторганізаціям «вмілою рукою направити його по шляху громадсько-культурної роботи... під керівництвом партії».

Пропонувалося також всіляко сприяти спілковим органам працівників освіти і керувати ними⁴⁸.

Проведена партійними організаціями робота по підвищенню політичного рівня учительства дала позитивні результати. Delegати 1-го Криворізького учительського з'їзду заявили, наприклад, що вони розуміють ті великі завдання, які стоять перед учительством, і тому готові їх виконати⁴⁹. Перший з'їзд працівників освіти Катеринославської губернії визнав за необхідне, щоб Робос об'єднав всі радянські елементи з учителів України і став провідником культурно-політичної програми Радянської України⁵⁰. В резолюції першого з'їзду працівників освіти Донецької губернії одним з головних завдань було виховання членів Спільки⁵¹. Котелевське учительство Харківської губернії на своєму з'їзді запевнило, що віддасть усі сили, щоб «розвіяти народну темряву і вивести селян на шлях, накреслений Іллічем»⁵². Кращих представників учителів висували на керівну партійну, профспілкову та комсомольську роботу, у відділи народної освіти. У 1922 р. 7 з 9 завідуючих агітаційно-пропагандистськими відділами губкомів КП(б)У були ви-

⁴² Шейко В. Н. Из истории идейно-политического перевоспитания старого учительства УССР (1921—1925) // Вопр. ист. СССР.— Харьков, 1980.— Вып. 25.— С. 53.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 4, спр. 961, арк. 5; Коммунист.— 1923.— 10 фев.

⁴⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях.— Т. 1.— С. 234.

⁴⁵ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— Киев, 1983.— С. 220.

⁴⁶ Резолюции и постановления пленума губкома // Изв. Полтавгубкома КП(б)У.— 1923.— № 12—13.— С. 75.

⁴⁷ Резолюция 2-го пленума губкома по докладу «Об учительстве» // Там же.— № 14.— С. 55—58.

⁴⁸ Парт. арк. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 8, оп. 1, спр. 18, арк. 50—51.

⁴⁹ Культурне будівництво в Українській РСР, 1917—1927: 36 документів і матеріалів.— К., 1979.— С. 349.

⁵⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5462, оп. 18, спр. 6, арк. 8.

⁵¹ Там же, арк. 6 зв.

⁵² Що ухвалило Котелевське вчительство // Вісті ВУЦВК.— 1925.— 4 січ.

телі⁵³. Неподинокі були випадки, коли безпартійний вчитель, який мав довіру парторганізації, керував її марксистським гуртком⁵⁴.

Керівництво партії профспілками полагало і в підборі та розстановці кадрів їх працівників, зміцненні партійного ядра. До 1924 р. всі ключові позиції в керівних органах Спілки працівників освіти знаходилися в руках комуністів. В Центральному Комітеті Спілки вони становили 84 %, а в президії ЦК — 100 %. В усіх керівних органах Спілки за два роки кількість комуністів зростає з 46,6 до 70,7 %. У Спілці працівників освіти РСФФР 87 % становили росіяни, 13 — інші національності, на Україні 57 % — українці, 25 — росіяни і 18 % — представники різних національностей⁵⁵.

З 1922 р. по 1929 р. головою ЦК профспілки працівників освіти був О. О. Коростельов⁵⁶.

У зв'язку із загостренням класової боротьби на селі XIII з'їзд РКП(б) звернув увагу партії на зміцнення діяльності профспілок, зв'язаних з селом, зокрема професійної спілки працівників освіти⁵⁷. У постанові «Про роботу серед сільського учительства» ЦК РКП(б) зобов'язав партійні організації всіляко сприяти Спілці у роботі з учителями, зокрема особливу увагу на політичному вихованні. Для організації сільського учительства комуністам було рекомендовано ширше використовувати осередки Спілки працівників освіти, прагнути перетворити її «в один з опорних пунктів впливу партії на селі»⁵⁸. Значення керівної ролі партії в діяльності профспілок підкреслив і XIV з'їзд РКП(б). Особливо підкреслювалася роль Робосу, який мав найбільш кваліфікований склад серед членів профспілки на селі⁵⁹.

Виконуючи рішення з'їзду, партійні організації спрямовували роботу Спілки на виховання своїх членів. Так, бюро Харківського обкому КП(б)У 14 березня 1926 р. постановило посилити культуру професійних спілок на селі, організувати систематичну політосвіту вчителів⁶⁰. Агітгруппа Сталінського окружного парткомітету в грудні того ж року прийняв рішення посилити партійне керівництво районними комітетами профспілок по залученню учительства до громадської роботи. Водночас комуністи звернули увагу на підвищення кваліфікації учителів⁶¹. Постійне керівництво діяльністю профспілки працівників освіти здійснював Київський окружний парткомітет. 2 лютого 1926 р. на засіданні його бюро було заслухано доповідь ЦК Спілки працівників освіти про стан учительства на Україні⁶². 8 листопада того ж року на засіданні Секретаріату окружного парткомітету розглядалося питання про роботу комуністичної фракції правління Спілки⁶³, 10 грудня — про реорганізацію її МК на основі 2-го з'їзду Спілки працівників освіти⁶⁴. 18 жовтня 1927 р. на засіданні бюро з'їзду було скликання окружного з'їзду Спілки. Для партійного керівництва його підготовкою і проведенням було створено комісію, обговорено кандидатури на посаду голови та секретаря окружного комітету⁶⁵.

⁵³ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921—1930 рр.) — К., 1965. — С. 171—172.

⁵⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 4, спр. 961, арк. 9.

⁵⁵ Бяк Г. Два года: В цифрах и диаграммах: Между IV и V съездами Союза работников просвещения СССР // Народный учитель. — 1925. — № 2. — С. 13.

⁵⁶ Большая советская энциклопедия. — М., 1973. — Т. 13. — С. 252.

⁵⁷ КПРС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — К., 1979. — Т. 3. — С. 84.

⁵⁸ О работе среди сельского учительства // КПСС о культуре, просвещении и науке. — М., 1963. — С. 333.

⁵⁹ Работа союзов в деревне // КПСС о профсоюзах. — С. 140—141.

⁶⁰ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 11, арк. 76.

⁶¹ Держ. арх. Донецьк. області, ф. Р-349, оп. 1, спр. 4, арк. 410.

⁶² Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 10408, оп. 1, спр. 29, арк. 3.

⁶³ Там же, спр. 164, арк. 5.

⁶⁴ Там же, спр. 173, арк. 2.

⁶⁵ Там же, спр. 228, арк. 3.

Велику роль у вихованні вчительства відіграли будинки працівників освіти, будинки вчителя, учительські клуби, які створювалися за ініціативою В. І. Леніна. Центральний Будинок працівників освіти у Москві був своєрідним профспілковим педагогічним університетом. Злітку 1922 р. у Харкові відкрився Центральний Будинок працівників освіти України⁶⁶. У всіх районних будинках працювало по декілька гуртків політграмоти з марксистськими групами. Донецький Будинок освіти випускав щомісяця бюлетень про свою роботу й розсилає його всім осередкам. Майже всі будинки освіти республіки мали бібліотеки, в яких налічувалося у середньому по 4 тис. книг⁶⁷. Наприкінці 1924 р. на Україні діяло понад 40 будинків освіти⁶⁸. Їх роль як центрів виховної роботи з учительством постійно зростала. На це вказувалося у листі заступника завідуючого агітпропвідділом ЦК ВКП(б) від 13 серпня 1926 р. секретарю бюро комуністичної фракції ЦК профспілки працівників освіти О. О. Коростельову⁶⁹. В будинках працівників освіти регулярно проводилися бесіди, лекції, диспути, працювали політичні та педагогічні гуртки. У Москві, Ленінграді, Харкові при будинках були організовані вечірні курси та університети для вчителів. Багато будинків працівників освіти перетворилися в «лабораторії, де кристалізується нова свідомість радянського вчителя»⁷⁰.

В результаті систематичної наполегливої роботи партійних організацій, їх керівництва діяльністю профспілки вчителів серед основної маси останніх значно зріс інтерес до політичного життя країни, підвищення свого загальноосвітнього рівня, зростає активність у громадсько-політичному житті. 90 % вчителів Першотравневого району Артемівського округу в Донбасі займалися громадською діяльністю. Девізом учительства Александрії на Катеринославщині було: «Жодної громадської роботи без вчителя, жодного вчителя поза громадською роботою»⁷¹. Вчителі працювали у сільрадах, ревізійних комісіях, кооперації. В Куп'янській окрузі Харківської губернії 34 працівники освіти були обрані на з'їзди Рад, 27 — членами сільських Рад. У Старобельській окрузі Донецької губернії значну частину секретарів комнезамів становили вчителі, у місцевих Радах їх налічувалося до 40 %. Так само було і в інших районах республіки⁷². Однак, слід зазначити, що громадською роботою займалося головним чином сільське вчительство, міське ж було більш пасивне. Так, на пленумі фракції Спілки Робосу Луганського округу підкреслювалося, що громадська робота на підприємствах проводилася недостатньо. Тому райкому Спілки наказувалося посилювати контроль за залученням учительства до громадської роботи на підприємствах⁷³. Загалом же радянські вчителі проявляли себе як активна громадська сила. Всього на Україні тільки за один рік працівниками освіти була прочитана 50 651 лекція і організовані серед населення 9643 гуртки⁷⁴.

Вчителі ставали «часткою того ленінізму в дії, якого є наша радянська держава»⁷⁵.

⁶⁶ Кадеєва З. М. Деятельность Коммунистической партии по политическому воспитанию и повышению профессиональной квалификации учительских кадров на Украине в восстановительный период. 1921—1925 гг. // Вести Харьков. ун-та.— Харьков, 1980.— № 206.— Ист. КПСС.— Вып. 15.— С. 54.

⁶⁷ Дома просвещения на Украине // Коммунист.— 1924.— 22 апр.

⁶⁸ Всеукраинский съезд работников просвещения // Учитель. газ.— 1924.— 11 дек.

⁶⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5462, оп. 18, спр. 36, арк. 49.

⁷⁰ Центр. парт. арх. Ин-ту марксизму-ленинизму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 16, спр. 1442, арк. 244; спр. 1445, арк. 11.

⁷¹ Кобыляцкий А. На учительском з'їзді // Вєстї ВУЦВК.— 1925.— 4 січ.

⁷² Равич-Щербо Е. Подготовка работников просвещения // Шлях освіти.— Харків, 1924.— № 3.— С. 15.

⁷³ Центр. парт. арх. Ворошиловград. обкому Компартії України, ф. 34, оп. 1, спр. 215, арк. 119.

⁷⁴ Ванк Г. Указ. статья.— С. 18.

⁷⁵ Привет советскому учителю // Коммунист.— 1925.— 4 янв.

Таким чином, завдяки партійному керівництву Спілка працівників освіти значно розширила і активізувала свою діяльність, поступово перетворюючись у школу комуністичного перевиховання своїх членів, які у свою чергу були покликані проводити виховну роботу серед підрастаючого покоління і всіх трудящих мас.

Підбиваючи підсумки діяльності партії по керівництву профспілкою працівників освіти у перше десятиріччя Радянської влади, необхідно зазначити, що це був важливий етап у становленні й розвитку всієї системи народної освіти і підготовці учительських кадрів. До 1927 р. наша країна досягла великих успіхів у цій галузі: збільшилася кількість шкіл, учителів, дітей, які навчалися, 3 49 705 учителів на Україні 1491 чол. (3%) мали вищу освіту, 3182 (6,4%) — незакінчену вищу, 6809 (13,7%) — середню спеціальну, 792 — (1,6%) — незакінчену середню спеціальну, 25 002 (50,3%) — загальну середню, 4374 (8,8%) — незакінчену середню, 8052 чол. (16,2%) — нижчу освіту⁷⁶. Викладання у школах проводилося на мовах багатьох національностей.

Центральний Комітет Компартії України, місцеві партійні організації на своїх з'їздах, конференціях і пленумах особливу увагу звертали на те, щоб захистити школу та учительство від впливу антирадянських партій меншовиків і есерів, різного роду опортуністичних груп і течій. У полі зору комуністів були питання виховання старого учительства і залучення його до активної участі у будівництві соціалізму. Велику роль у цьому відіграло об'єднання вчителів у професійну спілку, яка тримала курс на зближення учительства з авангардом робітничого класу — партією. Шляхом пожевлення партійної роботи у профспілці Комуністична партія поширювала й поглиблювала свій вплив на учительські маси. У практиці багатосторонньої партійної роботи з кадрами вчителів втілювалася у життя найважливіша лєнінська вказівка про зв'язок партійних працівників з учительськими масами. Комуністична партія, її Центральний Комітет, партійні організації на місцях всім своїм ставленням до учительства, Спілки працівників освіти показали зразок партійного керівництва. Завдяки цьому профспілка учителів, використовуючи різноманітні форми й методи діяльності, проводила цілеспрямовану роботу по ідейно-політичному вихованню учительства, залучаючи його до активної творчої участі у будівництві радянської школи, революційному оновленні країни.

⁷⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2717, оп. 3, спр. 1519, арк. 133.

ДИЯЛЬНІСТЬ БІЛЬШОВИКІВ УКРАЇНИ ПО РЕВОЛЮЦІОНІЗУВАННЮ АРМІЇ В 1917 р.

Н. М. ЯКУПОВ (Одеса)

Неперіхідне значення для соціального прогресу людства має історичний досвід партії Леніна по підготовці і здійсненню Великої Жовтневої соціалістичної революції, що стала переломною подією світової історії. Серед корінних напрямів пролетарської революції, успішно і єдино правильно вирішених більшовицькою партією, важливе місце займають питання створення політичної армії революції, зруйнування військової організації експлуататорських класів та залучення солдатських мас на бік революції. Саме тому всебічне висвітлення проблеми боротьби партії більшовиків по залученню армії на бік революції, народу, за створення нової регулярної армії є одним з актуальних завдань радянської історичної науки.

Залучення більш передової, свідомої частини солдатських і матроських мас до лав пролетарської революції дозволило більшовикам

вивести армію з-під впливу контрреволюційних партій. Перехід армії на бік народу виявився однією з важливих причин всевітньої-історичної перемоги пролетаріату Росії у Жовтні 1917 р.

Наукове узагальнення досвіду пролетаріату Росії та його авангарду по перетворенню армії із збройного оплоту експлуатарських класів в активну силу соціалістичної революції має не тільки теоретичне, але і практичне значення. Цей досвід, як зазначив В. І. Ленін, «показує всім країнам дещо, і дуже істотне, з їх неминучого і недалекого майбутнього»¹.

Радянські історики виконали значну роботу по узагальненню історичного досвіду більшовиків у боротьбі за революціонування армії у 1917 р. Складовою частиною загальнопартійної боротьби за залучення солдатських мас на бік повсталого пролетаріату була революційна діяльність більшовиків України в армії. Саме ця тема стала предметом спеціального дослідження істориків².

Діяльність більшовиків по завойовуванню солдатських мас розгорнулася в умовах наростаючого зростання революційної кризи в період світової війни, особливо, буремного 1917 р. За роки першої світової війни (1914—1918 рр.) усі воюючі країни мобілізували 70 млн. чол., зокрема Росія — 19 млн. чол.³ На початку 1917 р. збройні сили Росії налічували 10 800 тис. чол.⁴ Значна частина цих військ була розташована на Україні. Через її територію проходив Південно-Західний фронт, найбільший серед усіх фронтів, до складу якого увійшли: Особлива, 11, 7 та 8 армії, загальною кількістю 2 384 100 чол.⁵

Чимало військ розміщувалось у межах Київського військового округу. В 12, 35, 51 піхотних запасних бригаах та частинах державного ополчення служили 117 746 солдатів і офіцерів⁶. До того ж, в установах, на військових складах і в школах прапорщиків нараховувалось 25 152 чол. (солдатів, офіцерів та класних чинів)⁷.

Штаб Київського військового округу знаходився в Києві, де також розташувалися артилерійський склад (3596 чол.), п'ять шкіл прапорщиків (4203 чол.), військова школа льотчиків-спостерігачів (97 офіцерів та 382 солдати)⁸, арсенал, піхотні та кавалерійські частини. Київський гарнізон нараховував 80 тис. чол. Верною і влітку 1917 р. у Харківському гарнізоні було 30 тис.⁹, а в жовтні — 40 тис. солдатів та офіцерів¹⁰.

¹ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Повне збір. творін. — Т. 41. — С. 4.

² Голуб П. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 года — февраль 1918 года). — Киев, 1958. — 254 с.; Васильков О. А. Військова діяльність більшовиків України в період підготовки і проведення Великого Жовтня (березень 1917—січень 1918 року). — К., 1964. — 99 с.; Якупов Н. М. Большевики во главе революционных солдатских масс. — Киев, 1967. — 248 с.; Якупов Н. М. Партия большевиков в борьбе за армию в период двоевластия. — Киев, 1972. — 216 с.; Вятян К. Н., Димбровский А. И. О деятельности большевиков по революционизированию солдатских масс национальных формирований в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции // Науч. труды по истории КПСС. — 1982 — Вып. 117. — С. 50—56; Сурай Ю. И. Военная печать большевиков в борьбе за солдатские массы в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции // Там же. — С. 135—139; Децинский Л. Е. Большевики во главе революционного движения в армии и на флоте. — Львов, 1982. — 255 с.; Метелица Д. А. Борьба партии большевиков за солдатские массы в трех российских революциях (историографический вопрос). — Харьков, 1984. — 144 с. та ін.

³ Россия в мировой войне 1914—1918 гг. (в цифрах) — М., 1925. — С. 12.

⁴ Мировая война в цифрах. — М.; Л., 1934. — С. 4.

⁵ Якупов Н. М. Борьба за армию в 1917 году. — М., 1975. — С. 25.

⁶ Центр держ. військово-іст. арх. СРСР, ф. 2003, оп. 3, спр. 415, арк. 394, 415, 499, (далі — ЦДІВА СРСР).

⁷ Там же, оп. 2, спр. 404, арк. 87.

⁸ Там же.

⁹ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 243, арк. 16.

¹⁰ Там же, арк. 84, 88.

У Балаклєї стояв 5 запасний полк кавалерії, в складі якого станом на лютий 1917 р. було 9295 чол.¹¹ В Куп'янську з літа 1917 р. знаходились Чигиринський та Запорізький українізовані полки, в яких було 7 тис. солдатів. В Чугуєві знаходилась школа прапорщиків, у Сумах — кадетський корпус¹². Загальна кількість військ, дислокованих на території Київського військового округу, перевищувала 400 тис. чол.

За нашими підрахунками, в 1917 р. на території Одеського військового округу було розташовано більш ніж 200 військових частин та установ, підпорядкованих штабові округу. Лише у 15 військових частинах окружного підпорядкування з початку червня 1917 р. нараховувалося 161 313 солдатів та офіцерів. На території Одеського військового округу розміщувались також 8 запасних полків, підпорядкованих штабові Румунського фронту, 112 і 116 бригади державного ополчення, 6 учбово-військових закладів, 30-тисячний Сербський корпус. Кількість Одеського гарнізону час від часу досягала 100 тис. чоловік. У Катеринославському гарнізоні налічувалося 60 тис. солдатів, у Миколаєві — 35 тис., значна частина військ була в Херсоні, Мелітополі та в інших містах.

Загалом, влітку 1917 р. на території Одеського військового округу було зосереджено понад 500 тис. солдатів та офіцерів¹³.

За своїм соціальним складом армія в основному була селянською. Питома вага селянства в солдатських масах складала 90%. В армії було багато селянських пролетарів, будівельників та ремісничих робітників. За своїми класовими інтересами вони об'єктивно були союзниками пролетаріату. За нашими неповними підрахунками, питома вага пролетаріату в армії складала близько 3%. За своїм соціальним складом солдатські маси виявились резервом соціалістичної революції.

Армія Росії була багатонаціональною. У військах Південно-Західного і Румунського фронтів та в їхніх найближчих тиллових районах — в Київському і Одеському округах служили солдати більш ніж 20 національностей. За даними А. Г. Ткачука, тут було 45% росіяні, 30% українців. До того ж, у складі військ цього району служили 160 тис. поляків, 90 тис. молдаванів, 80 тис. білорусів, 70 тис. чувашів, більше 40 тис. татар, 40 тис. словаків¹⁴. Питома вага солдатів неросійського походження у цьому регіоні дорівнювала майже 60%. Такий багатонаціональний військовий склад обумовив особливості діяльності більшовиків по революціонізуванню солдатських мас, визначив важливість роботи по їх інтернаціональному згуртуванню.

У боротьбі за армію виняткову роль відіграли військові організації більшовиків. Партія врахувала сприятливі умови для революційної роботи в армії, що виникли в період війни. Зближення мільйонів селян, одягнутих у сірі солдатські шинелі, з пролетаріатом стало одним з насущих завдань більшовицької партії. Багатомільйонна селянська армія могла усвідомити свою роль у революції тільки під керівництвом пролетаріату та його політичного авангарду.

В. І. Ленін в перші дні після перемоги Лютневої революції звернув увагу більшовиків на необхідність створення пролетарських організацій у військах¹⁵. Для здійснення загального керівництва роботою

¹¹ Там же.

¹² Там же.

¹³ Ясунюв Н. М. Большевики во главе революционных солдатских масс.— Киев, 1967.— С. 27.

¹⁴ Ткачук А. Г. Революционное движение в армиях Юго-Западного и Румынского фронтов накануне и в период Великого Октября // Автореф. дис. док. ист. наук. Львов, 1968.— С. 12.

¹⁵ Див.: Ленін В. І. Начерк тез 4 (17) березня 1917 року // Там же.—Т. 31.— С. 5.

більшовицьких організацій в армії Центральний Комітет РСДРП(б) 10(23) квітня 1917 р. вирішив заснувати при ЦК військову комісію¹⁶. Військова організація Петербурзького комітету 15(28) травня стала Військовою організацією при ЦК РСДРП(б)¹⁷.

Роботу по створенню військових організацій розгорнули й більшовики України. Установчі збори військових організацій київських більшовиків відбулися 20 травня (2 червня) 1917 р., на зборах обрали тимчасовий комітет з дев'яти чоловік, доручили йому зв'язатися з усіма військовими частинами й розгорнули роботу серед солдатів. Засідання організаційної комісії військової секції Київського комітету РСДРП(б), де було прийнято рішення про створення у полках більшовицьких осередків та планомірне поширення їхнього впливу на солдатські маси, відбулось 24 травня (6 червня) 1917 р. Після утворення Військової організації значно поживалась робота київських більшовиків серед солдатів гарнізону. Військова організація 27 травня (9 червня) проводила солдатський мітинг, на якому був головоючим більшовик З авіапарку І. Кудрін. Виступаючи з доповіддю В. М. Довнар-Запольський говорив про завдання революційних робітників та солдатів, про тактику більшовиків в революції. Він закликав солдатів до боротьби за перехід влади до Рад.

Лоузунги більшовиків про негайне припинення війни й передачу землі селянам, а влади — Радам були підтримані солдатами. Перед солдатами 148 Воронежської дружини, розташованої в Києві, виступив більшовик О. Б. Горвіц. Солдатський мітинг, на якому були присутні майже 1 тис. чоловіків, ухвалив резолюцію, що вимагала передачі землі селянам, а влади — Радам.

Окрім виступів на політичні теми і організації мітингів, київські більшовики також запровадили роботу по створенню у військових частинах партійних осередків. Велика більшовицька організація була створена на артилерійському складі. На зборах цієї організації, які відбулися 4(17) червня 1917 р., були присутні 200 солдатів-більшовиків і багато осіб, співчуваючих їм¹⁸. Одним з революційних підрозділів Київського гарнізону був 3-й авіаційний парк кількістю 1200 чоловіків¹⁹. Більшовицька організація цього парку була однією з найбільших у Київському окрузі. У червні 1917 р. вона налічувала майже 600, а в липні — більш ніж 1 тис. членів²⁰. Влітку 1917 р. в одному з своїх повідомлень командир 3 авіапарку писав, що в «парку більшість солдатів більшовики»²¹. Керівники більшовицької організації парку встановили зв'язок з телеграфним батальйоном, артилерійськими і технічними частинами.

Вони організовували солдатські мітинги, де сквалювались більшовицькі резолюції про припинення війни, про усунення угодівців із солдатських комітетів і Ради солдатських депутатів. Була більшовицька організація і в Київській військовій школі льотчиків-спостерігачів. Її активними членами були В. Матвеев, А. Находкін, В. Гетьман, Л. Гетьман²². Партійні організації були створені в багатьох частинах Київського гарнізону. В доповіді обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю ЦК партії підкреслювалось, що в липні 1917 р. більшовицькі осередки були у 20 військових частинах Київського

¹⁶ Революционное движение в России в апреле 1917 г. Апрельский кризис: Документы и материалы. — М., 1958. — С. 36.

¹⁷ Большевики Петрограда в 1917 году. — Л., 1957. — С. 36.

¹⁸ Голос социал-демократа. — 1917. — 1 июня.

¹⁹ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 30, свр. 42, арк. 131 (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС).

²⁰ Парт. арх. Ін-ту Іст. партії при ЦК Компартії України, ф. 70, оп. 3, свр. 10, арк. 40, 48 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України).

²¹ ЦДВА СРСР, свр. 1688, арк. 36.

²² Парт. арх. Крам. обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, свр. 360, арк. 1.

гарнізону²³. Створення партійних організацій у військових частинах сприяло поліпшенню політичної роботи київських більшовиків серед солдатів Київського гарнізону. Представник Військової організації київських більшовиків повідомив на засіданні Київського комітету РСДРП(б) 4(17) червня 1917 р., що «серед солдатів наша агітація зустрічає прихильне ставлення в багатьох місцях»²⁴.

Але в Києві, де знаходилися штаб округу і Центральна рада, більшовикам протистояли багаточисельні сили контрреволюції. В місті скупчилися тисячі офіцерів, яких вигналі солдати з військових частин за неприховану ненависть до революції. Велика кількість офіцерів, які люто ненавиділи революцію, була зосереджена у гвардійських кавалерійських полках, військових училищах та інших військових частинах і установах Київського гарнізону. Ця обставина враховувалась контрреволюційним генералітетом, який небезпідставно сподівався перетворити Київ в один з центрів боротьби проти революції.

І в планах українських буржуазних націоналістів Києву відводилась важлива роль. Вони розраховували перетворити місто в центр боротьби за «самостійну» Україну. В Києві знаходилися політичні та ідейні ватажки буржуазних та дрібнобуржуазних партій націоналістичного спрямування. Центральна рада мала в своєму розпорядженні значні військові сили. Ці обставини надзвичайно ускладнювали діяльність київських більшовиків по революціонізуванню солдатських мас.

До того ж Військова організація київських більшовиків відчувала гостру потребу в досвідчених партійних працівниках, спроможних вести політичну роботу серед солдатів. Для проведення організаторської та агітаційно-масової роботи серед солдатів 80-тисячного гарнізону необхідно було мати значну кількість стійких членів партії, що знають думи та сподівання солдатів. Але серед військових більшовиків Києва таких було небагато. Тому Київський комітет РСДРП(б) приділяв особливу увагу поліпшенню керівництва роботою Військової організації. Так, 4(17) червня 1917 р. на засіданні міського комітету більшовиків була відзначена необхідність призначення особи, відповідальної за роботу Військової організації, і почати підготовку агітаторів²⁵. Школа агітаторів тих військових частин, де були створені більшовицькі осередки, почали роботу 5(18) червня 1917 р. При міському комітеті партії було створено бібліотеку, яка забезпечувала політичною літературою і військових більшовиків. Члени міського комітету партії та Військової організації стали виступати перед солдатами з лекціями. З великим успіхом перед солдатами в авіапарку, саперному і понтонному батальйонах виступав більшовик прапорщик М. В. Криленко. Він викривав антинародну політику Тимчасового уряду і закликав солдат до боротьби за передачу влади Радам²⁶.

Київський комітет РСДРП(б) намагався зміцнити зв'язки з військами як місцевого гарнізону, так і усього округу, а також і фронту. Це питання, зокрема, обговорювалось на загальноміській конференції більшовиків Києва, яка відбулася 2(15) липня 1917 р. В резолюції конференції про Військову організацію підкреслювалось, що останній доручається «потурбуватися про доставку більшовицької літератури на фронт. Київський комітет повинен прийти на допомогу військовій організації влаштуванням лекцій і мітингів для солдатів»²⁷. У Київ-

²³ Большевантские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.): Сб. документов и материалов. — Киев, 1957. — С. 674.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же. — С. 307.

²⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, спр. 42, арк. 126.

²⁷ Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г. — февраль 1918): Сб. документов и материалов. — Киев, 1957. — С. 208.

ському гарнізоні боротьба різних політичних партій за вплив на війська носила гострий характер, що нерідко призводило навіть до збройних сутичок між військовими частинами. Київський гарнізон був однією із складних ділянок роботи більшовиків по революціонуванню солдатських мас.

Значний вплив на гарнізони України і Південно-Західного фронту мала Військова організація харківських більшовиків. Питання про необхідність створення в Харкові Військової організації обговорювалось на засіданні міського комітету РСДРП(б) 6(19) травня 1917 р.²⁸ На наступній нараді 11(24) травня заслухали доповідь О. В. Емельянова (Сурика), який звернув увагу на необхідність створення Військової організації. Було вирішено організувати комісію для створення Військової організації та відкрити соціал-демократичний клуб і солдатський відділ при газеті «Пролетарій». Питання про Військову організацію було розглянуто на I загальноміській конференції Харківської організації РСДРП(б), яка проходила 30 травня (12 червня) 1917 р. Пожвавилась робота партійної організації серед солдатів гарнізону. Особливо посилилась ця робота після того, як до міста прибув 30 запасний полк, в якому була сильна більшовицька група. М. О. Руднев, М. О. Глаголев та інші більшовики цього полку вели активну роботу по роз'ясненню солдатам лозунгів своєї партії про мир, землю і владу, викривали імперіалістичний характер політики Тимчасового уряду.

Загальні збори членів Військової організації харківських більшовиків заслухали доповідь керівника міської партійної організації Ф. А. Сергеева (Артема) про поточний момент. Він відзначив зростаючу роль солдатських мас в революції, викрив зрадництво лідерів есерів і меншовиків, які допомагали контрреволюції боротися проти робітників і селян. Представник організації при ЦК РСДРП(б) Перлін доповів учасникам зборів про цілі та завдання військової організації. На зборах обрали міський комітет Військової організації, до складу якого увійшли М. Л. Рухимович, М. О. Глаголев, М. О. Руднев, Сура, Левченко, Коноваленко²⁹.

Створення комітету сприяло зміцненню зв'язків між більшовиками військових частин, надало їхній роботі більшої цілеспрямованості.

Найреволюційнішою частиною харківського гарнізону був 30 запасний піхотний полк, більшовики якого мали сильний вплив на солдатів. Командир 12 роти прапорщик М. О. Руднев користувався великим авторитетом не тільки серед солдатів свого полку, але і в інших підрозділах гарнізону. Полковий комітет очолив досвідчений більшовик Михальов. Пристрастним пропагандистом більшовицьких ідей зарекомендував себе Верхових³⁰. Велику роботу серед солдатів I саперного полку виконував М. Л. Рухимович. При Військової організації харківських більшовиків була створена школа агітаторів. Керівники міської організації РСДРП(б) читали слухачам школи курс лекцій про програму партії та її боротьбу за розвиток революції. Першу лекцію на тему «Імперіалізм і війна» 15(28) червня 1917 р. прочитав член Військової організації М. Л. Рухимович³¹.

Більшовики Військової організації Харкова не обмежувались роботою у полках місцевого гарнізону. Вони відідали у війська Південно-Західного фронту і Київського військового округу. Харків став одним із значних центрів боротьби більшовиків України за солдатські маси.

²⁸ Пролетарій.— 1917.— 10 мая.

²⁹ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.): Сб. документов и материалов.— С. 439.

³⁰ Харьков в 1917 году: Воспоминания активных участников Великой Октябрьской социалистической революции.— Харьков, 1957.— С. 61.

³¹ Пролетарій.— 1917.— 15 июня.

Більшовицькі осередки були створені і в деяких інших гарнізонах Київського округу. Зокрема, вони виникли в підрозділах 2 Заамурського залізничного батальйону, дислокованому у Волинській губернії. Революційну роботу серед солдатів цього батальйону проводили Шмелюв, Кувалдін, Канігін, Будатов, Смирнов, Бобров та інші більшовики³². У 161 піхотному Александропольському полку, що стояв у Чернівцях, більшовицьку пропаганду вели штабс-капітан Чінаров і прапорщик Капралов³³.

Групи більшовиків були у військових частинах, розташованих в Чернігові. Так, 29 квітня (12 травня) 1917 р. в місті відбувся мітинг солдатів 149 дружини та 112 команди одужуючих. Учасники мітингу, заслухавши доповідь більшовика С. І. Каннера, котрий прибув з Києва, схвалили резолюцію протесту проти буржуазного наклепу на адресу В. І. Леніна і газети «Правда»³⁴.

Виникли більшовицькі організації в 7-й та 11-й арміях Південно-Західного фронту, у 126 дивізіоні польової важкої артилерії, 50 саперному батальйоні та інших підрозділах Особливої армії. Активну революційну роботу тут проводили більшовики М. Коковіхін, Г. Розживін, А. Карпович та інші. В 11 армії партійною роботою керував прапорщик М. В. Криленко.

У червні 1917 р. на Південно-Західний фронт прибув посланець Петроградського комітету РСДРП(б) Г. І. Чудновський. Він створив згуртовану групу більшовиків у гвардії Преображенському і Стерському полках. До липня утворилося три осередки в 6 армійському корпусі. В той же час виникли партгрупи більшовиків в 46 артріграді, 625 Пляшевському, 403 Вольському і 1 Чорноморському полках. За підрахунками А. Г. Ткачука на Південно-Західному фронті до початку липня функціонувало 44 партійних осередки, наприкінці вересня — 108, у грудні — 135³⁵.

Вперту боротьбу проти соціал-угодівців та буржуазних націоналістів за вплив на солдатські маси вели більшовики партійних організацій робітничих центрів, розташованих на території Одеського військового округу. Тут виникли і військові організації. Перша з них була створена в Катеринославі³⁶, де 16 (29) травня 1917 р. вона увійшла до складу міської організації РСДРП(б). Був обраний комітет Військової організації. А вже 22 червня (5 липня) на загальних зборах було прийнято рішення про створення партійних осередків Військової організації в районах міста³⁷.

Катеринославський комітет РСДРП(б) приділяв багато уваги підвищенню політичної свідомості більшовиків. З цією метою для них організовувались лекції і доповіді про важливі питання революції, про імперіалістичний характер зовнішньої політики Тимчасового уряду. Починаючи з червня 1917 р. при військовій організації працював клуб «Інтернаціонал». Солдатам були прочитані лекції про війну і революцію, а також про програму і тактичні лозунги РСДРП(б). У Катеринославі активну роботу проводили більшовики С. І. Гоннер, В. К. Аверін, М. В. Копилов, Е. І. Квірінг, голова військової організації П. А. Воронцов, її члени А. Е. Климов, Д. С. Куделя, І. А. Кириченко, А. Матюхін, Д. Тягник, Т. Аксамидов³⁸.

Настійлива боротьба за вплив на солдатські маси, яку вели більшовики Катеринослава з оборонцями, літом 1917 р. призвела до від-

³² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 1, спр. 486, арк. 12.

³³ Там же, ф. 2067, оп. 1, спр. 27, арк. 42.

³⁴ Там же.

³⁵ Ткачук Л. Г. // Указ. соч.— С. 21.

³⁶ Дніпропетр. обл. парт. арх., ф. 24, оп. 1, спр. 24, арк. 18.

³⁷ Большевикские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.): Сб. документов и материалов.— С. 138.

³⁸ Дніпропетр. обл. держ. арх., ф. 29, т. 8, арк. 20.

чутних результатів. Про це свідчить той факт, що в червні 1917 р. 228-й і 271-й полки не виконали наказ О. Ф. Керенського залишити місто і вирушити на фронт.

Перша Військова організація більшовиків в Одесі виникла у березні 1917 р. в І Гатчинському авіапарку. Головою більшовицької партгрупи І авіапарку обрали Н. Іванова, секретарем — І. Полевикова. Групи більшовиків були в 49 піхотному запасному полку, в автомобільній роті.

Серед солдатів Одеського гарнізону революційну роботу проводили більшовики О. И. Хмельницький, О. К. Воронський, А. Р. Зифельд, Ф. А. Земит, Л. І. Рузер, В. Г. Юдовський та інші.

Військові організації були створені і в інших гарнізонах. За нашими неповними даними, восени 1917 р. на території Одеського військового округу існувало 18 більшовицьких організацій у військових частинах. У Катеринославі, Одесі, Павлограді, Херсоні і Сімферополі були Військові організації при міських комітетах партії³⁹.

Найважливішими центрами боротьби більшовиків проти контрреволюційних офіцерів, есерів, меншовиків і буржуазних націоналістів були солдатські комітети і Ради солдатських депутатів. Більшовики, обрані у солдатські виборчі органи, а також більшовицькі фракції в Радах відіграли величезну роль в мобілізації солдатів на боротьбу за дальший розвиток революції. Більшовики намагалися об'єднати Ради солдатських депутатів з Радами робітничих депутатів. У Херсонській губернії, наприклад, до осені 1917 р. із 29 Рад лише чотири залишались Радами солдатських депутатів, які не з'єдналися з Радами робітничих депутатів. У Подільській губернії лише сім солдатських комітетів не послали своїх депутатів до Рад робітничих депутатів⁴⁰.

Об'єднання солдатських і робітничих Рад було великою перемогою більшовицької партії в боротьбі за залучення солдатських мас на бік пролетаріату. Спільна діяльність солдатських і робітничих депутатів значно посилювала вплив пролетаріату на армію.

Дуже важливим засобом впливу на солдатів була преса. Наприкінці періоду двовладдя РСДРП(б) випускала більш ніж 50 газет і журналів, денний тираж яких перевищував 500 тис. примірників⁴¹.

Серед солдатів військових частин, дислокованих на території України, більшовики розповсюджували «Правду», «Голос соціал-демократів» — газету київських більшовиків, «Звезду» — газету катеринославських більшовиків. «Пролетарій» — орган харківського комітету РСДРП(б). Одеський комітет РСДРП (більшовиків і інтернаціоналістів), починаючи з 6 липня 1917 р., видавав свою газету «Голос пролетарія» тиражем 5—6 тис. примірників. Більшовики розповсюджували спеціальні газети, розраховані на солдатів — «Солдатская жизнь» (Катеринослав), «Солдатская мысль» (Одеса), яка, починаючи з 170 номеру (12 жовтня 1917 р.), стала більшовицькою і виступила за негайне укладення миру та передачу влади робітникам і селянам. На її сторінках публікували статті видні більшовики Одеської організації В. Г. Юдовський, О. М. Жвиго (Макар), О. К. Воронський, А. Р. Зифельд, П. С. Заславський та ін.

Великим попитом користувалась «Солдатская правда». На її сторінках виступали видні діячі партії — Я. М. Свердлов, Ф. Е. Дзержинський, Й. В. Сталін, М. І. Калінін, О. М. Ярославський, Г. І. Петровський, О. Є. Бадаев. В цій же газеті було опубліковано більш ніж 60 статей і промов В. І. Леніна. В ленінських статтях, дохідливо написа-

³⁹ Якушов Н. М. Большевики во главе революционных солдатских масс.— С. 165.

⁴⁰ Якушов Н. М. Партия большевиков в борьбе за армию в период двоевластия.— С. 138.

⁴¹ История Коммунистической партии Советского Союза.— М., 1967.— Т. 3.— С. 530.

них, солдати знаходили відповіді на найживотрипетніші питання. Між двома революціями 1917 р. в «Правде», «Солдатской правде» та інших газетах а також окремими листівками, брошурами було опубліковано більш ніж 230 статей і промов В. І. Леніна. Ленінські роботи передруковувались у багатьох газетах більшовиків, і ленінські ідеї доконали до мільйонів, цементували політичну армію соціалістичної революції, готували її до рішучих боїв.

У боротьбі за залучення солдатських мас на бік революційного пролетаріату більшовики України, як і уся партія, використовували різні форми пропаганди, преси. Провідну роль в організації революційної роботи в армії відіграли військові організації, які діяли спільно з місцевими партійними організаціями під керівництвом Всеросійського Бюро Військових організацій. ЦК РСДРП(б) здійснював конкретне керівництво діяльністю військових організацій, забезпечував кадрами і літературою. Так, для здійснення революційної роботи в армії ЦК партії направив у Севастополь Н. І. Островську, М. А. Пожарова, Ю. П. Гавена⁴². Для зміцнення партійних організацій України ЦК РСДРП(б) направив значну кількість досвідчених більшовиків. Серед них Г. І. Петровського — в Катеринослав, В. Г. Юдовського, Л. І. Ружера, О. К. Воронського — в Одесу, Ж. А. Міллера — у Крим. Посланці Центрального Комітету проводили активну роботу по залученню солдатів та матросів на бік революції.

Основними напрямками діяльності більшовиків по революціонізуванню армії було викриття Тимчасового уряду як представника інтересів буржуазії, його імперіалістичної зовнішньої політики, зрадництва соціал-угодівців, «революційного оборонства». Більшовики пояснювали широким масам, що війна залишилась імперіалістичною і тому настрої «революційного оборонства» є «...однією з головних перешкод до швидкого закінчення війни»⁴³. Більшовики підтримували братання солдатів, намагались надати братанцю організований характер. В. І. Ленін писав: «Ми добиваємось, щоб братання не обмежувалось розмовами про мир взагалі, а переходило до обговорення ... питання, як кінчити війну, як скинути ярмо капіталістів, що почали війну, і затягнули її вни!»⁴⁴. Братання як «революційна ініціатива», як «одна з ланок в ланцюгу кроків ... до соціалістичної пролетарської революції»⁴⁵, як спосіб протесту солдатських мас проти війни поширювалось на усіх фронтах, де в жовтні було 55 випадків братання, 142 випадки не виконання наказів; до наказів Тимчасового уряду солдати ставились вороже⁴⁶. До осені 1917 р. більшість військових частин вже не підтримувала Тимчасовий уряд. Дух революційного оборонства, що панував у військах відразу після Лютневої революції, до осені зник остаточно. Широкі солдатські маси включилися у боротьбу за мир. Так, 14 листопада 1917 р. делегація Ради солдатських депутатів 32 дивізії у складі восьми чоловік у Чернівцях в штабі австрійської армії підписала перемир'я про припинення військових дій. У Хотині 18 листопада солдати 33 корпусу підписали перемир'я з представниками австрійської армії⁴⁷. Такі «солдатські» перемир'я набули широкого розмаху і охопили усі fronti. Газета «Голос революції» 23 листопада 1917 р. повідомила, що «за заявою німецьких парламентарів перемир'я заключили 59 російських дивізій». Виїжджали на фронт більшовицькі агітатори, де на полкових митінгах солдати схвалювали резолюції, в яких вимагали негайного здійснення декрету про землю від 12 листопада 1917 р. Солдати 228 піхотного запасного полку у Катеринославі після

⁴² Арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 24, оп. 1, спр. 251, арк. 28.

⁴³ Ленін В. І. Резолюція про війну // Повне зібр. творів.— Т. 31.— С. 388.

⁴⁴ Ленін В. І. Значення братання // Там же.— С. 441.

⁴⁵ Там же.— С. 440.

⁴⁶ ЦДВІА СРСР, ф. 2015, оп. 1, спр. 87, арк. 25.

⁴⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 146, оп. 1, спр. 52, арк. 4—5.

виступів більшовиків ухвалили резолюцію про термінове виконання декрету про землю: відібрати поміщицькі, церковні, монастирські землі у розпорядження селянських земельних комітетів⁴⁸.

Складовою частиною загальнопартиїної боротьби була діяльність більшовиків по інтернаціональному зміцненню солдатських мас. З подоланням серйозних труднощів у вирішенні цього завдання була поз'явана діяльність більшовиків України. Тут буржуазні та дрібнобуржуазні націоналісти, об'єднавшись у березні 1917 р. навколо Центральної ради, виступили єдиним фронтом проти революційних сил. У боротьбі революції націоналістична контрреволюція намагалася використати солдатські маси, проводила українізацію військ, створювала гайдамацькі курені. Найбільшого розмаху набула українізація військ на Південно-Західному фронті, коли Керенський видав наказ про поповнення українцями 14 піхотних дивізій, 1 стрілецької дивізії та 2 артилерійських дивізіонів⁴⁹. Особливо інтенсивно проводилася робота по українізації військ восени 1917 р. На той час Центральна рада мала в своєму розпорядженні значні сили в тилкових гарнізонах на Україні. Національні українські полки загальною кількістю 50 тис. чоловік були в Києві, в Харкові (40 тис. чол.), Балаклєї (12 тис. чол.), Одесі (10 тис. чол.), Куп'янську (7 тис. чол.)⁵⁰.

Складність умов роботи більшовиків була обумовлена прийомами і тактикою буржуазних націоналістів. Свої справжні цілі націоналісти приховували демагогічними лозунгами про відродження національної культури, про те, що Ради — це також «Совети», але тільки «без москалів», про те, що земля буде розподілена за національною ознакою та ін. Обман, наклепи, спекуляція на відсталості солдатів неросійської національності взагалі були улюбленими прийомами командування, за допомогою яких воно нацькувало солдатів неросійського походження проти революційних мас.

Тактика більшовиків та їхня діяльність по інтернаціональному згуртуванню солдатських мас в період підготовки соціалістичної революції відзначалася рішеннями VII (Квітневої) конференції РСДРП(б). Квітнева конференція закликала більшовиків до зміцнення єдності трудящих усіх націй, до боротьби за пролетарський інтернаціоналізм: «Тільки таке злиття в єдиних організаціях робітників різних національностей дає можливість пролетаріатові вести переможну боротьбу з міжнародним капіталом і з буржуазним націоналізмом»⁵¹.

Але треба відзначити, що більшовики України у боротьбі проти буржуазних націоналістів припускали помилки. Ця боротьба до осені 1917 р. іноді була непослідовною, не всюди більшовики рішуче викривали антинаціональний, контрреволюційний характер Центральної ради. Навіть в жовтні-листопаді 1917 р. більшовики місцевих організацій замість відкритої боротьби проти Центральної Ради входили на партійних засадах з українськими буржуазними націоналістами у різні громадські організації. Деякі більшовики Одеси помилково вважали можливим паралізувати діяльність Ради мирним шляхом. Так, 5 грудня 1917 р. на зборах представників Центральної Ради і Рад робітничих, солдатських та матроських депутатів А. Холопов, П. Старостін, О. К. Воронський, А. Попов, М. Трюх та інші більшовики поставили питання про з'єднання Військової Ради з Радою солдатських депутатів. Це була невдала спроба мирним шляхом паралізувати дії буржуазних націоналістів і посягати вплив на українізовані полки. Помилковим було, на наш погляд, створення при Одеському комітеті РСДРП(б) секції за національною ознакою із членів партії ук-

⁴⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 146, оп. 1, спр. 52, арк. 4—5.

⁴⁹ ЦДЛВА СРСР, ф. 2048, оп. 1, спр. 13, арк. 389.

⁵⁰ Якулов Н. М. Боряба за армію в 1917 году.— С. 169.

⁵¹ КПРС в революціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1978.— Т. 1.— С. 434 (далі — КПРС в резолюціях...).

раїнської національності. Ця секція нараховувала майже 200 чоловік⁵². Її завданням було проведення агітаційної роботи у гайдамацьких куренях. Це суперечило інтернаціональному принципу побудови партійних організацій.

Велике значення для правильної оцінки діяльності буржуазно-націоналістичної Ради більшовицькими організаціями мав опублікований 5 грудня 1917 р. «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради». У цьому Маніфесті, підписаному В. І. Леніним, викривалась буржуазна політика Ради. Маніфест був важливим документом, який визначив тактику партійних організацій на Україні в їхній боротьбі з контрреволюційною Радою.

Для агітаційної роботи у військових частинах гарнізонів Півдня України направила своїх представників фракція більшовиків Румчероду. З доповіддю про ленінські декрети про мир, землю, про маніфест до українського народу виступали В. Г. Юдовський, А. В. Хрестів та ін. Під впливом агітації більшовиків солдати засуджували дії Ради. Солдати-українці і авіапарку на початку грудня 1917 р. звернулись до всіх солдатів не дозволяти офіцерам вносити розлад між українськими і російськими робітниками, селянами та солдатами⁵³. Про зростання впливу більшовиків на солдатські маси свідчать матеріали II з'їзду Румчероду, що відбувся в Одесі з 10 по 22 грудня 1917 р. Солдати-делегати з військових частин викривали контрреволюційну діяльність Ради. Представники 756, 639 артилерійського, 139 та інших полків зауважили, що Рада вчинила бійку національністю і звинувачує більшовиків, що вони нібито проти самовизначення⁵⁴. Делегати висловили протест щодо українізації армії⁵⁵ і запропонували більшовикам свою військову підтримку⁵⁶.

Більшовики армії, виходячи з рішень Квітневої конференції, провели велику роботу по викриттю буржуазних націоналістів. Єдина тактика військових організацій щодо діяльності буржуазних націоналістів по формуванню національних військових частин характерна для рішень Всеросійської конференції фронтних і тилових військових організацій. Конференція відзначила, що «пролетаріат України разом з пролетаріатом всієї Росії ... боротиметься проти перетворення національних полків України в постійну окрему від народу армію»⁵⁷.

Більшовики України розгорнули широку роботу проти націоналістів, за інтернаціональну єдність трудящих і солдатських мас. На мітингах, у розмовах з солдатами більшовики відкрито розкривали контрреволюційну суть Центральної Ради і буржуазно-націоналістичних партій, на конкретних прикладах показували, яку шкоду наносила братерській єдності солдатських мас політика цих партій. Значення діяльності більшовиків по інтернаціональному згуртуванню солдатських мас у 1917 г. полягає у тому, що були зірвані плани буржуазії, спрямовані на розкол сил революції. В період озброєної боротьби за встановлення Радянської влади на Україні найбільш свідома частина солдатських мас перейшла на бік революційного пролетаріату і вела з ним спільну боротьбу проти сил контрреволюції.

В результаті багатогранної діяльності більшовиків по інтернаціональному згуртуванню солдатських мас у 1917 р. були зірвані плани буржуазії, спрямовані на розкол сил революції. В період збройної боротьби за встановлення Радянської влади на Україні найбільш свідома частина солдат-українців разом з пролетаріатом вела збройну

⁵² Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 1147, арк. 4—5.

⁵³ Изв. Одес. Совета рабочих депутатов. — 1917. — 8 декабря.

⁵⁴ Парт. арх. Одеск. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 493, арк. 78.

⁵⁵ Там же, арк. 120.

⁵⁶ Там же, арк. 256.

⁵⁷ КПРС в резолюціях...— Т. 1.— С. 458.

боротьбу проти сил контрреволюції. Опорою пролетаріату у боротьбі проти контрреволюції були революційно настроєні солдати 3 авіапарку, 2 окремого залізничного батальйону, 5 кінного парку у Києві, 30 піхотного запасного полку у Харкові, 228 та 271 піхотних запасних полків у Катеринославі, 15 піхотного запасного полку у Вінниці, 13 запасного полку та 149 дружини у Чернігові, 4 запасного полку у Полтаві, 125 артилерійської бригади у Луцьку, 45 запасного полку і 1 моторно-понтонного батальйону у Миколаєві, 1 авіапарку і 12 Ахтирського кінного полку в Одесі та інших військових частинах, що були розташовані у гарнізонах на Україні. Переконані у правильності більшовицьких ідей, тисячі селян, одягнуті у сірі солдатські шинелі, виступали союзниками пролетаріату у боротьбі за перемогу соціалістичної революції.

Діяльність більшовиків України по залученню солдатських мас була складовою частиною загальнопартійної боротьби за створення політичної армії соціалістичної революції. Досвід пролетарської революції 1917 р. в Росії підтвердив, що не можна скинути папування експлуататорів і встановити диктатуру пролетаріату без залучення армії на бік робітничого класу. Партія більшовиків дала трудящим усього світу зразок вирішення завдання шляхом залучення армії на бік революції, показала «з цілковитою виразністю, що деякі основні риси нашої революції мають не місцеве, не національно-особливе, не російське тільки, а міжнародне значення»⁵⁶. У цьому — всесвітньо-історичне значення досвіду більшовиків по залученню солдатських мас до революційної боротьби пролетаріату за соціальне оновлення світу.

⁵⁶ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Повне збір. творів.— Т. 41—С. 3.

ХЛІБНИЙ РИНОК ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

В. Я. БОРИСЕНКО (Київ)

Після визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. і зв'язання України з Росією почався новий етап у розвитку економіки Лівобережної України. Зростала чисельність сільського населення регіону, розширювалися площі орних земель, збільшувалося виробництво зернової продукції, поглиблювалась її товарність. Особливості хлібного ринку Лівобережної України другої половини XVII ст. ще належною мірою не висвітлені у вітчизняній історіографії. Наведені в окремих працях фрагментарні дані про торгівлю хлібом не повністю відображають її роль в економічних зв'язках українських земель¹.

На розвиток хлібного ринку Лівобережжя впливали поглиблення суспільного поділу праці та поживлення обміну продукцією між окремими галузями господарства. Виділення різних видів обробки продуктів, наголошував В. І. Ленін, приводило до створення спеціалізованих районів землеробства, викликало обмін не тільки між продуктами землеробства і промисловості, але й між різними продуктами сільського

¹ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.—К., 1959.—500 с.; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 60—70-х роках XVII ст.—К., 1960.—364 с.; Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії.—К., 1961.—229 с.; Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст.—К., 1963.—387 с.; Борисенко В. Я. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.—К., 1986.—263 с.

господарства². Значний вплив на торгівлю справляла і політика органів влади. Адже якщо польсько-шляхетські власті намагалися вивезти з України в Польщу якнайбільше сировини, то царський уряд прагнув розвивати економіку краю на принципах протекціонізму і меркантилізму. На таких самих засадах базувалася й економічна політика Б. Хмельницького. Зокрема, запроваджена ним у 1654 р. нова система оподаткування товарів зменшувала розмір торговельних мит у 2,5 раза порівняно з тарифом 1643 р.

У цілому торгівля хлібом на території Лівобережної України в період пізнього феодалізму розвивалася в умовах, коли «...докапіталістичне село являло собою (з економічного боку) сітку дрібних місцевих ринків, які зв'язували маленькі групи дрібних виробників, роздроблених і своїм відособленим хозяйнуванням, і безліччю середньовічних перегородок між ними, і залишками середньовічної залежності»³. Такі ринки діяли в невеликих містечках, до яких економічно тяжіла найближча сільська округа, що забезпечувала місцян сільськогосподарською продукцією. Поступово вони розширювались і зливалися у більші.

До Полтави, наприклад, найбільше зерна надходило з Готви, Дикашки, Жуків, Зінькова, Келеберди, Рибців, Стасів, Супрунівки тощо. У великих містах торгівля хлібом здійснювалася як на недільних, так і на щоденних торгах. На ринкових площах Києва, Ніжина, Чернігова та інших міст для цього виділялися навіть спеціальні ряди — хлібні, калачницькі і т. п.⁴ Чимало зерна продавалося і на ярмарках, чисельність і обсяг торговельних операцій яких помітно зростали. Тривалість київських ярмарків досягала трьох, а погарських — майже чотирьох тижнів. Великі ярмарки збиралися також у Ніжині, Ромнах, Прилуках, Стародубі й Лохвиці.

Про поширеність торгівлі хлібом у краї свідчили різні фактори, в тому числі плата за переправи через ріки. На найбільших з них власники «подвійних» підвод платили в казну по 10, а значайних — по 4 денги з підводи⁵. Крім того, вони змушені були платити козацькій старшині, монастирям, іншим експлуататорам. Одержувани таким чином кошти осідали в кишенях панівної верхівки суспільства і становили важливе джерело її збагачення. Розгалужена система поборів з торговельних людей — типове для феодалізму явище — гальмувала розвиток товарно-грошових відносин і місцевого ринку. Поява капіталістичних елементів у сільському господарстві і промисловості зумовлювала необхідність певних змін і в організації торгівлі. В них були зацікавлені як дрібні виробники, так і козацька старшина, шляхта, монастирі, господарства яких виробляли дедалі більше продукції для ринку.

За одержання дозволу на продаж хліба торговці сплачували торговельне мито, розміри і форми якого в різних полках були неоднаковими. Зібрані кошти надходили до Військового скарбу і витрачалися на утримання охотницького війська і гетьманського двору. Крім того, торговельне мито збирали окремі магістрати і ратуші, керівні посади в яких належали представникам міського патриціату. Зокрема, у 1687 р. власник кожної привезеної на продаж у Київ підводи хліба сплачував місцевому магістрату по дві копійки⁶, які нібито витрачалися на потреби міського господарства. Ратуша м. Седнева стягувала з торговельних людей за кожну проданий четверик хліба по три шаги, а за пуд — «вагове» (по дві копійки), ратуша Сосниці — по ківшу зерна або борошна за четверик

² Див.: Ленин В. І. Развитие капитализма в России: Процесс утворения внутреннего рынка для великой промышленности // Повне збр. творів.— Т. 3.— С. 22—23.

³ Там же.— С. 361.

⁴ Центральна наукова бібліотека АН УРСР. Відділ рукописів (далі — ЦНБ АН УРСР), ф. 1, спр. 50931, арк. 59.

⁵ Там же, ф. 2, стр. 2084.

⁶ Центральний державний архів давніх актів (далі — ЦДАДА), ф. 124, оп. 3/4, спр. 3, арк. 239.

зерна⁷. Інколи кошти, одержувані таким чином, витрачалися на ремонт церковних приміщень, як, зокрема, в Мені й Сосниці.

Основним споживачем товарного хліба було міське населення, кількість якого в другій половині XVII ст. збільшилася. Значна його частина займалася переважно ремеслами і торгівлею, не маючи земельних ділянок для вирощування зернових. Так, ремісники і торговці становили в 60-х роках у Козельці й Сосниці 29%, Ніжині — 37,5, Києві — 43, Стародубі — приблизно 49 і Переяславі — 73% загальної чисельності жителів. Купували зерно також сільські ремісники і безземельні селяни. Лише бобилів і підсуєдків, які не мали орних земель, у 1666 р. налічувалося у Стародубському, Ніжинському, Чернігівському і Гадяцькому полках щонайменше 705 чол.⁸

Досить часто багатії, які мали значну кількість хліба, використовували його замість грошей при розрахунках за придбані товари. Наприклад, крім певної кількості грошей, осьмачку житнього і четверту пшеничного борошна віддали в 1673 р. полтавські купці А. Житинський і С. Козельський М. Дячиси за хату «з плацем». За дві осьмачки жита, осьмачку проса і осьмачку ячменю купив у 1674 р. ділянку лісу і три ниви якийсь Лазар з Полтави. Полтавський полковник П. Левенць у 1675 р. віддав О. Ковалю за придбані у нього хутір 100 золотих, півмірки пшеничного, три осьмачки житнього і осьмачку гречаного борошна⁹. Аналогічні випадки мали місце і в інших полках, зокрема в Стародубському.

Багато хліба витрачалося на приготування спиртних напоїв, яким займалися переважно козацька старшина, шляхта, монастирі та багаті козаки. Однак лише останні купували для цього скровину, оскільки старшина, шляхта і монастирі, які мали великі масиви орних земель, забезпечували вивокурні власним зерном.

Центром хлібного ринку Лівобережної України став Київ. Цьому сприяли перетворення міста на значний торговельно-промисловий осередок з великою кількістю населення, перевалочний пункт торгівлі між Лівобережжям і Правобережжям, надійна захищеність від нападів ворожих військ, вигідне географічне розташування (Дніпро і Десна були зручними водними артеріями для доставки сільськогосподарської продукції з південних і північних лівобережних полків. З глибинних районів Лівобережжя до Києва були прокладені такі шляхи: Новгород-Сіверський — Глухів — Кролевець — Батурич — Київ; Ромни — Лохвиця — Пирятин — Переяслав — Київ; Красне — Прилуки — Басань — Київ; Конотоп — Борзна — Ніжин — Носівка — Басань — Київ; Новгород-Сіверський — Чернігів — Козелець — Київ; Полтава — Лубни — Пирятин — Київ і т. п.), дедалі зростаючі потреби місцевого гарнізону в харчах, намагання царського уряду перетворити Київ на основний пункт закупки зерна для російських гарнізонів, розташованих у лівобережних містах тощо.

Перетворення окремих міст на важливі центри хлібної торгівлі — типове явище для «нового періоду» російської історії. Для нього були характерні глибокі соціально-економічні зрушення, насамперед поглиблення суспільного поділу праці, дальший розвиток процесу відокремлення міста від села, поширення найманої праці в землеробстві і проникнення торгового капіталу в сільськогосподарське виробництво.

Поставки хліба у Київ зросли після визвольної війни 1648—1654 рр. Стабілізація політичного становища на Україні сприяла розвитку сільськогосподарства, зокрема збільшенню виробництва зерна. Однак

⁷ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ф. 1, спр. 55587, арк. 16—17.

⁸ Романовський В. А. К истории украинского крестьянства времени воссоединения Украины с Россией // Сб. трудов Ставроп. пед. ин-та.— Ставрополь, 1955.— Вып. 9.— С. 120—125.

⁹ Актовое книги Полтавского городского уряда XVII-го века.— Полтава, 1914.— Вып. 3.— С. 9, 46.

такий період тривав недовго. Щоб придушити повстання селян, козаків і міщан, спрямоване проти зрадницької політики незначної групи старшин, її керівник І. Виговський направив на Лівобережжя вірні йому війська і загони татар. У 1658 р. вони знищили тисячі людей, спалили багато сіл і міст, внаслідок чого скоротилися площі орних земель і відповідна кількість вирощеної на них сільськогосподарської продукції. Проте і в несприятливих умовах економічне життя на Лівобережжі не припинилося, хоч обсяг торгівлі різними товарами зменшився. Хліб у цей час надходив на ринок з районів, які менше постраждали від безчинств карателів, — Київського, Ніжинського та ряду інших полків. Так, багато зерна вирощувалося на продаж у маєтках київського полковника В. Дворецького. В 1659 р. він продав київському воеводі 218 четвертей жита*, а в наступному році — тисячу кіп жита і пшениці, а також 350 осмачок зерна**. В першому випадку В. Дворецький одержав 300 крб. прибутку, в другому — «за жито — 208 рублей 3 алтына, по 20 алтын за осмачку, а за пшеницу — 15 рублей, по рублю за осмачку»¹⁰.

Частину зернової продукції вивозили в Київ й інші старшини, а також багаті селяни і козаки. Її доставка фактично припинилася взимку 1660—1661 рр. у зв'язку з нападом польсько-шляхетських і татарських військ на Лівобережжю України. Не наважуючись штурмувати добре укріплений Київ, вони зруйнували Баршівку, Басань, Березань, Бориспіль, Остер, інші міста та містечка, а також багато сіл. Не зайнявши ворожими військами, крім Києва, залишилися Ніжин, Переяслав, Батурин і Мглин, де дислокувалися великі гарнізони, що мали значні запаси боєприпасів і харчів¹¹. До квітня 1661 р. російські війська і козацькі полки розгромили загарбників і відкинули їх залишки на Правобережжя. В наступному році великий татарський загін переправився через Дніпро в районі Черкас і почав просуватися на північ, руйнуючи населені пункти, знищуючи посіви, вбиваючи і захоплюючи в полон місцевих жителів. Великих збитків зазнала економіка краю і під час наступу польсько-шляхетських військ на Лівобережжя в 1663 р. Неодноразові напади ворожих військ на Лівобережжю Україну призвели до того, що значна її частина була виведена з господарського обігу.

Після невдалої спроби оподаткування населення Лівобережжя в 1666 р. царський уряд вирішив забезпечувати російські гарнізони харчами за рахунок закупки їх на місцях. Особлива роль при цьому відводилася воеводському управлінню Києва, яке закупувало продовольство в місті, навколишніх селах і при необхідності розподіляло його між гарнізонами. Малоросійський приказ неодноразово наказував гетьманам організувати доставки хліба у Київ з найвіддаленіших куточків Лівобережжя.

У січні 1670 р. царський уряд зобов'язав київського воеводу закупити в українських містах 16286 четвертей жита на 6 тис. червоних золотих¹². З червня по серпень 1670 р. на них було придбано 21 четверть з четвертиком, а восени — ще 111 четвертей жита. На закупівлю зерна в Києві було витрачено майже всі гроші, виділені царським урядом. Крім того, представники київського воеводи придбали в Переяславі 190 четвертей з четвертиком ячменю, заплативши за нього 100 крб.¹³ Ячмінь досить рідко і в значно меншій кількості, ніж жито, пшениця та овес, заготовлявся казною. Частину зерна, борошна і круп купували самі солдати київського гарнізону.

* Четверть жита в першій половині XVIII ст. становила 131,5 кг.

** Осмачка жита в Київському полку в першій половині XVIII ст. становила 283,2 кг.

¹⁰ ЦДАДА, ф. 210, оп. 12, стовп. 776, арк. 69—70.

¹¹ Там же, ф. 124, оп. 1, спр. 18, арк. 1.

¹² Там же, ф. 229, оп. 2, кн. 12, арк. 586 зв.

¹³ Там же, арк. 505—508.

Поступово населення Лівобережжя стало регулярно доставляти хліб у Київ. Взимку і влітку 1671 р. його вивозили з межиріччя Десни і Дніпра, північної частини правобережної Київщини, а восени — з Переяславського, Лубенського і Миргородського полків. Навіть тоді, коли в краї з'являлися татарські загони, місцеві жителі продовжували доставляти зерно в Київ. Його вартість становила 21 алтин 4 денги за осьмачку або на алтин і 4 денги дорожче, ніж у 1659 р.¹⁴ Незважаючи на значні труднощі, воно надходило в Київ і з південної Київщини. В 1671 р. чимало київських купців і торговців повезли на продаж сукно місцевого та іноземного виробництва для обміну на хліб. «Спльили быд,— писав у скарзі царю київський вїйт Д. Полоцький,— в города черкаские..., нагрузили за ведомом и позволением тамо живущих обозного, полковников, атаманов засыпом три тысячи осьмачек (зерна.— В. Б.)». Проте «гетман Войска запорожского (П. Дорошенко,— В. Б.) —, продовжував вїйт,— все те суда с хлебом приказал перенять в Каневе и в Черкасах задержать... А до Киева... нет казакам и всяким людям со всех сторон проезду и отъезду вольно»¹⁵. Від імені торговців і купців Д. Полоцький просив царя допомогти повернути ім зерно і налагодити нормальну торгівлю на території Правобережжя. Він мотував своє прохання як інтересами київських міщан, так і загальнодержавними, насамперед необхідністю забезпечення російських гарнізонів продукцією землеробства і тваринництва. Тим більше, що київський воевода одержав царський наказ заготовити в 1671 р. 10720 четвертей зерна. Протягом 29 січня—13 березня 1671 р. приїжджі торговці продали воеводському двору 1389 четвертей жита вартістю від 20 алтин 4 денги до 23 алтин за четверть. Для хлібної «покупки» в Острі було виділено 100 червоних золотих¹⁶. З цією ж метою певну суму грошей було видано С. Терентьеву, який незабаром із загonom драгунів виїхав у Козелець, Чернігів і навколишні села. Не припинялися закупки зерна і в самому Києві. Тільки 4 вересня його було придбано 178 четвертей. З 23 червня 1670 р. до 20 грудня 1671 р. воеводське управління заготовило 9953 четверті жита і 15 четвертей ячменю. Цієї кількості зерна вистачило для потреб ратних людей¹⁷.

Хлібна торгівля в Києві дещо активізувалась в наступні роки в зв'язку із загостренням політичної обстановки на Правобережній Україні. Военні дії між турецько-татарською і польсько-шляхетською арміями змусили царський уряд перекинути на Лівобережжя додаткові військові сили, які потребували матеріального забезпечення. В 1673 р. хлібні амбари Києва поповнилися кількома тисячами четвертей зерна, доставленого в основному з Лівобережжя і частково Правобережжя. Влітку наступного року його залишилося приблизно 1339 четвертей. Цієї кількості хліба не вистачало для наявних у краї військ. Тому після жнив воеводське управління тільки за один раз закупило 1626 четвертей зерна по 26 алтин 4 денги за четверть жита і по 13 алтин 2 денги за четверть вівса¹⁸.

Напередодні чигиринських походів 1677—1678 рр. значно збільшився довіз зерна в Київ. Цьому передували накази царського уряду київському воеводі про заготовлю в місті великої кількості харчових продуктів і фуражу, а лівобережному гетьману — зобов'язати місцеве населення привозити хліб у Київ. Завдяки таким заходам власті закупили тільки навесні 1677 р. 1800 осьмачок сухого жита по 16 алтин 4 денги, сирого— по 12 алтин за осьмачку. Протягом 16 червня—3 липня додатково куплено 246 і в липні—156, а всього за цей час—

¹⁴ Там же, арк. 630—633.

¹⁵ Там же, арк. 1044.

¹⁶ Там же, арк. 799—800.

¹⁷ Там же, арк. 235, 608 зв.

¹⁸ Там же, оп. 1, стовп 100, ч. 2, арк. 269—270.

2202 осьмачки жита¹⁹. Заготівля хліба не припинялась і в наступні місяці, незважаючи на те, що загони татар прорвалися на Лівобережжя, а багато козаків, селян і міщан брали участь у бойових діях. Зниження закупівельних цін на хліб стало можливим лише завдяки збільшенню його виробництва на Лівобережжі, яке залишалось основним його поставником до кінця XVII ст.

Чимало продукції землеробства закуповували в населення й воєводи з інших міст, розташованих у районах з традиційно розвинутим сільським господарством. Одним з них була Переяславщина, де на місцевому ринку з'явилися скупники товарів, у тому числі й зерна. Зокрема, в дворі скупника Д. Максимовича з Воронькова у 1687 р., крім жита і пшениці, зберігалось 40 осьмачок «винного борошна»²⁰. Ще в більших розмірах займався такою підприємницькою діяльністю купець з Переяслава А. Романов, у якого місцевий воєвода в 1668 р. взяв для гарнізону понад 200 осьмачок ячменю²⁰. До березня 1671 р. селяни і козакі навколишніх сіл продали представникам царських властей 315, а до травня — ще 1140 четвертей жита²¹. В 1677 р. воєвода купив 506 осьмачок жита для відправки в Чигирин, а також 87 осьмачок сухого й 344 осьмачки сирого зерна для переяславського гарнізону²².

Обсяг закупок зерна в Переяславі зростає і на початку 90-х років у ньому було приблизно 1,5 тис. четвертей, що в цілому забезпечувало потреби солдатів гарнізону. В 1692 р. воєводське управління придбало в місцевого населення 512 осьмачок 6 четвєриків, або 576 четвертей 6 четвєриків «московської міри» жита по 5 алтин 2 денги за осьмачку. А «московская четверть, — писав у Малоросійський приказ голова кухлевого двору (корчми), — имеется по чєтыре алтына с полтиной»²³. На жовтень того ж року було закуплено понад 1309 четвертей. Однак багато жита виявилось сирим, непридатним для тривалого зберігання. В зв'язку з цим Малоросійський приказ наказав голові кухлевого двору перегнати його на горілку, а решту підсушити і засипати в амбари. В наступні роки торгівля хлібом у Переяславі не припинялась, хоча її розміри безпосередньо залежали від урожайності зернових культур і політичного становища краю.

Значні партії зерна казна закуповувала також в Острі, Ніжині, Чернігові та інших містах, де стояли російські гарнізони. Якщо в перші повоєнні роки чимало харчів для них завозилося з прикордонних повітів Росії, то наприкінці XVII ст. більшість їх заготовлялася на місцях. Великі потреби армії в зерні стимулювали розвиток землеробства, продукція якого дедалі більше набирала товарного характеру.

Хлібний ринок Лівобережної України поступово справляв певний вплив на сусідні землі, насамперед ті, що перебували у складі Росії. Економічні зв'язки Лівобережжя з Слобожанщиною, які мали глибоке історичне коріння, помітно активізувались у роки визвольної війни. Вивіз хліба з Лівобережжя на Слобожанщину посилювався в повоєнний період, коли економічне становище краю поліпшилось. У поглибленні зв'язків між українськими землями були зацікавлені широкі народні маси — безпосередні виробники матеріальних благ. Торгівля хлібом розширювалась. Нею займалися все нові верстви населення з різних районів Слобожанщини. В березні 1652 р. служили люди з Валок прислали в Малоросійський приказ, що жителя Чугуєва та інших міст просили дозвіл на доставку жита та пшениці в їх місто²⁴. Такий дозвіл

¹⁹ Там же, спр. 130, арк. 71, 134.

²⁰ Осьмачка сипких тіл у Переяславському полку становила в першій половині XVIII ст. приблизно 341,2 кг.

²¹ ЦДАДА, ф. 229, оп. 2, кн. 12, арк. 479—480.

²² Там же, арк. 800, 1091.

²³ Там же, оп. 1, стовп. 130, арк. 81.

²⁴ Там же, стовп. 218, арк. 46.

²⁵ Шевченко Ф. П. Назв. праця. — С. 418.

було одержано і він діяв протягом усієї другої половини XVII ст.

Розвитку хлібної торгівлі між Лівобережною і Слобідською Україною сприяв царський уряд, який вбачав у ній шлях господарського освоєння і зміцнення обороноздатності південних земель. Часто лівобережні селяни, козаки і міщани одержували від нього дозвіл на безмитну торгівлю в слобідських містах. Зокрема, в царській грамоті 1660 р., надісланій харківському воеводі В. Сухотіну, вказувалося: «...А которые всяких чинов люди приедут в Харьков из польских, из украинных городов с торговых промысла и Василью и тем торговым людям и харьковским черкасам меж себя всякими товарами в Харькове велеть торговать до государева указа безошлинно...»²⁵. Заборонялося продавати тільки тютюн і горілку, монопольне право на торгівлю якими належало казні. Подібні накази давалися й воеводам з інших міст. Тісні торговельні контакти існували насамперед між сусідніми лівобережними і слобідськими полками — Полтавським і Харківським, Гадяцьким і Охтирським, Ніжинським, Чернігівським і Сумським.

Сфера впливу хлібного ринку Лівобережної України охоплювала й Запоріжжя — регіон з недостатньо розвинутим сільським господарством. Волелюбне запорізьке козацтво підтримувало виступи народних мас Лівобережжя проти посилення феодального гніту і спроб частини старшини ревізувати рішення Переяславської ради про возз'єднання України з Росією. Враховуючи це, гетьмансько-старшинська адміністрація всіляко намагалася ізолювати Січ від Лівобережжя. Щоб змусити запорізьких козаків перейти на свій бік, І. Виговський у 1658 р. блокував їх землі численними військовими постами, які не пропускали туди людей і обози з хлібом. Посли Запорізької Січі «гетьману били челом, чтобы гетман к ним велел пропускать торговых людей с запасы. И гетман сказал тем запорожским козакам: как де мне пришлете Барбошенка (один з керівників повстання проти зрадницької політики І. Виговського кошовий отаман Я. Барабаш.— В. Б.), и я де на вас не пошлю козаков и торговых людей с запасы пропускать велю»²⁶. Однак запорожці не виконали вимогу гетьмана і разом з повсталим населенням лівобережних і правобережних полків розгромили нечисленні загоны І. Виговського.

До подібних методів боротьби із запорізьким козацтвом вдавався й І. Самойлович. Щодо цього І. Сірко писав йому 22 березня 1676 р.: «Милость твоя государских указов не исполняешь. Не только боршня нам не присылаешь, но и ватагам с кормами к нам заборняешь ходити, и залогн свои по крайним городам Днепровым учинил, чтоб на Кош и жадного человека не пустил. Знатно, что ваша милость отчины нашей не хочешь добра; где по наиболее войска надобно, где беспрестанно бьемся с неприятелем... живучи подле их кочевьи»²⁷. Такі дії гетьмансько-старшинської адміністрації перешкоджали розвитку економічних зв'язків між українськими землями і ослабляли їх форпост на півдні — Запорізьку Січ. Це добре розумів царський уряд і вніс корективи в політику гетьманів щодо Запоріжжя. Зокрема, в його грамоті від 14 травня того ж року містився наказ І. Самойловичу пропускати на Січ обози із зерном, борошном і крупами.

На розвитку торгівлі хлібом між Лівобережжям і Запоріжжям негативно позначалися і майже безперервні напади на Україну орд кримського хана. Про це неодноразово доповідав Малоросійському приказу начальник царського гарнізону в Запорізькій Січі Г. Косагов. Так, у 1663 р. він писав, що татари безчинствують на торгових шляхах, вбивають або забирають у полон купців. Безумовно, внаслідок цього вартість хліба на Запоріжжі зростала²⁸. Однак напади ворожих військ не

²⁵ Акты Московского государства.— СПб., 1891.— Т. 2.— С. 99—100.

²⁶ Акты ЮЗР.— СПб., 1863.— Т. 4.— С. 68.

²⁷ Там же.— СПб., 1882.— Т. 12.— С. 634.

²⁸ Там же.— СПб., 1867.— Т. 5.— С. 137, 143, 156.

могли повністю перешкодити доставці хліба на Запоріжжя з лівобережних полків.

Основна роль у хлібній торгівлі належала селянам, козакам і міщанам Лівобережжя. Один з головних торговельних шляхів пролягав через Переволочну, де була царська митниця. Однак, щоб не платити мито, «из городов малороссийских украинских державенные и на казанье несмотрящие люди,— писав митник у Малоросійський приказ у 1689 р.,— своєвольно для своего пожитку тайным способом как рекою Днепром лодками, так и полем тайными стежками хлеб им проваживали»²⁹. Одні торговці переправлялися через Дніпро лоджаче, інші — вище Переволочної й степовими дорогами рухалися на Січ. Щоб контролювати вивіз хліба з Лівобережжя, власті виставляли на лівому березі Дніпра пости, які спрямовували обози з ним на переправи, де розташовувалися митниці.

Незважаючи на перешкоди, зерно і борошно з лівобережних земель продовжувало надходити на Запоріжжя. Купець І. Григор'єв у 1694 р. розповідає у Малоросійський приказі, що під час своєї поїздки в Крим він спостерігав на Січі жваву торгівлю різними товарами. Її вели в основному лівобережні купці, зокрема з Полтавського полку, а також з Ніжина і Харкова³⁰. Самовільний вивіз хліба з Лівобережжя на Запоріжжя не припинявся до кінця XVII ст.

Одним з видів економічних зв'язків між лівобережними землями і Запорізькою Січчю було постачання останній харчів, одягу, зброї і боєприпасів. Хлібне жалування інколи закуплялось, але в основному збиралося на Лівобережній Україні за рахунок податків з млинів, торговельних мит тощо. І. Самойлович у 1678 р. писав Кошу, що для нього заготовлено 200 діжок борошна, 40 — пшона і кілька десятків «полтей»³¹. Поступово розміри поставок збільшувалися. У 1685 р. гетьмансько-старшинська адміністрація направила на Січ серед інших товарів 500 діжок борошна, зібраного переважно в Полтавському полку³². Таку ж його кількість одержала Січ і в 1690 р.

У зв'язку із загостренням політичної обстановки на Україні царський уряд у 1663 р. створив на Запоріжжі свій гарнізон, чисельність якого коливалася від 180 до кількох тисяч чоловік. Зерно, борошно і крупи для цього казна закуповувала на Слобідській і Лівобережній Україні. Тільки в 1689 р. для гарнізону Новобогородицької фортеці з Києва відправлено понад 1000 четвертей житнього борошна і 380 четвертей жита, придбаних на місцевому ринку³³. В окремі роки на утримання гарнізону міщани сплачували натуральний податок борошном або зерном, що значно погіршувало їх тяжке економічне становище³⁴. У 80—90-х роках, коли російський уряд вжив заходів для визволення Північного Причорномор'я, обсяг закупів хліба в лівобережних містах для ратних людей на Запоріжжі збільшився.

Хлібний ринок Лівобережної України впливав на економічний розвиток правобережних земель. Майже безперервні вторгнення загарбників, зрадинські дії їх ставленників з числа козацької старшини негативно позначалися на економіці Правобережної України, насамперед її основи — сільському господарстві. Щоправда, народні маси відбудовували зруйновані в ході воєнних дій міста і села, розорювали і засівали запустілі поля. Частина вирощеного зерна надходила на місцевий ринок. Наприклад, у 80-х роках у Брагінській волості Північної Київщини продавалися пшениця, гречка, овес, борошно, пшона, пшеничний і житній хліб³⁵. Подібний асортимент зернової продукції був і на

²⁹ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стовп. 205, арк. 90.

³⁰ Там же, сир. 223, ч. 2, арк. 161—176.

³¹ Акты ЮЗР.—СПб., 1884.—Т. 13.—С. 552.

³² ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стовп. 186, арк. 3.

³³ Там же, стовп. 222, арк. 28—30.

³⁴ Акты ЮЗР.—Т. 5.—С. 137—138.

³⁵ Там же.—Киев, 1868. Ч. 3. Т. 2.—С. 149—156.

інших ринках. Однак у цілому на Правобережжі постійно не вистачало харчових продуктів, особливо в містах. Частково потреби цієї частини українських земель у зерні задовольнялися за рахунок хлібного ринку Лівобережної України.

Торгівля між українськими землями, що перебували у складі різних держав, проходила в складних умовах. Захопивши в 1660 р. Правобережжя, Річ Посполита намагалась ізолювати його від Лівобережжя, розірвати традиційні економічні зв'язки між ними. На стані торгівлі негативно позначались часті вторгнення на правобережні землі військ султанської Туреччини і Кримського ханства, великі податки і мита, децентралізація влади, яка супроводжувалась міжусобною боротьбою і свавіллям польських магнатів та шляхти тощо. Останні встановлювали додаткове мито за переїзд через їхні володіння, а інколи забирали у купців товари.

Незважаючи на несприятливі умови, торгівля між населенням лівобережних і правобережних земель не припинялась. Її розвитку сприяла політика Б. Хмельницького, зокрема його універсали про надання купцям права на безмитну торгівлю в різних містах. У 1657 р. він наказав збирачам податків, щоб вони «з людьми міста Львова, як з власними нашими, поведилися і в усій торгівлі купцвту не робили перешкоди»³⁶. В цілому такого ж курсу дотримувалась гетьмансько-старшинська адміністрація і в наступні роки.

З середовища селян, козаків і міщан, які в основному займалися торгівлею хлібом між лівобережними і правобережними землями, стали виділятися скупники зерна. Це знаменувало початок важливих зрушень на хлібному ринку Лівобережної України. На початку 60-х років скупники з Козельця і Глухова закупили велику партію жита, а потім реалізували його на Правобережжі з великим для себе зиском. Такі ж операції здійснювали у 1670 р. міщани з Ніжина³⁷. З часом кількість дрібних торговців і скупників хліба збільшилась. Щоб забезпечити продуктами харчування гарнізони лівобережних міст, царський уряд у 1671 р. наказав гетьману обмежити вивіз зерна з Лівобережжя і зобов'язати місцевих селян і козаків доставляти його в Київ, Переяслав, Чернігів і Остер для продажу ратним людям «слушною ціною»³⁸.

Напевне, у хлібній торгівлі між українськими землями брали участь і солепромисловці, відомі під назвою чумаків і коломийців. Останні спеціалізувалися на доставці солі з Прикарпаття для потреб населення Лівобережжя. Вважаємо, що ідучи за сіллю, вони везли найменш місткі і одночасно дорогі товари, які користувалися попитом. Ймовірно, що серед них було й зерно, якого гостро потребували жителі Правобережжя і Західної України. Зроблене припущення підтверджується даними XVIII ст. Відомо, що в цей час чумакі вивозили з Лівобережної України зерно та продукти тваринництва³⁹. Приблизно такий же асортимент товарів був і в попередньому столітті.

Центром хлібної торгівлі між Лівобережжям і Правобережжям був Київ, з якого в різні міста надходила значна кількість зернової продукції. В 1672 р. київський воевода писав у Москву про те, що чимало правобережних козаків і міщан регулярно приїжджають у Київ для купівлі «всяких запасов и соли, и живности»⁴⁰. Причому хліб вони купували не тільки в приватних торговцях, а й в службових осіб, зокрема київського воеводи, який з дозволу Малоросійського приказу виділяв для цього зерно з гарнізонних запасів. В окремі роки вивіз хліба з Києва набирав таких розмірів, що власті змушені були його обмежу-

³⁶ Цит. за: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.—К., 1954.—С. 313.

³⁷ ЦДАДА, ф. 229, оп. 2, кн. 12, арк. 25.

³⁸ Там же, арк. 700.

³⁹ Славейв І. С. З історії першого нагромадження капіталу на Україні.—К., 1964.—С. 42.

⁴⁰ ЦДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 30, арк. 196.

вати. Так, у 1685 р. вони виставили поблизу Кирилівського і Межигірського монастирів сторожу, яка не пропускала на Правобережжя обози з житом, пшеницею, вівсом, борошном і крупами. Проте такі заходи вживались у виняткових випадках і не могли перешкодити розвитку хлібної торгівлі між лівобережними і правобережними землями.

Населення Лівобережжя здавна підтримувало торговельні контакти з російськими землями, в тому числі продавало хліб. У свою чергу, в окремі роки визвольної війни у зв'язку з неврожаєм на Україні велика кількість жита, пшениці, вівса завозилася на її територію з російських повітів. Частина зерна, яке надходило з глибинних районів Росії для царських гарнізонів, розташованих у лівобережних містах, продавалася місцевому населенню на торгах Києва, Чернігова і Переяслава⁴¹. Торгівля хлібом між росіянами і українцями мала життєво важливе значення для забезпечення їх продуктами першої необхідності, а також сприяла зміцненню тісних зв'язків між братніми народами.

Хлібний ринок Лівобережної України був зв'язаний і з білоруськими землями, особливо тими з них, де слабо розвивалося зернове землеробство. В роки визвольної війни лівобережні козаки і міщани возили хліб у ближні білоруські села, де в ньому відчувалася гостра потреба. В свою чергу, жителі Білорусії привозили на продаж у лівобережні міста товари місцевого виробництва, а натомість купували продукцію сільського господарства, ремесел і промислів. Серед доставлених на Лівобережжя товарів зерна було мало, оскільки, як слушно зазначає білоруський учений В. І. Мелешко, воно не користувалося тут попитом⁴². Торговці з Білорусії відвідували Київ, Переяслав, Полтаву, Ніжин та інші міста, де велася жава торгівля хлібом. В 1657 р. київські воеводи писали про те, що «із литовских (білоруських.— В. Б.) городов польские и литовские (білоруські.— В. Б.) всякие люди в Киев... для покупки приезжают и закупают в те города, кто откудова приехал»⁴³.

В українсько-білоруській хлібній торгівлі важливе значення відігравали Дніпро і Прип'ять, по яких зернова продукція з Лівобережжя доставлялася у центральні та південні райони Білорусії. В червні 1656 р. з Києва відбули 50 суден з зерном для жителів Петрикова і Давидова. Частина його закупили скупники з Слуцька, інших білоруських міст і сіл для продажу на місцевих ринках. Вивіз хліба з Лівобережжя в придніпровські райони Білорусії активізувався в перші повоєнні роки, коли на її території було створено Білоруський полк українського козацтва. До його складу входили Биховський, Могильовський і Мстиславський повіти. В 1657 р. Б. Хмельницький видав універсал про безмитну торгівлю київських кушчів і торговців у Старому Бикові. Туди вони везли в основному зерно⁴⁴. Жито, пшениця та інші зернові культури вивозилися з Лівобережжя на продаж у Білорусію і в наступні роки. Зокрема, на початку 70-х років такі торгові операції неодноразово здійснювали козаки, селяни і міщани Чернігівського полку.

У результаті перемоги українського народу у визвольній війні 1648—1654 рр. і воз'єднання України з Росією перед зерновим землеробством Лівобережної України відкривалися нові можливості для розвитку. Незважаючи на панування натурального способу виробництва, делалі більша кількість зерна надходила на дрібні місцеві ринки, які поступово зливалися в єдиний обласний ринок. Проте цей процес гальмували типові для феодалізму явища — розгалужена митна система, різноманітні побори з торгових людей, майже безперервні напади іноземних військ і міжусобна боротьба старшини за владу, а також

⁴¹ Там же, ф. 229, оп. 1, стовп. 56, арк. 47—49; стовп. 225, арк. 31.

⁴² Мелешко В. И. Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии.—Минск, 1975.—С. 195.

⁴³ ЦДАДА, ф. 210, Білгородський стіл, стовп. 391, арк. 80.

⁴⁴ Борисенко В. Я. Назв. праця.—С. 143.

політика польсько-шляхетського уряду, спрямована на ослаблення економічних зв'язків між лівобережними, правобережними і білоруськими землями. Перетворення Києва на центр хлібної торгівлі сприяло поглибленню економічної інтеграції лівобережних земель. Розширюючи свій вплив на Слобожанщину, Запоріжжя, Правобережжя, Росію і частково Білорусію, хлібний ринок Лівобережної України стимулював дальший розвиток сільського господарства і переробних галузей промисловості краю.

3 Історія атеїзму на Україні

ЗДІЙСНЕННЯ В УСРР ДЕКРЕТУ «ПРО ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЦЕРКВИ ВІД ДЕРЖАВИ І ШКОЛИ ВІД ЦЕРКВИ» В ПЕРШІ РОКИ СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА

В. Є. ЕЛЕНСЬКИЙ (Київ)

В період Великого Жовтня трудящі маси під керівництвом більшовицької партії виконували і завдання буржуазно-демократичної революції. До них належало і відокремлення церкви від держави. Ця вимога, за словами В. І. Леніна, відіграла в більшовицькій партійній агітації не меншу роль, ніж вимоги озброєння народу, самовизначення націй, обрання чиновників¹.

У працях радянських істориків, філософів, правознавців досить ґрунтовно розглядаються різні аспекти питання про втілення в життя ленінських принципів свободи совісті². Але конкретна робота партійних організацій, органів Радянської влади по відокремленню церкви від держави проаналізована ще недостатньо мірою.

Саме цей бік проблеми є об'єктом найбільш злісних нападів сучасних релігієзнавців з числа західних радянологів. Активізувавши в останні роки ідеологічні диверсії під прапором релігії, наші політичні та ідейні противники намагаються відшукати в минулому «аргументи», які б свідчили проти нашого сьогодення. Причому рішення партії, правові документи протиставляються реальній політиці. Остання, за їхнім твердженням, нібито повністю підпорядкована завданням «придушення релігії»³. Все це надає особливої актуальності дослідженню розгляданого питання — про відокремлення церкви від держави.

Радянська влада — згідно з державно-правовими актами, насамперед декретом від 23 січня 1918 р., — проголосила відокремлення церкви від держави і школи від церкви, створивши тим самим передумови для здійснення дійсної свободи совісті. Були націоналізовані монастирські, церковні землі та майно⁴, відмінялися субсидії на утримання

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 30.— С. 54.

² Вopr. научного атеїзма.— М., 1981.— Вып. 27.— С. 322—331.

³ Дня: Лисавцев Э. И. Критика буржуазной фальсификации положения религии в СССР.— М., 1975.— 316 с.; Клерикальный антисоветизм: система идеологических диверсий.— К., 1984.— 303 с.; Бабий М. Е. Проблемы свободы совести в современной идеологической борьбе.— К., 1986.— 167 с.; Белов А. В. Клерикальный антикоммунизм.— М., 1987.— 265 с. та ін.

⁴ Згідно з відрахунками НКВС УСРР, у 1914 р. в 9 губерніях України православні монастирі володіли 101 060, а церковний причт—308 111 дес. землі. Обсяг їх капіталів становив більш як 2,5 млн. крб. Утримання церкви на Україні обходилося населенню, за самими скромними відрахунками (без урахування так званих «добровільних жертвувань»), у кругленьку суму майже 11 млн. крб.—ЦДАЖР УСРР, ф. 5, оп. 2, спр. 190, арк. 53.

церковного апарату. Акти громадянського стану передавалися у відання влади, з офіційних документів усувалися згадки про релігійну належність тієї чи іншої людини. Дії державних та громадських організацій не повинні були супроводжуватися ніякими релігійними обрядами й церемоніями. Скасовувалися релігійні клятва та присяга. Вперше в історії громадянам було гарантоване не тільки право сповідувати будь-яку релігію, а й відмовлятися від цього. Були також зняті будь-які обмеження їх прав у зв'язку з релігійними віруваннями або невір'ям. Школа відокремлювалася від церкви⁴.

Цей історичний документ мав особливе значення для здійснення політики щодо релігії, церкви та віруючих на Україні. Декрет Тимчасового Робітничо-Селянського уряду республіки від 22 січня 1919 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» майже повністю повторював аналогічні положення документа РНК РСФРР⁵.

Громадянська війна й іноземна воєнна інтервенція загальмували процес вітлення його в життя в УСРР. На захоплених контрреволюційними та інтервенціоністськими військами території церква зберігала свої привілеї і майно, підтримувала ворогів Радянської влади⁶.

Контрреволюційні уряди підкреслювали непохитність дореволюційного становища релігійних установ, супроводжували свою діяльність численними церемоніями тощо. Церковна преса у квітні 1918 р. із задоволенням писала, наприклад, про те, що на честь «обрання» П. Скоропадського гетьманом України перед київським Софійським собором відбувся пишній молебень, який правив єпископ Неандим і міське духовенство. Особливо наголошувалося на тому, що у манифесті гетьман проголосив православ'я державною релігією⁷.

Вілі армії утримували значні штати священників різних віросповідань (у Денікіна їх було близько 1 000, у Врангеля — понад 500 і т. п.). Іноземні інтервенти всіляко стимулювали церковну контрреволюцію аж до постачання їй предметів культового житку⁸. Реакційне духовенство та ченці стали їх своєрідною агентурою, а монастирі, що знаходилися в тилу радянських військ, перетворювалися на опорні пункти банд, вогнища погромно-антисемітської агітації⁹. Сектантська верхівка, особливо на півдні республіки, подавала військову допомогу денікініям, врангелівцям, австро-німецьким окупантам¹⁰.

Керівники церкви й релігійних організацій виробили широкомасштабну програму протидії декретів, яка повністю «вписувалася» в плани «світської» контрреволюції, що мали на меті знищення Радянської влади. При цьому було відкинуто міжконфесійні суперечки, численні суперечності, які раніше здавалися нездоланими.

Водночас блогвардійські та клерикальні засоби інформації почали тиражувати образ «ворога — безвірника», який і донині в оновлено-

⁴ Обсяг статті не дає змоги П автору розглянути практичну роботу органів влади по відокремленню школи від церкви.

⁵ Єдина істотна відмінність полягала в тому, що в декреті Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України була відсутня частина 12-ї статті декрету РНК РСФРР, яка позбавляла церковні й релігійні громади прав юридичної особи. Але вже у серпні 1920 р. РНК УСРР доповнила свій документ відповідним положенням.

⁶ Дня: Шипов Я. Тихоновская церковь и Врангель.— М., 1923.— 111 с.; Кандяков Б. Церковь и гражданская война на юге.— М., 1931.— 295 с.

⁷ Введенский А. И. Церковь и государство.— М., 1923.— С. 224.

⁸ XX-летие отделения церкви от государства.— М., 1938.— С. 18.

⁹ Наприклад, у 1919 р. Київська губерньська ЧК викрила підпільну антирадянську організацію на чолі з полковником генштабу Неміром. Місцем агітації, переховування контрреволюціонерів були київські монастири, передусім Покровський.— На захист революції.— К., 1971.— С. 51—52.

¹⁰ Крестьянинов В. Ф. Мемонты.— М., 1967.— С. 105—109; Лялиня Г. С. Баттям: иллюзии и реальность.— М., 1977.— С. 109.

му і рафінованому вигляді експлуатує пропагандистський апарат клерикального антикомунізму.

В умовах громадянської війни органи Радянської влади, командування та політоргани Червоної Армії змушені були давати відсіч цим діям, які прикривалися релігійним камуфляжем. Разом з тим вони повністю усвідомлювали необхідність особливо тактичного ставлення до почуттів віруючих. «Військово-революційний комітет, захищаючи свободу будь-якої релігійної і антирелігійної пропаганди,— відзначалося, зокрема, у розпорядженні Бахмацького ревкому від 2 лютого 1919 р.— не допустить, звичайно, у церкві ніяких виступів, що ображають релігійні почуття віруючих, і будь-яке хуліганство викоринюватиметься суворо й нещадно»¹¹.

Отже, послідовне втілення у життя ленінської політики щодо релігії, церкви, віруючих, зокрема декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» на Україні, почалося фактично дещо пізніше, ніж у центральній Росії.

1 червня 1921 р. у складі Наркомату юстиції був створений ліквідаційний відділ¹², який очолив більшовик І. В. Сухоплюєв. У губерніях і повітах цю роботу мали виконувати виконкоми місцевих Рад. Усі принципи питання виносилися на обговорення й затвердження комісією при ЦК КП(б)У¹³.

Партійні організації, Ради у практичній діяльності по реалізації ленінського декрету спиралися на антиклерикальний рух трудящих, які у своїй більшості схвально зустрівли його. Навіть церковники в 1921 р. змушені були визнати, що «ідею відокремлення церкви від держави українське православне населення зустріло спокійно й поставалося до неї із співчуттям»¹⁴. Значною мірою цьому сприяла масштабна роз'яснювальна робота серед них, яку було розгорнуто в республіці. В ній взяли участь партійні та радянські працівники, командири та комісари Червоної Армії. З доповідями і лекціями виступили, зокрема К. Є. Ворошилов, П. Ю. Дибенко, М. І. Подвойський¹⁵.

Для пропаганди ленінського декрету лише в 1920—1921 рр. в УСРР було видано чотири збірки документів, циркулярів, звітів та роз'яснень НКЮ УСРР¹⁶.

В усіх губерніях відбувалися мітинги, видавалися відозви, в яких роз'яснювалася демократична сутність декрету, розповідалося про те, як ішов процес відокремлення церкви від держави. Так, наприкінці 1921 р. Одеський губвиконком надрукував відозву «До населення губернії», де у дохідливій формі пояснювалися його значення, відповідність потребам трудящих. «Населенню міста і повіту,—повідомляли з м. Пирятин Полтавської губернії,—повідомлено шляхом агітації та поширення літератури про відокремлення церкви від держави. Метричні книги з церковних архівів вилучено й передано у відповідні відділи»¹⁷. Звернення, де роз'яснювалася його зміст, в 1921 р. опублікували Одеська губерньська ліквідаційна комісія, Новоград-Волинська та інші ліквідаційні¹⁸.

¹¹ Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов.— Чернигов, 1957.— С. 263.

¹² 6 вересня 1922 р. відділ, його місцеві органи разом із ітатами й кредитами були передані у відання Наркомату внутрішніх справ. — ЦДАЖР УСРР, ф. 5, оп. 1, спр. 1085, арк. 19. 3 22 серпня 1923 р. відділ одержав іншу назву — культін НКВС УСРР.

¹³ ЦДАЖР УСРР, ф. 5, оп. 1, спр. 2184, арк. 5.

¹⁴ Там же, ф. 8, оп. 1, спр. 794, арк. 161.

¹⁵ Там же, спр. 795, арк. 276.

¹⁶ Гаврилюк О. Ю. Свобода совісті в соціалістичному суспільстві.— К., 1981.— С. 152—153.

¹⁷ ЦДАЖР УСРР, ф. 8, оп. 1, спр. 873, арк. 14.

¹⁸ Там же, спр. 135, арк. 154.

¹⁹ Там же, спр. 873, арк. 32; спр. 795, арк. 247.

Слід обов'язково сказати й про те, що в період, який розглядається, відбувалося деяке поживлення капіталістичних елементів, котрі бачили в церкві свою ідейну підпору. Релігійні організації нерідко ставали центрами, до яких тяжіли залишки експлуататорських класів. Крім того, в республіці склалася досить складна релігійна ситуація. На той час там налічувалося більш як 30 різних релігійних культур та угруповань¹⁹. Найбільш велике й впливове серед них — руське православ'я — ставило неабиякі перепони на шляху втілення декрету в життя.

Жодним із своїх привілеїв і функцій, що визначали її «панівний» стан у державно-правовому механізмі колишньої Російської імперії, церква не бажала поступатися без боротьби. За визначенням сучасного православного богослова, вона «була гостра і пряма»²⁰.

Період, який розглядається, — час хворобливих, драматичних процесів у православ'ї, появи у церковному середовищі кількох угруповань. Саме сакральний фактор, канонічні суперечки при цьому відігравали далеко не визначальну роль — головним було ставлення до нового соціального ладу. Релігійний же модернізм виступав передусім як церковна форма подолання глибокої кризи, протидії курсові патріаршої церкви на конфлікт з Радянською державою. Так, у рамках православ'я з'явився оновленський рух. На Україні він знайшов досить значну підтримку серед віруючих. Наприкінці відбудовного періоду 17,2% усіх православних парафій були оновленськими²¹. А в таких губерніях, як Одеська та Харківська, їх кількість переважала число патріарших²². Оновленці намагалися урятувати церкву шляхом перегляду її політичної та соціальної орієнтації, встановлення нормальних взаємовідносин з Радянською владою.

Однак значна частина духовенства на той час не відмовилася від антирадянської діяльності. Заходи, спрямовані на відокремлення церкви від держави і школи від церкви, вони сприймали в багнеті, а розпорядження центральних і місцевих органів саботували. Навколо церкви дедалі активніше групувалися «колишні», які збачали в ній уламок старого ладу. «Колишні офіцери, вчителі та інші понадіягаї рясні», — констатував журнал «Спутник Донецького пропагандиста» в 1922 р.²³

Іх опір був складовою частиною гострої класової боротьби, яка точилася у той час в країні. Реакція широко використовувала релігійний камуфляж для поширення антисупільних настроїв, недовір'я до Радянської влади, її законів, різних марновірств, містичних чутюк, що розглядалися залишками експлуататорських класів як зручний фон для контрреволюційної діяльності. Різні стихійні лиха та природні феномени служили для «обґрунтування» швидкого кінця «безбожної влади». Для цього ж фабрикувалися так звані «оновлення» ікон, що на перевірку виявлялися містифікаціями. Показово, що такі «чудеса» набули поширення головним чином в аграрних губерніях Правобережної України, а ось у пролетарському Донбасі їх майже не спостерігалося²⁴. Партійні та радянські органи вели колітку роботу по розвінчання марновірств, викривали їх провокаційний зміст і політичну спрямованість. Зокрема, до грудня цих із статтю «До селян Поділля» звернувся Г. І. Петровський. В ній переконливо розкривався справжній характер так званого «калійнівського чуда», сфабрикованого курку-

¹⁹ Підраховано за: Там же, ф. 5, оп. 2, спр. 948, арк. 48 зв., 49, 49 зв., 50 зв., 51; Виктория. Сектанство на Україні // Знамя коммунизма.— 1924.— № 5.— С. 52—61.

²⁰ Журн. Москов. патриархии.— 1966.— № 9.— С. 79.

²¹ Підраховано за: ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 2, спр. 195, арк. 50.

²² Там же.

²³ Спут. Донец. пропагандиста.— 1922.— № 9.— С. 22—24.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 2, спр. 196, арк. 36.

лями. З доповідями і лекціями з цього питання виступили лектори і пропагандисти, яких було відряджено у села Поділля²⁶.

У той же час православне духовенство не бажало поступатися адміністративно-урядовими функціями, намагалось залишити у своїй компетенції акти громадянського стану²⁶. Особливо зазекло воно опиралося конфіскації власних земель і майна. Боротьба проти вилучення церковних коштовностей, які використовувалися для подання допомоги голодуючим, найбільш рельєфно виявила антинародний характер політики верхівки руського православ'я²⁷. Надалі, переконавшись у повній безперспективності прямого опору, духовенство дедалі частіше почало вдаватися до гнучких форм саботажу. Дуже поширеними в той час були створені священниками та ченцями різного роду «комуни» та «артілі»²⁸. Насправді ж вони не тільки зберігали устрій монастирів, а й ставали пристановищем для контрреволюційних, бандитських елементів. Органам Радянської влади довелося вжити рішучих заходів з метою протидії цим псевдокомунам²⁹.

Перехід до непу частина духовенства різних конфесій пов'язувала з надією, що партія змінить свою політику щодо церкви. В той період активізувалися спроби церковників добитися перегляду принципових положень декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». «...Декрет мав свій сенс у 1919 р.,— писали у Наркомтот УСРР наприкінці 1921 р. представники Єлисаветградського єпископського округу,— тому що в той час приватна власність не визнавалася. Але коли визнається право приватної власності, було б державною несправедливістю лишати православні парафії цього права»³⁰. Далі йшли вимоги відмінити його статті 13, 14, 15.

З цих позицій виступали також сектантські центри і організації. Насаджуючи крайню конфесійну нетерпимість⁴, вони вимагали для себе привілеїв— у порівнянні з іншими віросповіданнями— узаконення права на відмову від виконання громадських обов'язків, а також на організоване навчання дітей релігії.

Сектантські лідери вели відверто антинародну політику. Наприклад, Київська об'єднана рада релігійних громад та груп виступила з вимогою у голодному 1921 р. відмінити для своїх членів сплату податків³¹. Їх підтримали мальованці³².

З особливою настирливістю верхівка— евангельських християн, баптистів, менонітів та ін.— намагалася організувати широку благодійницьку діяльність. На практиці це означало відкрити їй шлях для духовного та економічного поневолення селянських мас. «... Якщо вони дійсно бажали б займатися благодійництвом,— зазначалося у поясненні ліквідаційного відділу,— то ніхто не перешкоджає жертвувати скільки завгодно, хоча б усе своє надбання, на потреби бідних. Але

²⁶ Нариси історії Вінницької обласної партійної організації.— Одеса, 1960.— С. 112.

²⁷ ЦДАЖР УСРР, ф. 8, оп. 1, спр. 794, арк. 86, 90.

²⁸ Цей чи не найганебніший епізод в історії руського православ'я досить ґрунтовно вивчений / див., наприклад: Гомод і церковные богатства.— М., 1922.— 20 с.; Гордиенко Н. С. Современное православие.— М., 1968.— 143 с.; Крывелев И. А. Русская православная церковь в первой четверти XX века.— М., 1982.— 64 с.; Расторгуева Н. В. До питання про антинародну позицію церкви під час голоду в 1921—1922 рр. // Укр. іст. журн.— 1967.— № 1.— С. 85—89; Семенов Г. Л. З досвіду роботи партійної організації України по атеїстичному вихованню трудящих (1921—1925 рр.) // Там же.— 1967.— № 9.— С. 103—108.

²⁹ ЦДАЖР УСРР, ф. 8, оп. 1, спр. 873, арк. 32 зв.; Херсон. обл. держарх., ф. р-3131, оп. 1, спр. 2, арк. 8.

³⁰ ЦДАЖР УСРР, ф. 8, оп. 1, спр. 794, арк. 133.

³¹ Там же, спр. 795, арк. 280.

³² Наприклад, голова Української об'єднаної ради баптистів у 1922 р. заявив: «Всі, хто не визнає Ісуса Христа та його вчення,— наші противники».— ЦДАЖР УСРР, ф. 8, оп. 1, спр. 875, арк. 128 зв.

³³ ЦДАЖР УСРР, ф. 8, оп. 1, спр. 795, арк. 98.

³⁴ Там же, спр. 794, арк. 214.

вони цим не задовольняються, а вимагають присвоєння собі права засновувати богодільні, притулки та ін.»³³

Однак було б невірно ототожнювати позицію сектантської верхівки і широких мас віруючих. Соціально-економічні перетворення, що здійснювалися в країні, об'єктивно відповідали інтересам останніх. Партійні і радянські органи неодноразово підкреслювали необхідність дотримання особливого такту у роботі з ними, чії громадянські права й релігійні почуття за царизму брутально нехтувалися. Політика партії і Рад по відношенню до селянства, з одного боку, тверда лінія на послідовне проведення в життя лєнінських принципів свободи совісті — з іншого, привели до того, що більшість віруючих пішла за Радянською владою. Протягом 20-х років під тиском цих мас про свою лояльність до заходів народної держави заявили керівники великих сектантських центрів — євангельських християн, а потім і баптистів.

Особливо витончений опір втіленню в життя основних положень декрету чинила верхівка Української автокефальної православної церкви. Створена запеклими буржуазними націоналістами, петлюрівськими поспіаками, УАПЦ після розгрому контрреволюції перетворилась на легальний центр, навколо якого консолідувалися ворожі Радянській владі націоналістичні елементи. В деяких наукових працях відзначається, що однією з головних причин порівняно довгого вливу УАПЦ на селянські маси була безсоромна гра її лідерів на національних почуттях трудящих. Безумовно, вказаний фактор не можна відкидати, але, на наш погляд, не він був провідним. Достатньо сказати, що спекуляція на них не була монополією автокефалістів — до неї охоче вдавалися на Україні також прихильники патріарха Тихона³⁴. Головним же, на наш погляд, було інше. Підтримка «відомством казенного православ'я» старого ладу, контрреволюційна діяльність «князів церкви» в роки громадянської війни, нелюдяний за своєю суттю акт опору видуженню церковних цінностей на потреби голодуючих спричинили до розчарування трудящих в ідеях руського православ'я. Зрозуміло, що в ті часи воно не приводило та й не могло привести до розриву з релігією взагалі. Одночасно УАПЦ супроводжувала свої дії численними псевдодемократичними деклараціями, дивовижною за своїм динізмом соціальною демагогією, «лівою» фразою. Один з її лідерів договорився до того, що назвав УАПЦ «революційною церквою», а переведення богослужіння на українську мову — «здійсненням ліві, наміченої XII з'їздом РКП(б)»³⁵. Дуже точно це оцінив І. В. Сухоплюєв, який в 1921 р. писав, що «українська автокефальна церква внаслідок своєї підробки під демократизм, безумовно, більш небезпечна для соціальної революції, ніж церква, що визнає патріарха Тихона і плекає нездійсненну мрію про відновлення монархії»³⁶.

Забезпечення виконувати радянські закони взагалі і декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» зокрема існували лише на словах. Насправді лідери УАПЦ узяли курс на «тихий» опір. Автокефальний клір та церковні функціонери націлювалися на активне втручання у справи місцевих органів влади, проникнення в культурно-освітні установи, організацію благодійницької діяльності. Крім того, автокефалістські «пастири» розгорнули бурхливу агітацію — місіонерську за формою і куркульсько-націоналістичну за змістом. Причому вона не обмежувалася церковним амвоном. Рекомендувалося, наприклад, влаштовувати пересувні проповідницькі бригади для роз'їзду по губерніях³⁷.

³³ Там же, спр. 875, арк. 94.

³⁴ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 1085, арк. 62 за.

³⁵ Там же, спр. 2186, арк. 110 за.

³⁶ Там же, ф. 8, оп. 1, спр. 794, арк. 210.

³⁷ Там же, ф. 6, оп. 1, спр. 2186, арк. 111.

УАПЦ перетворювалася на легальний центр тяжіння ворожих народній владі націоналістичних елементів. Лідери УАПЦ, тісно пов'язані з контрреволюційною «Спілкою визволення України», активно вшлягували у сан священників і єпископів колишніх петлюрівських офіцерів, чорносотенців, представників антирадянських настроєного куркульства. «Автокефальні громади переважають колишніми петлюрівськими елементами,— йшлося у звіті адміністративного відділу Катеринославського окрвиконкому,— та співчуваючими їм у нинішній час»³⁸. З Білоцерківського округу повідомляли, що автокефальна церква є прикриттям для колишнього петлюрівського офіцера. В Шевченківському окрузі 80% усього духовенства становили вчителі-націоналісти, що стали священниками протягом 1921 р.³⁹

Партійні організації республіки розгорнули рішучу боротьбу по відкриттю автокефальської верхівки як прямих пособників жовто-блакитної контрреволюції. Вона була ізольована, а її вплив на маси — підірваний⁴⁰. В очах тисяч селян автокефалія стала тим, чим вона була насправді,— легальним осередком націоналістичної контрреволюції, що протягом десятир'яччя паразитувала на їх почуттях та настроях. Саме це, а не «недбалість у краонах», як твердять сучасний православний богослов⁴¹, привело до краху УАПЦ.

Опір декретові «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» чинило й реакційне католицьке духовенство. Ватикан, який з ненавистю зустрів Великий Жовтень та послідовно підтримував білогвардійців, петлюрівців та їх подібних, виступив проти цих заходів Радянської влади. З Рима на адресу католиків, які проживали на території радянських республік, надходили вказівки не підкорятися рішенням уряду про відокремлення церкви від держави та передавання церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим. Ксьондзи ображали віруючих у душі крайнього шовінізму й перетворювали, за визнанням одного з них, на «інструмент польської політики, нерідко навіть активних агентів»⁴².

Особливо витончено духовенство почало агітувати проти декрету після підписання в березні 1921 р. Радянським урядом Ризької мирної угоди з Польщею. Воно злісно фальсифікувало її 7 статтю, яка зобов'язувала обидві сторони надати широкі права національним меншостям. Католицький клір трактував її як прецедент, що зберігає за костолом особливі привілеї і виключає його з юрисдикції держави. Ці домагання були настільки частим явищем, що, наприклад, в 1921 р. Волинський губвідділ юстиції звернувся до Наркоміату УСРР із запитом, як слід застосовувати декрет щодо католиків. У своїй відповіді НКЮ підкреслює, що його необхідно використовувати «на рівних обставинах з іншими віросповіданнями»⁴³.

Везумовно, служителі культу, які чинили впертий опір органам народної влади, штовхали віруючих на протиправні дії, підтримували зв'язок і подавали активну допомогу підпільним контрреволюційним організаціям, притягалися до суворой відповідальності. Але важливо зазначити, що парторганізації, місцеві радянські органи приділяли особливу увагу виконанню ленінських вказівок про неприпустимість волюнтаризму у подоланні забобонів, зневажливого ставлення до почуттів віруючих, поділу мас за релігійним принципом. ЦК РКП(б) рішуче боровся з лівацькими перегибами, адмініструванням на місцях.

³⁸ Там же, оп. 2, спр. 948, арк. 3.

³⁹ Там же, спр. 196, арк. 34 зв., 35.

⁴⁰ Див.: Ринаренико Ю. І. З ким і проти кого. — К., 1983. — С. 55, 57. Судовий процес 1929 р. над контрреволюційною «Спілкою визволення України» допоміг остаточно викрити сараважкі цілі УАПЦ. У 1930 р. на території Радянської України вона припинила свою діяльність.

⁴¹ Журн. Москов. патріархії.— 1967.— № 7.— С. 38.

⁴² Виттер Э. Политика Ватикана в отношении СССР.— М., 1977.— С. 64—65.

⁴³ ЦДАЖР УСРР, ф. 8, оп. 1, спр. 794, арк. 176, 177.

Так, 15 травня 1923 р. на засіданні антирелігійної комісії при агітаційно-пропагандистському відділі ЦК РКП(б) П. Г. Смідовичу було доручено підготувати по лінії ВУЦВК документ, який би зобов'язував більш уважно підходити до проблеми закриття церков. У липні 1923 р. на засіданні Оргбюро ЦК РКП(б) розглядалося питання про порушення партійних директив щодо антирелігійної пропаганди, а 16 серпня на місяця було надіслано циркуляр ЦК «Про ставлення до релігійних організацій». У ньому різкій критиці були піддані деякі партійні й радянські організації, що санкціонували протизаконне зачинання церков і молитовних будинків⁴⁴.

Значну увагу цим проблемам приділяв ЦК КП(б)У. Жовтневий (1922 р.) Пленум ЦК КП(б)У, VII її конференція (квітень 1923 р.) у своїх рішеннях указали на необхідність додержання необхідної обережності в процесі проведення антирелігійної пропаганди, невтручання у справи релігійних громад⁴⁵. «Було б помилково вважати, — пояснював у циркулярному листі всім виконкомам місцевих Рад Г. І. Петровський (1923 р.), — що релігія може бути викоринена засобами насильства, навпаки, всяке насильство над релігійними переконаннями віруючих призводить лише до збудження релігійного фанатизму. Ні, для визволення пролетаріату від релігійних пут необхідна довга, культурна робота по перевихованню мас»⁴⁶.

Безумовно, наполегливість у справі роз'яснення ленінських принципів свободи совісті пояснювалася, крім іншого, ще й необхідністю боротьби із спрощеним розумінням окремими працівниками на місцях самої природи релігії, форм і засобів подолання її впливу на свідомість мас. Звичайно, такі перегини мали поодинокий характер, зустрічали рішучий опір з боку партійних організацій та Рад. Це важливо підкреслює саме тому, що буржуазно-клерикальні фальсифікатори шперто експлуатують вигадки про «придушення більшовиками релігії та церкви», «фізичне викоринення релігії» і т. ін.

Факти допомагають спростувати ці бездоказові твердження. Документи свідчать, що наприкінці 1924 р. у 7 губерніях України було зачинено лише 4,7% молитовних споруд (у порівнянні з їх загальною кількістю у дожовтневий час)⁴⁷. Але і ця цифра вимагає коментарів. Більшість серед них становили так звані домові церкви. Наркомюст УСРР спеціально пояснив, що слід розуміти під цим терміном, — лише такі споруди, які розміщувалися у приміщеннях радянських установ, лікарнях, казармах, учбових закладах⁴⁸. Більше того, у квітні 1921 р. ВУЦВК зажадав від органів влади на місцях не закривати парафіяльні молитовні будинки. Це робилося лише у виключних випадках⁴⁹.

Слід також мати на увазі, що на Правобережній Україні польські поміщики традиційно підтримували католицьку церкву, фінансували (частково або повністю) костюли та ксьондзів. Після революції такі культові будови перестали функціонувати. Один з церковників, відзначаючи у довірчому листі уважне ставлення Радянської влади до релігійних почуттів трудящих, писав: «Щоправда, костюлів по селад (на Україні — В. Є.) багато є зачинених, та це тому, що вони раніше утримувалися польськими панами, а тепер їх нікому утримувати»⁵⁰.

Серед релігійних об'єднань, що припинили свою діяльність, були й такі, які просто залишили священники. Причому траплялися випадки, коли служителі культу намагалися таким чином покарати свою

⁴⁴ Воронцов Г. В. Из истории партийного руководства пропагандой атеизма в СССР (1921—1929 гг.) // Атеизм, религия, современность. — Л., 1973. — С. 114—115.

⁴⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1. — С. 213, 238.

⁴⁶ ЦДАЖР УСРР, ф. 5, оп. 2, спр. 194, арк. 17.

⁴⁷ Там же, спр. 196, арк. 51 зв.

⁴⁸ Там же, оп. 1, спр. 1085, арк. 78.

⁴⁹ Там же, ф. 8, оп. 1, спр. 795, арк. 269.

⁵⁰ Там же, ф. 3884, оп. 3, спр. 372, арк. 23

«розпропагандувати» паству, викликати у віруючих незадоволення Радянською владою.

Вігяди про «варварські руйнування», «закриття церков» тощо вже тоді спростовувалися прогресивними діячами, що змогли побувати у Країні Рад⁵¹.

Послідовна політика Комуністичної партії і держави щодо релігії й церкви забезпечила широку підтримку трудящими масами революційно-демократичних перетворень, які торкнулися цієї галузі. Це дало змогу протягом перших років мирного будівництва провести значну за масштабами роботу по відокремленню церкви від держави. Вже наприкінці 1921 — у першій половині 1922 рр. з місць почали надходити повідомлення про завершення націоналізації колишнього монастирського й церковного майна, укладення договорів з релігійними громадянами про передачу їм культових приміщень на засадах, визначених радянським законодавством, тощо⁵². Це позбавило церкву її економічної могутності, можливості втручатися в справи держави, нав'язувати громадянам усупереч їх волі свою соціально-політичну доктрину та догматику.

Значні зрушення під впливом революційних подій відбувалися й у свідомості духовенства. Частина з них почала усвідомлювати, що конфронтація з Радянською владою означатиме втрату своєї пастви. Багато священиків, не бажаючи поділяти відповідальності за антинародну діяльність церкви, відмовилися від сана. Тільки за 8 місяців 1925 р. у 29-и округах республіки це зробили 315 служителів культу⁵³. У Волинській губернії вони становили 21,4% від загальної кількості духовенства⁵⁴.

Отже, боротьба за практичне здійснення ленінського декрету була, в кінцевому підсумку, боротьбою за маси, які на той час перебували ще під значним впливом релігії. Те, що контрреволюції не вдалося перевести їх на антирадянські рейки, — не тільки свідчення дії об'єктивних обставин. Це реальний наслідок втілення в життя послідовної політики партії і Радянської держави в релігійному питанні, суворого підпорядкування її завданням соціальної перебудови суспільства. Необхідно підкреслити надзвичайну актуальність дослідження різних аспектів цієї політики на тому чи іншому етапі його розвитку.

Декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» був не просто законодавчим актом. Це, по суті справи, досконала концепція діяльності соціалістичної держави в релігійній сфері. Тому не випадково комуністичні й робітничі партії світу сприйняли його як документ, що має всесвітньо-історичне значення⁵⁵.

Практично жодне з принципів положень декрету не втратило свого значення. Вони ввійшли у законодавчі акти радянських республік, які діють і нині.

⁵¹ Чайчук Р. Р., Костичкіна З. Ф. Православне духовенство в білій еміграції // Укр. іст. журн.— 1972.— № 6.— С. 104.

⁵² ЦДАЖР УРСР, ф. 8, оп. 1, спр. 875, арк. 70; ф. 5, оп. 1, спр. 1085, арк. 337; ф. 8, оп. 1, спр. 195, арк. 31.

⁵³ Там же, ф. 5, оп. 2, спр. 948, арк. 22.

⁵⁴ Там же, спр. 195, арк. 32.

⁵⁵ Добруський М. А. Общее и особенное в решении религиозного вопроса в социалистических странах // Вопр. науч. атеизма.— М., 1979.— Вып. 27.— С. 116—132.

Трибуна молодого автора

А. М. ЗУБКО (Київ)

Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864—1917 рр.)

На Україні в період 1861—1917 рр., який характеризувався швидким зламом феодально-кріпосницького ладу і заміною його капіталістичним способом виробництва, відклався найбільший порівняно з попередніми епохами корпус джерел із значним вмістом матеріалів соціально-економічної статистики. Це пояснюється рядом обставин. Поштою, наданий капіталізмом розвиткові продуктивних сил на Україні, і особливо принесені ним соціально-економічні зміни, викликали необхідність вивчення цих явищ. Другою, чисто утилітарною причиною стала потреба в інформації, необхідній різним відомствам та організаціям царської Росії для функціонування в нових умовах. У результаті цього на Україні в період капіталізму було організовано і здійснено багато статистичних робіт найрізноманітнішого значення.

Характерною особливістю організації статистичного обліку в революційній Росії була, як відомо, розкиданість його по різних відомствах та організаціях. Під час реформ 60-х років XIX ст. були зроблені деякі спроби централізації та вдосконалення методів ведення статистичного обліку, однак і надалі він залишився розрізненим. Поряд з Центральним Статистичним Комітетом при Міністерстві внутрішніх справ і підпорядкованими йому губернськими статистичними комітетами існували статистичні відділення при інших урядових міністерствах і відомствах, які вели свій статистичний облік. На початку 80-х років були створені статистичні відділи при губернських, а часом і при повітових земських управах. Статистичний облік вели також акціонерні товариства та інші організації буржуазії, міські управи, наукові товариства. Всі вони мали свої системи обліку, відмінні як за вибором об'єктів вивчення (сільське господарство, промисловість, торгівля й т. ін.), так і за методикою проведення досліджень.

У результаті в другій половині XIX ст. в Росії по суті сформувалося кілька типів статистичного обліку¹. Особливе місце серед них належить земській статистиці. Уявивши всі найкращі риси, властиві тогочасній російській та західноєвропейській статистиці, вона невдовзі випередила у своєму розвитку вітчизняну, а в ряді випадків і зарубіжну статистику щодо розробки методики робіт і рівня її реалізації на практиці. Все це зумовило величезне значення статистичних джерел, накопичених у ході земських обстежень, для детального висвітлення соціально-економічного розвитку періоду капіталізму.

В. І. Ленін у своїх працях, присвячених дослідженню фундаментальних проблем соціально-економічного розвитку Росії, активно використовував земські статистичні джерела, зокрема матеріали подвірних переписів. Оцінюючи значення використання цих матеріалів, він зазначав: «не можна собі уявити економіста, що вивчає економічну дійсність Росії, який би міг обійтися без даних земської статистики»². Увесь комплекс земських статистичних джерел відклався в процесі діяльності їх творця — земських установ. Функції та характер діяль-

¹ Див.: Антонова В. И. Статистические источники по истории СССР периода капитализма. — М., 1968. — С. 6—7.

² Ленін В. І. Некритична критика // Повне зібр. творів. — Т. 3. — С. 597.

ності земських органів місцевого управління безпосередньо позначилися на особливості різноманітних матеріалів, що утворилися в ході статистичних обстежень.

Виникнення земських установ стало результатом втілення у життя так званої земської реформи — однієї з найважливіших серед реформ 60-х років XIX ст., які відображали ломуку феодално-кріпосницького ладу капіталістичними соціально-економічними відносинами, що розвивалися в Росії. Ці реформи, в тому числі й скасування кріпосного права в 1861 р., були вимушеним заходом царизму, який побоювався дальшого наростання в країні революційної ситуації.

Розкриваючи соціально-політичну суть реформ 60-х років, у тому числі земської, В. І. Ленін писав: «Якщо кинути загальний погляд на зміну всього укладу російської держави в 1861 році, то треба визнати, що ця зміна була кроком по шляху перетворення феодалної монархії в буржуазну монархію. Це вірно не тільки з економічної, але й з політичної точки зору. Досить згадати характер реформи в галузі суду, управління, місцевого самоврядування і т. п. реформ, проведених слідом за селянською реформою 1861 року, — щоб переконатися в правильності цього положення. Можна спорити про те, великий чи малий, швидкий чи повільний був цей «крок», але напрям, в якому цей крок було зроблено, такий ясний і такий вияснений усіма наступними подіями, що про нього навряд чи може бути дві думки»³.

Земська реформа 1864 р. була проведена царським урядом згідно з «Положенням про губернські та повітові земські установи» від 1 січня 1864 р. і мала своєю метою пристосувати апарат управління царської Росії до потреб капіталістичного розвитку. Піти на створення виборних органів місцевого самоуправління царизм був змушений під тиском революційного руху мас і домагань ліберального дворянства. Отже, за виразом В. І. Леніна, «земська реформа була однією з тих поступок, які відбила у самодержавного уряду хвиля суспільного заворушення і революційного натиску»⁴.

Розробка проекту земської реформи була здійснена Комісією, керованою відомим реакціонером, міністром внутрішніх справ Валувєвим. Внаслідок прагнення Комісії якомога урізати права створюваних земських установ, вони були позбавлені самостійності навіть у межах відведеної їм вузької компетенції. Земським зібранням та управам не надавалося проектом ніякої виконавчої влади для здійснення своїх постанов і в цьому плані вони повинні були залежати від дій поліції. Саме так Комісією було вирішено питання про сутність і межі влади земських установ. У своїй пояснювальній записці до Проекту положення про земські установи Валувєв прямо писав: «Земське управління є тільки особливий орган однієї й тієї ж самої державної влади і від неї одержує свої права та повноваження; земські установи, маючи своє місце в державному організмі, не можуть існувати поза ним і, нерівні з іншими установами, підлягають тим загальним умовам і тому загальному напрямкові, які встановлюються центральною владою»⁵.

Вироблені Комісією положення даного проекту й були покладені в основу підписаного царем 1 січня 1864 р. «Положення». Земства в ньому оголошувалися всестановою установою, яка відала справами місцевого значення. Вибори до неї проводилися по трьох класах: приватних землевласників, міщан і селян. Три положення стали фундаментом системи комплектування земських установ: по-перше, вона була виборною, по-друге, становою, по-третє — майновою, ценовою. Таким чином, згадане «Положення», передбачаючи станові дворянські

³ В. І. Ленін. З приводу ювілею // Там же.— Т. 20.— С. 156.

⁴ В. І. Ленін. Гонимі земства і анібіали лібералізму // Там же.— Т. 5.— С. 32.

⁵ Матеріали по земському общественому устройству.— СПб., 1886.— Т. 2.— С. 356.

привілет при виборах до земських установ, забезпечувало гегемонію в земствах представникам дворянства.

Земські установи на місцях були створені не зразу. Протягом 1865—1876 рр. земства були введені у 34 губерніях Європейської Росії, в тому числі на Україні — в Чернігівській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях.

Потім, на початку ХХ ст., діяльність земства була поширена й на деякі інші губернії. Так, на Правобережній Україні — в Київській, Подільській та Волинській губерніях — земські установи були введені у 1904 р. згідно з «Положенням про управління земським господарством у дев'яти західних губерніях» від 2 квітня 1903 р.⁶ Повністю земські реформи були поширені на ці території указом сенату від 14 березня 1911 р.^{6а} Визначаючи суспільне становище й роль земства, В. І. Ленін зазначав, що воно «з самого початку було засуджене на те, щоб бути п'ятим колесом до воза російського державного управління, колесом, яке *допускається* бюрократією лише остільки, оскільки її всевладдя не порушувалось, а роль депутатів від населення обмежувалась голою практикою, простим технічним виконанням кола завдань, окреслених все тим же чиновництвом»⁷.

З плином часу, в міру розгортання мережі земських установ у Росії, розвивалася й удосконалювалася їх практична діяльність. Необхідність в ефективному здійсненні земствами покладених на них функцій, зокрема правильної розкладки земських податків, що були джерелом фінансування діяльності земств, вимагала збору оперативної статистичної інформації. Дані, взяті з інших джерел, не завжди відзначалися високою якістю й містили потрібні відомості. Через це в різні роки на території губерній, охоплених земським управлінням, виникли засновані на різних принципах статистичні організації. В губерніях України вони створювалися в такій послідовності: в Чернігівській (1876 р.), Харківській (1880 р.), Полтавській і Херсонській (1882 р.), Катеринославській (1883 р.), Таврійській (1884 р.), Волинській, Київській та Подільській (1911 р.).

Штат цих організацій був укомплектований із числа постійних працівників — земських статистиків. За своїм суспільним становищем вони, разом з іншими земськими службовцями, вчителями, лікарями і т. д., за виразом В. І. Леніна, належали до так званого «третього елемента», тобто російської інтелігенції.

Говорячи про місце, яке займав цей «третій елемент» у суспільстві, В. І. Ленін стверджував, що «...в Росії два правлячі класи»: 1. адміністрація і 2. представники станів. Третьому елементові у становій монархії немає місця. А якщо непокірний економічний розвиток все більше підриває станові підвалини самим зростанням капіталізму і викликає потребу в «інтелігентах», кількість яких дедалі зростає, то неминуче треба чекати, що третій елемент намагатиметься розширити вузькі для нього рамки»⁸.

Таким чином, розвиток капіталістичних відносин, результатом якого було проведення самої земської реформи, сприяв активізації діяльності представників «третього елемента», які стояли в певній опозиції щодо самодержавства. Це стосувалось й земських статистиків, переважна більшість яких дотримувалася прогресивних поглядів. Ними розроблені статистичні програми високого наукового рівня, оригіналь-

⁶ Див.: Высочайше утвержденное 2 апреля 1903 года Положение об управлении земским хозяйством в губерниях: Виленской, Витебской, Волдынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской.— СПб., 1904.— 60 с.

^{6а} Див.: Именной Высочайший указ от 14 марта 1911 года о распространении действия положения о земских учреждениях на Витебскую, Волыньскую (и друг.) губернии. Дополнение к положению о земских учреждениях.— СПб., 1911.— 120 с.

⁷ Ленин В. И. Гонимый земства и интеллигенция // Полное собр. твор.— Т. 5.— С. 34.

⁸ Ленин В. И. Внутренний огляд // Там же.— С. 314.

ні методи збирання інформації, що забезпечило її велику достовірність порівняно з іншими видами статистичного обліку в дореволюційній Росії. Однак зведення та розробка одержаних даних не була виконана ними на належному рівні. Причини цього — нестача матеріальних коштів для обробки даних, відсутність у земських статистичних розробках цілісної економічної теорії, в ряді випадків — певний вплив ідеології народництва на окремих земських статистиків. Та головною причиною була політична обстановка, тобто той тиск на земську статистику, яку чинили царські власті й реакціонери із самих земських управ, які намагалися приховати об'єктивну інформацію про становище народних мас.

Ось чому, оцінюючи джерельну базу земської статистики, дослідник російської дореволюційної статистики Волков писав: «Підходячи до матеріалу і результатів їх роботи, розрізаної, часто майже підпільної, не узгодженої дуже часто ні в методах, ні в техніці виконання, роботи в значній частці своїй ескізної, не доведеної до кінця через «непередбачені обставини», ми не могли не врахувати того історичного факту, що статистичні бюро колишніх станових земств самодержавної Росії створювалися аж ніяк не з метою об'єктивного вивчення сільського господарства Росії, а з метою фискально-державною, з метою обліку податного становища населення взагалі й землеробського селянства, зокрема»⁹.

Із самого початку проведення статистичних робіт — у 70-х роках XIX ст. — земська статистика розділилася на основну і поточну. Такий поділ пояснюється насамперед особливістю походження їх матеріалів. Дані основної статистики, котрі становлять найбільший науковий інтерес, створювалися в результаті переписів і різних статистичних обстежень, безпосередньо здійснюваних земськими статистиками здебільшого експедиційним шляхом. У той же час, у поточній земській статистиці основну роль відігравали відомості, одержувані при допомозі «добровільних кореспондентів», органів влади на місцях і поточної звітності земських установ (наприклад, земських лікарень, шкіл, страхових закладів і т. п.).

Згідно з прийнятою в історичній науці періодизацією історія здійснення земських статистичних робіт у Росії (на Україні теж) поділяється на три періоди. Перший із них тривав з 1864 р. до прийняття в 1893 р. нового «Положення про оцінку майна»; другий період — з 1893 р. до першої російської революції 1905—1907 рр.; третій — з 1905 р. по 1919 рр., до скасування земських установ¹⁰.

У перший період (70-ті — 80-ті роки XIX ст.) були закладені основи ведення земських статистичних робіт на Україні. Основним завданням, як уже підкреслювалося, був збір необхідних статистичних даних для обкладання майна земським податком.

Уже в «Положенні про земські установи» 1864 р., яке визначило статус земств, функції і завдання земського управління, були вказані джерела фінансування діяльності земств. У § 9 даного «Положення» об'єкти обкладання земським податком були перелічені в такому порядку: «Земля, фабрики, заводи, промислові й торговельні заклади і взагалі нерухоме майно в повітах і містах, а також свідоцтво на право торгівлі»¹¹. Підставою для розміру обкладання була «цінність і прибутковість» майна¹². Певні ступені платіжності різних об'єктів земського обкладання було вказано здійснювати згідно з «Тимчасовими правилами про земські повинності»¹³, виданими одночасно з опубліку-

⁹ Волков Е. З. Аграрно-економіческая статистика России.— М., 1922.— С. 6.

¹⁰ Дьяч.: Свазицкий Н. А. Земские подворные переписи (обзор методологии).— М., 1961.— С. 41.

¹¹ Земские учреждения. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. Правила о порядке проведения их в действие.— СПб., 1865.— С. 45.

¹² Там же.

¹³ Там же.— С. 191—378.

ванням «Положення» 1864 р. Цей основний закон про земські збори діяв аж до припинення існування земств. Нове «Положення про земські установи» від 1890 р., внісши деякі корективи у визначення функцій земства в окремих галузях управління і уточнивши форми бухгалтерської звітності земських установ, залишило в силі затверджені раніше «Тимчасові правила»¹⁴.

Перший час земства збирали необхідні дані про число нерухомого майна шляхом вибірки даних із різних джерел. Поступово, з ускладненням поділу майна на категорії, таке ведення оціночних робіт було визнане незадовільним. Крім того, для успішного здійснення своєї практичної діяльності земства гостро потребували об'єктивної інформації про господарське становище в повітах і губерніях. Тому з метою одержання вказаних даних земствами були розгорнуті власні статистичні вишукування. З самого початку вони набули, крім практичної, певної наукової спрямованості.

Першим подібним обстеженням, проведеним на Україні, був земський перепис 1881—1883 рр. в Чернігівській губернії, який охопив усі 15 її повітів. У програмі перепису, розробленій під керівництвом відомого земського статистика П. П. Червінського, були органічно враховані завдання оцінки майна і вивчення економічного побуту населення¹⁵. Результати проведеного обстеження опубліковано у вигляді збірників по кожному повіту. Згодом чернігівський спосіб обстежень став прототипом земської оціночної статистики.

Проте за основу проведення подвірних переписів на Україні було прийнято обстеження, проведене 1878 р. в Московській губернії під керівництвом В. І. Орлова. Під час його здійснення земські статистики вперше дійшли висновку про необхідність подвірного обстеження водночас із описом населених пунктів. Дані про фактори господарського життя збирали шляхом опитування селян на сільському сході про кожну окрему одиницю — селянський двір. Це забезпечувало високу якість здобутої інформації¹⁶.

З часом обидва типи переписів органічно доповнили один одного, вилившись, відповідно, в оціночну та економічну частини програми вказаних земських статистичних робіт.

В результаті у 80-х роках подвірні переписи були проведені в Чернігівській, Харківській, Полтавській, Таврійській, Херсонській і Катеринославській губерніях. Усього з 1881 по 1889 р. було описано 31 повіт 6 губерній України¹⁷. Крім того, практично в усіх повітах цих губерній, включаючи охоплені подвірними переписами, здійснено статистичні роботи за оціночними програмами.

Майже одночасно з основною земствами на Україні була організована так звана «поточна» статистика. Безпосередньо причиною її виникнення стала потреба в щорічній інформації про зміни в господарському житті губерній. Масштабні й дорогі за вартістю дослідження основної статистики не могли виконати вказаних функцій. Тому в статистичних бюро земств України були створені спеціальні відділи «поточної статистики», на які покладалося завдання реєстрації змін у сільському господарстві губерній, одержання найрізноманітнішої інформації, яка цікавила земство.

Збір відомостей, що стосувалися головним чином так званої «врожайної статистики», почався у Полтавському та Херсонському

¹⁴ Див: Положення о земских учреждениях 12 июня 1890 года и дополнителные к нему постановления об отдельных отраслях деятельности земств.— СПб., 1890.— С. 73.

¹⁵ Червинский П. П. Земледельческая программа, приспособленная к сборанию сведений для оценки земельных угодий.— Земский сб. Чернигов. губернии.— Чернигов, 1881.— Вып. 1—4.

¹⁶ Орлов В. И. Об организации земских статистических работ в Московской губернии // Земство.— 1881.— № 49.

¹⁷ Свавицкий Н. А. Указ соч. — С. 286—294.

земствах у другій половині 80-х років. У 90-ті роки до організації «поточної» статистики приступила решта земств на Україні.

В наступні роки у проведенні земських статистичних робіт у Росії спостерігалося певне затишшя, пояснюване рядом причин, основною з яких стала протидія з боку царизму, який прагнув не допустити здійснення в країні глибоких за змістом соціально-економічних досліджень. Так, з 1887 р. царські власті заборонили земствам робити подвірні переписи без дозволу Міністерства внутрішніх справ, зобов'язавши їх попередньо погоджувати з ним програми збору і розробки статистичних даних. До того ж згодом під приводом недопустимості дублювання загального перепису населення 1897 р. царський міністр внутрішніх справ Плева циркуляром від 11 березня 1895 р. взагалі заборонив статистичні роботи, які супроводжуються опитуванням усього населення. З другого боку, в самих земствах було помітне певне зникнення інтересу до вивчення економічного побуту села, чим вирізнялася російська інтелігенція в 70-х—80-х роках.

Прагнучи цілком підпорядкувати собі земську статистику, царський уряд вжив ряд кроків у цьому напрямі. Затверджені 8 червня 1893 р. «Правила про оцінку нерухомого майна для обкладання земськими зборами», а також видана до них згодом Міністерством фінансів «Інструкція про оцінку нерухомого майна, що підлягає обкладенню земськими зборами», затверджена 4 червня 1894 р., мали надати земській статистиці вигідної властям спрямованості. «Останнє, вводячи «Правила», гадало, по-перше, вилучити обкладення майна з рук земств, по-друге — перетворити земську статистику на офіційну установу, утримувану на кошти уряду й цілком підпорядковану губернським та повітовим комітетам, і, по-третє, нарешті, — припинити місцеві подвірні дослідження, якими статистики, на думку бюрократії, користувалися виключно з метою пропаганди»¹⁸.

Однак здійснити це не вдалося. Незважаючи на більшість земств вилучилася за ведення робіт старими статистичними бюро шляхом збору даних безпосередньо на місцях. До того ж урядові асигнування на земську статистику (понад 1 млн. крб. на рік) пожевали статистичні роботи у земствах.

Новий закон 1893 р., доручаючи оцінку нерухомого майна відповідним комісіям, створюваним при повітових і губернських земських управах із представників земств і місцевих адміністративних установ, у той же час поклав на статистичні відділи при губернських земських управах підготовку матеріалу для вказаних комісій. Після розгляду повітовими, а потім губернськими оціночними комісіями оціночних норм, вироблених на основі вивчення зібраного статистичним бюро вибіркового матеріалу, в повітах особливим персоналом тимчасових працівників під керівництвом земських статистиків здійснювався облік земель на місцях¹⁹. З цією метою в 90-х роках в усіх земських статистичних бюро створено спеціальні оціночно-статистичні відділи з повітовими та губернськими оціночно-статистичними організаціями.

Водночас із щорічною реєстрацією змін у володінні землею ці організації здійснювали безліч спеціальних оціночних обстежень селянських і приватновласницьких господарств, оціночних огледів промислових і торговельних закладів, міст і міського майна та ін.

Збільшення асигнувань на оціночні роботи сприяло пожевленню поточної статистики, значною мірою використовуваної з оціночною метою. Досить згадати проведений у цей час збір матеріалів про врожайність основних культур, ціни на сільськогосподарську продукцію та робочі руки в різні пори року, на будівельні матеріали і т. п. В рамках поточної статистики земств здійснювалися також різні об-

¹⁸ Белокопский И. П. Земское движение.— М., 1914.— С. 44.

¹⁹ Див.: Велецкий С. Н. Земская статистика.— М., 1899.— Ч. 1.— С. 155—159.

стеження складу ґрунтів губерній, метеорологічних умов тощо. Все це давало змогу земствам робити висновки про витрати виробництва і, отже, правильно розподіляти земський податок.

Говорячи про ведення поточної земської статистики на Україні, яке набуло особливого розмаху в 90-х і наступних роках, не можна не згадати той факт, що у своєму розвитку вона неодноразово переживала кризи, які позначилися на регулярності та якості досліджень.

Так, поряд з Херсонським і Полтавським земствами, де збір інформації за спеціально розробленими програмами здійснювався щороку протягом 1887—1917 рр., у Таврійському (1887—1888, 1899—1917 рр.) та Харківському (1891—1893, 1901—1917 рр.) він функціонував з перервами. В решті земств на Україні щорічний збір даних поточної статистики став здійснюватись уже в ХХ ст.: в Катеринославському — 1900—1917 рр., Чернігівському — 1904—1917 р., Київському, Волинському та Подільському — 1913—1917 рр.²⁰

Значною мірою це стало наслідком тих перепон, які чинили веденню земських статистичних робіт царські власті на місцях. Однак головною причиною нестійкості поточної статистики в земствах була нестача коштів, а також її становище як другорядної та підсобної при основній статистиці. Нерідко ведення поточної статистики прямо зв'язувалося з оціночними роботами й переривалося з їх закінченням.

У свою чергу економічні обстеження селянського господарства в земствах проводилися вже з меншим розмахом. Подвірні переписи були проведені в губерніях Катеринославській, Полтавській, Таврійській і Харківській. Усього з 1883 по 1905 р. на Україні вони охопили 23 повіті 4 губерній²¹.

Піднесення, яке спостерігалось в проведенні земських статистичних робіт на Україні на рубежі ХІХ—ХХ ст., було зупинене подіями першої російської революції, зокрема селянськими заворушеннями, що спалахнули в губерніях Лівобережної України на початку 1902 р. Каральні заходи, спрямовані самодержавством проти учасників, дедалі наростаючої боротьби трудящих мас, зачепили й організації, що займалися збором статистичної інформації, яка могла пролити світло на першопричини соціальних антагонізмів, дати вражаючу картину глоблення трудового народу експлуататорськими класами. Тому вже 30 травня 1902 р. за наказом царя було припинено збір відомостей про земельне майно у 12 землеробських губерніях²², в тому числі на Україні — в Катеринославській, Полтавській, Харківській, Чернігівській; у решті 22 земських губерніях Європейської Росії губернаторам надавалося право забороняти переписи в сільській місцевості. Таким чином, доконечна неізацікавленість царизму у виявленні статистичних даних, що висвітлювали причини селянських заворушень, а також прагнення не допустити спілкування демократично настроєної інтелігенції, до якої належали й земські статистики, з селянством²³, призвели до репресій проти земських статистичних установ. Внаслідок цього у період революції 1905—1907 рр. багато земських статистичних робіт на Україні було припинено.

Нове їх піднесення в Росії почалося після поразки першої революції, але було знову загальмоване світовою війною, що розпочалася в 1914 р. У цей період на Україні здійснено ряд подвірних переписів, зокрема в 1910 р. проведено третій загальний земський перепис Полтавської губернії, в 1911—1912 рр. описано 3 повіті Таврійської губернії, в 1913 р. проведено переписи в Чернігівській та Харківській гу-

²⁰ Памяти Н. А. Каблукова: Сб. статей по статистике: В 2 т.—М., 1927.—Т. 2.—С. 58.

²¹ Свавицкий Н. А. Указ. соч.—С. 295—301, 320.

²² Див.: Белокопский И. П. Указ. соч.—С. 132—133.

²³ Див.: Веселовский В. История земства—СПб., 1911.—Т. 3.—С. 476—477, 546.

бернях. В цілому на Україні в 1910—1913 рр. земські переписи охопили 35 повітів 4 губерній²⁴.

Водночас у земствах тривали щорічні роботи з оцінки земельного майна, оціночні описи фабрик, заводів, промислових і торговельних закладів у масштабах повітів і губерній.

У досить широкому обсязі реалізувалися також дослідження поточної статистики. Поряд з традиційною інформацією, вона збирала відомості про розвиток торгових відносин в губерніях, селянське підприємництво, вихід селян з общини, переселенський рух, тобто про ті процеси, які набрали особливо великого поширення у зв'язку зі здійсненням століпінської аграрної реформи й різким наростанням розвитку капіталістичних відносин.

Кілька слів треба сказати і про ведення статистичних робіт у Київській, Волинській та Подільській губерніях. Тут повною мірою їх було розгорнуто лише в 1911—1917 рр. Подвірні переписи на території цих губерній не проводилися, земські статистичні органи обмежилися оцінкою майна, збором статистико-економічних відомостей про господарство губерній, дослідженнями поточної статистики. В результаті тут накопичилися цікаві дані про чисельність населення, землекористування та землекористування селян, врожайність основних сільськогосподарських культур, виробництво цукру, продуктивність земель, стан лісового господарства, фабрик, заводів, селянських промислів і т. п.

Нарешті, своєрідним фіналом земських статистичних робіт на Україні стала участь земств у сільськогосподарському перепису 1916 р. та сільськогосподарському й земельному перепису 1917 р. Проведення першого було викликано гострою потребою обліку продовольчих і сировинних ресурсів у зв'язку з триваючою світовою війною. Це зумовило обмеженість його програми (облік населення, складу посівних площ, робочої та продуктивної худоби)²⁵. Однак зміна політичної ситуації в країні й різке загострення класової боротьби на селі спричинили необхідність другого перепису. Оскільки Тимчасовий уряд був змушений розширити його програму, цей захід у 1917 р. був не тільки сільськогосподарським, а й поземельним²⁶.

До участі в реалізації переписів поряд з урядовими були широко залучені й земські статистичні органи. Підсумки цих робіт, здійснюваних на території більшості повітів земських губерній, відображені в земських публікаціях, значно більшою мірою — в первинних матеріалах, частина яких збереглася в архівах України (у фондах земств). Ці матеріали по суті є продуктом статистики земств, маючи в той же час безпосереднє відношення до загальних даних переписів 1916 й 1917 рр.

На завершення можна зробити висновок, що за період свого існування, з 1864 по 1919 р., земства провели на Україні значні за обсягом статистичні роботи найрізноманітнішого змісту. Так, подвірні переписи за увесь цей час здійснені в 52 повітах 6 губерній. З них у 15 повітах Полтавської губернії такі обстеження проводилися тричі, а в 11 повітах інших губерній — двічі²⁷. Земськими оціночними роботами

²⁴ Саввицький Н. А. Указ. соч.—С. 303; Доклади Харьковской губернской земской управы губернскому земскому собранию очередной сессии 1913 года по оценокно-статистическому отделу.—Харьков, 1913.—С. 6; Доклад № 90. О ходе оценокных работ в 1915 году и предполагаемых работах в 1916 году.—Чернигов, 1915.—С. 5.

²⁵ Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года (По подсчетам, произведенным местными переписными учреждениями).—Пг., 1917.—Вып. 2.—312 с.

²⁶ О системе и программе разработки материалов Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1917 года. Доклад отдела переписи Мин. земледелия Всероссийскому съезду земских городских и правительственных статистиков 13—6 декабря 1917 года и постановления съезда по докладу.—Пг., 1918.—228 с.

²⁷ Саввицький Н. А. Указ. соч.—С. 278—323.

та обстеженнями поточної статистики 9 губерній України в різний час були охоплені багаторазово. Вся територія України, як уже зазначалося, піддавалася переписам 1916 й 1917 рр.

Завдяки здійсненню земських статистичних робіт на Україні відклався величезний корпус надзвичайно важливих масових даних про соціально-економічний розвиток в епоху капіталізму. Корпус цей складається з первинних матеріалів, що збереглися в архівах, і матеріалів відповідних земських публікацій.

Певний науковий ухил земських статистичних описів, який вигідно відрізняв їх від офіційних заходів, що проводилися в царській Росії, робить накопичений комплекс джерел особливо цінним.

Ця риса земських статистичних досліджень високо оцінена В. І. Леніним, який вказував: «Російські земські статистики, особливо «доброто старого», дореволюційного часу, здобули собі право на пошану тим, що ставилися до предмета своїх занять не рутинно, не з самим тільки фіскальним або казенно-адміністративним, а з певним науковим інтересом»²⁸.

І все ж треба наголосити також на тій обставині, що децентралізований характер земської статистики став причиною великої різноманітності застосовуваних нею методів. Істотні відмінності в програмах обстежень і способах здійснення робіт існували не тільки між різними земствами, а й нерідко в одному земстві в різні проміжки часу. Це, а також недосконалість форм зведення та обробки матеріалу в публікаціях, відчутно гальмує нині використання земських джерел в історичних розвідках. Тому при розгляді матеріалів земської статистики необхідний диференційований підхід до них, що ґрунтується на справді наукових принципах, враховує всі особливості цих джерел.

²⁸ Ленін В. І. Нові дані про законні розв'язки капіталізму в землеробстві // Повне збір. творів.— Т. 27.— С. 170.

НАШ КАЛЕНДАР

70-РІЧЧЯ ХЕРСОНСЬКОГО ПОВСТАННЯ ПРОТИ АВСТРО-НІМЕЦЬКИХ ОКУПАНТІВ

У березні — квітні 1988 р. ми відзначаємо 70 років Херсонського повстання проти австро-німецьких окупантів та їх поспіах — українських буржуазних націоналістів. Історія цього повстання складна і драматична. Навесні 1918 р. 400-тисячна армія інтервентів рушила на Україну, щоб, як писав В. І. Ленін, «повернути землі поміщикам, фабрики і заводи — банкірам, владу — монархії»¹. Під керівництвом Комуністичної партії та Радянського уряду робітники і селяни піднялися на захист Країни Рад, але, незважаючи на їх мужність і стійкість, зупинити наступ ворога не вдалося. 12 березня німецькі окупанти захопили Одесу, 17 березня — Миколаїв. Попереду був Херсон.

19 березня ворожі війська увійшли до Херсона, не зустрівши ніякого опору населення². Щоб зрозуміти, чому так сталося, необхідно звернутися до подій, що відбувалися напередодні.

Історичні матеріали свідчать, що херсонські більшовики готували окупантам збройну відсіч. У робітничих передмістях — Забалці, Сухарному, Військовому форштадті формувалися збройні загони з робітників і солдатів-фронтників. Водночас буржуазна міська дума, Херсонська рада (місцева організація Центральної ради. — Авт.) та контрреволюційна організація «Союз георгіївських кавалерів» у змові з меншовіками, есерами вирішили здати місто без бою. Першим кроком до здійснення цього наміру став зрадницький план, запропонований меншовіками та есерами на засіданні Ради робітничих та солдатських депутатів. Ним передбачалася, зокрема, евакуація Ради в Каховку, щоб позбавити робітничі маси керівництва у боротьбі проти окупантів. Це викликало розкол в Раді, меншовіки вийшли з її складу³. З членів Ради робітничих і солдатських депутатів був створений військово-революційний штаб, який здійснив ряд заходів по підготовці міста до оборони. До лав робітничих загонів влилися й команди міських загороджувачів «Ксенія» та «Мечта», що стояли на ремонті в порту.

В той час, коли робітники під керівництвом більшовиків готувалися дати збройну відсіч австро-німецьким інтервентам, міська дума збирала навколо себе контрреволюційні сили, і вже 16 березня в Херсоні спалахнув контрреволюційний заколот. Міліція міської думи після сутички з нечисленим червоногвардійським загonom розгромила Раду робітничих і солдатських депутатів⁴. Пізно вночі «Союзом георгіївських кавалерів» була роззброєна Червона гвардія⁵. Припинився вихід газети «Солдат і рабочий» — органу Ради робітничих і солдатських депутатів⁶. Влада в Херсоні перейшла до рук міської думи⁷. Відразу після цього газета «Херсонский край» сповістила про

¹ Ленін В. І. Соціалістична вітчизна в небезпеці // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 343.

² Херсонський край.—1918.—20 марта.

³ Голубев Г., Орлова З. Розгром іноземної інтервенції і буржуазної контрреволюції на Херсонщині (1918—1920 рр.) // Сорок років Радянської влади на Херсонщині (1917—1957 рр.): 36 статей.—Херсон, 1957.—С. 29.

⁴ Родной край.—1918.—19 марта.

⁵ Держ. арх. Херсонської обл., ф. Р.-1925, оп. 1, спр. 262, арк. 5. (далі—ДАХО).

⁶ Солдатенко В. Ф. Идти вперед всех: Из опыта борьбы большевистской прессы Украины за победу социалистической революции.—Киев, 1986.—С. 114, 115.

⁷ Родной край.—1918.—19 марта.

звільнення всіх заарештованих «за постановою нимі покійного Військово-Революційного трибуналу...»⁸.

Контрреволюційний заклот сприяв тому, що німецькі інтервенти увійшли в місто, не зустрівши опору. Адже внаслідок перевороту трудящі втратили керівництво по підготовці відсічі інтервентам. Усі функції військово-революційного штабу взяв на себе штаб Союзу фронтоніків, однак його було створено лише 18 березня⁹.

Союз фронтоніків, який налічував у своїх лавах близько 2400 чол., знаходився під впливом більшовіків¹⁰. Після повалення Радянської влади в місті Союз являв собою головну опозиційну силу буржуазній думі. Роззброїти фронтоніків було значно важче, ніж нечисленну Червону гвардію, тому буржуазія вела політику загравання з ними. Розуміючи хисткість свого становища, дума намагалася прискорити вступ окупантів у місто. З цієї метою вона разом з радою, меншовіками та есерами направила у захоплені інтервентами Миколаїв свою делегацію.

О другій годині в ніч на 18 березня уповноважений міської ради та думи Н. П. Топорков, а також перекладач та 15 гайдамаків екстрено відбули до Миколаєва¹¹.

Водночас у Херсоні міська дума розпочала ідеологічну обробку населення. В газеті «Родной край» 19 березня була опублікована відозва до громадян міста із закликом «до спокою та самовладання» і висловлювалася надія на збереження Херсона «від вільяких ексцесів»¹².

Трудящі міста були обурені зрадою думи. 18 березня на Військово-му форштаді відбувся мітинг фронтоніків, які ухвалили роззброїти усіх гімназистів, офіцерів та кадетів, взяти владу в свої руки і організувати штаб по охороні Херсона¹³.

Довідавшись про це, дума вирішила укласти угоду з фронтоніками, щоб утримати їх від виступу проти окупантів. Деякі автори вважають, що переговори не дали бажаного результату¹⁴. Однак після довгих палих суперечок, що інколи переходили навіть в сутички, угода все ж була прийнята¹⁵. Цей крок дав змогу фронтонікам виграти час для згуртування революційних сил міста і приспати пильність міської думи.

Причина того, що німецькі війська увійшли до міста без опору, полягала насамперед у зосередженні в Херсоні збройних сил контрреволюції — офіцерської дружини та міської міліції. До вступу окупантів вдалося роззброїти офіцерські загопи¹⁶ і міліцію 4-го та 5-го районів¹⁷.

Після вступу окупантів в Херсон у міській думі відбулося екстрене засідання в присутності німецьких офіцерів. На ньому стало відомо, що окупанти прибули на прохання делегації думи.

Відразу після засідання німецькі війська в супроводі члена думи Г. М. Гордова відправилися роззброювати фронтоніків, але ті укріпилися на валах фортеці, вирішивши вчинити опір. Німецький загін, есєро-меншовіцька дружина і міська міліція в кількості до 300 чол.¹⁸,

⁸ Херсонский край.— 1918.— 20 марта.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.— 16 марта.

¹¹ Родной край.— 1918.— 19 марта.

¹² Там же.

¹³ Херсонский край.— 1918.— 20 марта.

¹⁴ Денясовец П. М. Борьба херсонских и николаевских рабочих против австро-немецких оккупантов в 1918 г. // Уч. зап. Херсонского пединститута им. Н. К. Крупской.— Херсон.— 1949.— Вып. 4.— С. 8.

¹⁵ Родной край.— 1918.— 20 марта; ДАХО, ф. Р-1925, оп. 1, спр. 635, арк. 5.

¹⁶ ДАХО, ф. Р.— 1925.— оп. 1, спр. 456, арк. 6.

¹⁷ Родной край.— 1918.— 20 марта.

¹⁸ Голубев Г., Орлова З. Назв. праця.— С. 30.

які намагалися захопити фортецю, були розгромлені, а залишки їх здалися у полон¹⁹.

Пізно вночі 20 березня з Миколаєва на допомогу інтервентам прибув ще один загін. Цілу добу на вулицях міста точилися запеклі бої. О 17 годині повстанці оволоділи Херсоном. В боях з обох сторін загинуло близько 400 чол.²⁰, однак загарбники не змирилися з втраченою містом. Вже 21 березня німецький батальйон разом із загонною гайдамаків знову спробував зайняти Херсон. Інтервентам вдалося увірватися на околиці міста, де розгорнулися жорстокі бої. Газета «Солдат и рабочий»²¹ писала в ті дні: «Потрібно віддати належне товаришам фронтовикам і робітникам, які живуть на Забалці, Сухарному та Військовому форштадті, і схилитися перед їх хоробрістю та безумною відвагою»²¹.

Моряки з військових та торгових суден «Сеня» і «Мечта» брали активну участь у боротьбі проти загарбників. Захисникам міста допомагали жінки, підлітки, діти. Сестри-жалібниці виявляли справжній героїзм при евакуації поранених з поля бою. Особливо відзначилася Юркій, яка врятувала життя багатьом повстанцям²². Підлітки підносили захисникам міста їжу, патрони, а також брали безпосередню участь у бойових діях. Один з юних сміливців Леонтій Безсмертний виніс кулемет з ворожого окопу²³. Такий же вчинок здійснив і Олександр Тарський, якому було в той час 14 років²⁴.

На допомогу захисникам міста почали прибувати нові сили. Центрфлот направив туди загін матросів під командуванням О. В. Мокросова²⁵. З Нікополя прибув пароплав «Салгир» з підкріпленням на чолі з матросом Васильєвим²⁶, а з Олешок — загони під керівництвом П. І. Тарана та І. І. Матвеева, в яких налічувалося близько 1000 чол.²⁷ Значну допомогу захисникам міста подали червоногвардійські загони, що відступали з Одеси та Миколаєва.

Після вигнання окупантів з міста бойові дії біля нього продовжувалися. Оперативний штаб звернувся до селян навколишніх сіл і хуторів із закликом виступити проти загарбників²⁸. З Каховки прибули два червоногвардійських загони на чолі з І. Седлецьким і М. Самойловим²⁹, з Чолбас — загін у кількості 100 чол., у тому числі 13 комуністів, під командуванням С. Р. Сухини³⁰, а також з сіл Качкаровка та Козачі Лагери³¹.

В результаті боїв противник був відкинутий на 20—30 км від Херсона. В період з 26 березня по 4 квітня захисники міста зайняли населені пункти: Станіслав, Олександрівку, Кисилівку, ст. Копані, Дар'івку, Снігурівку, Бобровий Кут, Давидів Брід. Тимчасове затишення на Херсонському фронті було зумовлено тим, що значна кількість ворожих військ була кинута на придушення героїчного Миколаївського повстання (22—25 березня).

¹⁹ Херсонский край.— 1918.— 28 марта.

²⁰ Українська РСР в період громадянської війни (1917—1920 рр.): В 3 т.— К. 1967.— Т. 1.— С. 289.

²¹ Під час Херсонського повстання газета відновила вихід у вигляді екстренних бюлетенів. Усього в період повстання вийшло 9 номерів.

²² Солдат и рабочий.— Экстренный бюллетень № 2 1918.— 28 марта.

²³ Херсонский край.— 1918.— 28 марта.

²⁴ Солдат и рабочий.— Экстренный бюллетень, № 5.— 1918.— 31 марта.

²⁵ ДАХО, ф. Р-1925, оп. 1, спр. 596, арк. 2.

²⁶ История Української РСР: У 8 т., 10 кн.— К., 1977.— Т. 5.— С. 289.

²⁷ ДАХО, ф. Р-1925, оп. 1, спр. 262, арк. 5, 12.

²⁸ История городов и сел Украинской ССР: Херсонская область. — Киев, 1963.— С. 544; Українська РСР в період громадянської війни (1917—1920 рр.).— Т. 1.— С. 287.

²⁹ Родной край.— 1918.— 3 апр.

³⁰ История городов и сел Украинской ССР: Херсонская область.— С. 437.

³¹ Там же.— С. 562.

³² Там же.— С. 211; ДАХО, ф. Р.— 1925, оп. 1, спр. 637, арк. 20.

Після вигнання німецьких окупантів у місті відбулися загальні збори, на яких була обрана нова Рада робітничих і солдатських депутатів у кількості 50 чол.³² На її засіданні 27 березня було сформовано «Раду п'ятох», якій надавалася вся повнота влади в місті та на його околицях. До неї увійшли: С. Кириченко, Гольц, Я. Ільїн, Негодін та П. Конотоп³³. Крім того, було обрано продовольчу колегію і коменданта міста. В наукових дослідженнях відзначається, що більшість членів «Ради п'ятох» були більшовиками³⁴. Однак це помилкове твердження. Так, відомо, що на одних із загальних зборів Гольц виступав від імені терористичної організації³⁵. Отже, більшовиком він бути не міг. На зборах більшовиків 6 квітня 1919 р., тобто через рік після повстання, до лав КП(б)У були прийняті 40 чол., і серед них Степан Кириченко та Павло Конотоп³⁶. З'ясувати партійність членів «Ради п'ятох» Ільїна та Негодіна поки що не вдалося. Таким чином, більшовики не мали в «Раді п'ятох» більшості, але цілком можливо, що до її складу поряд з двома співзачуваючими (С. Кириченко, П. Конотопом) входили один — два більшовики.

«Радою п'ятох» були сформовані продовольча, транспортна і фінансова колегії, а також слідча, ревізійна, мандатна і військово-санітарна комісії, що проводили мобілізацію всіх сил і коштів на відсіч загарбників. Згодом було створено Оперативний штаб, який керував переміщенням військових сил і всіма бойовими операціями³⁷. «Радою п'ятох» було введено ряд суворих заходів по зміцненню громадського порядку.

Потопивши в крові повстання в Миколаві, німецьке командування почало підтягувати військові частини для розправи з непокірним Херсоном. Туди було кинуте близько 20 тис. солдатів під командуванням австрійського генерал-лейтенанта фон Меца.

Захисників міста налічувалося лише 6—8 тис. чол.³⁸ Перед початком наступу загарбники силкувалися дезорганізувати революційні війська. 3 квітня з ворожого літака було скинуто прокламації російською, українською і німецькою мовами, в яких фон Мец наказував здати місто без бою³⁹. Однак революційні загони та трудящі Херсона ще тісніше згуртувалися перед вирішальними боями.

Становище на фронті в той час було дуже складним. До 4 квітня загарбники окупували Дар'яку, Карлівку, Бобровий Кут, Фалітків, Снігурівку. 4 квітня вони захопили Чернобазів, Степанів та Гусакові хутори, що знаходилися неподалік міста. Ввечері того ж дня розпочалися запеклі бої біля міського вокзалу.

Вранці 5 квітня австро-німецькі війська прорвали обидва фланги фронту революційних сил міста. Боротьба велася за кожний квартал, вулицю, будинок. Однак окупанти, незважаючи на величезні втрати, просувалися вперед.

Революційні загони змушені були відступити. На пароплавах, катерах і човнах вони переправлялися на лівий берег Дніпра. Під час переправи значна їх кількість загинула у весняних водах. Частина захисників на пароплаві «Брат» евакуювалася в Нікополь⁴⁰. У місті розпочалася тяжка праця австро-німецької окупації.

³² ДАХО, ф. Р.—1925, од. 1, спр. 190, арк. 4.

³³ Родной край.—1918.—27 марта.

³⁴ Деякі союзи П. М. Указ. соч.—С. 24; Українська РСР в період громадянської війни (1917—1920 рр.).—Т. 1.—С. 287; Гражданская война и военная интервенция в СССР // Энциклопедия.—М.—1987.—С. 461.

³⁵ Херсонский край.—1918.—12 марта.

³⁶ Херсонская правда.—1919.—11 апр.

³⁷ Солдат и рабочий.—Экстренный бюллетень № 4.—1918.—30 марта.

³⁸ Гражданская война и военная интервенция в СССР // Энциклопедия.—С. 462.

³⁹ Родной край.—1918.—11 апр.

⁴⁰ Там же.—28 июля.

Херсонське повстання, як і Миколаївське, має історичне значення. Вони значно загальмували окупацію півдня України, а також створили певні передумови для наступного розгортання могутнього повстансько-партизанського руху та інших форм опору інтервентам.

В. Д. СУСОРОВ (Херсон), С. В. СУСОРОВ (Херсон)

**ВИДАТНИЙ РАДЯНСЬКИЙ
ПЕДАГОГ А. С. МАКАРЕНКО
[До 100-РІЧЧЯ
З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ]**

Розв'язуючи сьогодні складні питання ідейно-політичного, морального та трудового виховання підростаючого покоління, вихователі все частіше звертаються до історії й спадщини тих, хто створював нову, радянську педагогіку. І серед них особливе місце належить А. С. Макаренку, який вніс великий вклад у справу розвитку освіти в СРСР, розробив нові принципи соціалістичного гуманізму у вихованні, визначив у ньому роль колективу, виробив свій підхід до формування нової, соціалістичної свідомості у дітей і підлітків.

Антон Семенович Макаренко народився 1 (13) березня 1888 р. у м. Білопільці Сумського повіту Харківської губернії, в сім'ї робітника залізничних вагонних майстерень. В 1896 р. він вступив до Білопільського двокласного залізничного училища, а з осені 1901 р. у зв'язку з переїздом родини Макаренків у робітниче селище Крюків почав вчитися у Кременчуцькому чотирикласному міському училищі. В 1904 р. по закінченні його А. С. Макаренко вступив на однорічні педагогічні курси при училищі, які готували вчителів для початкових шкіл.

Педагогічна праця Антона Семеновича почалася 1 вересня буремного 1905 р. на посаді помічника вчителя двокласного залізничного училища при крюківських вагоноремонтних майстернях. Перший рік його роботи в школі збігся із загальним страйком залізничників, який почався 10 жовтня того ж року. Революційна хвиля захопила і молодого вчителя. Наприкінці 1905 р. А. С. Макаренко брав участь у з'їзді вчителів залізничних шкіл в Люботині, де виступив з промовою, присвяченою завданням працівників освіти, розробив проект резолюції з'їзду. Завідуючий Крюківським училищем М. Г. Компанцев згадував, що він і Антон Семенович передплачували у 1905 р. легальну більшовицьку газету «Новая жизнь», в якій друкувалися праці В. І. Леніна, зокрема «Партійна організація і партійна література», а також статті О. М. Горького та інших прогресивних письменників¹.

Уже в перші роки своєї педагогічної діяльності А. С. Макаренко показав себе як справді народний вчитель. Він виховував у дітей робітників любов до літератури, поетичного слова, влаштуовав для них ігри, керував художнім гуртком, учив їх самостійно мислити і правильно розуміти події, які відбувалися в той час.

У 1911 р. Антон Семенович був переведений до залізничної школи невеличкої вузлової станції Долинської Херсонської губернії. Там він запровадив трудове самообслуговування учнів, уперше в своїй практиці знайшов такий цінний засіб виховання, як екскурсії-походи, цікаво організував позакласну виховну роботу. Багато уваги молодий вчитель приділяв організації навчального процесу в школі, підготовці й проведенню кожного уроку. Для читання в класі він часто рекомендував

¹ Компанцев М. Г. Ще раз про Макаренка. Рукопис. Архів А. С. Макаренка.

учням невеликі художні оповідання, підбірки статей, пов'язані з історичними й географічними темами. Перед тим проводилася бесіда, підбиралися картинки, готувався план, вписувалися незрозумілі учням слова, складалися запитання до змісту оповідання тощо. Особливу увагу А. С. Макаренку приділяв творчим роботам учнів. Після розповідей вчителя про Вітчизняну війну 1812 р. діти писали перекази про героїчну боротьбу російських солдатів і селян — партизанів, їх перемогу над військами Наполеона. Тематика учнівських творів була різноманітна. Вона включала і все те, що оточувало учнів. Працюючи багато і плідно в школі, Антон Семенович знаходив час і для самоосвіти. Під час літніх канікул у 1913 й 1914 рр. він працював в Історичному музеї Києва. За дорученням адміністрації А. С. Макаренку перелисував старовинні архівні документи і водночас вивчав фонди музею та історичні пам'ятки Києва. У вільний час він відвідував театри і концерти симфонічного оркестру.

В 1914 р. Антон Семенович вступив до Полтавського учительського інституту. Він глибоко опановував предмети, використовував додаткову літературу, читав книги з приватних бібліотек, з великим інтересом вивчав історію. Його ґрунтовні знання з цієї дисципліни відзначав у книзі почесних відвідувачів інституту професор історії Деревицький. Пізніше А. С. Макаренку писав: «Історія — мій улюблений предмет. Майже напам'ять знаю Ключевського і Покровського. Кілька разів перечитав Соловйова. Добре обізнаний з монографіями Костомарова і Павлова-Сильванського. Неросійську історію знаю з праць Віппера, Аландського, Петрушевського, Карєєва. Взагалі кажучи, вся література з історії, яка є російською мовою, мені відома. Спеціально цікавлюсь феодалізмом у всіх історичних і соціологічних прозах. Добре знаю епоху Великої французької революції. Гомерівську Грецію знаю після студювання Іліади і Одиссеї...»².

Антон Семенович ще студентом захоплювався літературою і мистецтвом. Він добре малював, часто грав на скрипці, писав вірші та фейлетони. В одній з класних кімнат інституту висів виконаний ним портрет Олександра Македонського.

У 1917 р. А. С. Макаренку закінчив Полтавський інститут із золотою медаллю, якою він був нагороджений за твір «Криза сучасної педагогіки». В характеристиці, виданій Антону Семеновичу педагогічною радою, відзначалося: «Макаренко А. С. — видатний вихованець за своїми здібностями, знаннями, розвитком та працьовитістю. Особливий інтерес виявив до педагогіки та гуманітарних наук, з яких багато читав і подав прекрасні твори. Буде хорошим викладачем усіх предметів курсу вищепочаткових училищ, особливо історії та російської мови»³.

А. С. Макаренку мріяв здобути вищу освіту. Як свідчить Е. Ф. Григорович у листі до М. Н. Ніжинського, Антон Семенович думав вступати до Московського університету на історико-філологічний факультет. Проте учнево начальство в Києві при Центральній раді не дозволило йому продовжити навчання у вищій школі. З середини вересня 1917 р. А. С. Макаренку почав працювати вчителем в училищі при інституті і по сумісництву виконував обов'язки письмоводителя.

Велику Жовтневу соціалістичну революцію Антон Семенович зустрів з великою радістю і ентузіазмом. «...Жовтнева революція, — писав він, — несподівано відкрила переді мною небачені простори для розвитку вільної людської особи, відкрила багатощі можливості в моїй виховній роботі...»⁴.

² Макаренко А. С. Заявление в Центральный институт организаторов народного просвещения // Макаренко А. С. Соч.: В 7 т.— М., 1958.— Т. 7.— С. 399—402.

³ Медвильский Е. Н. А. С. Макаренко.— М., 1944.— С. 15.

⁴ Макаренко А. С. Блжзкий, рідний, незабутній // Макаренко А. С. Твори: В 7 т.— К., 1955.— Т. 7.— С. 265.

На початку грудня 1917 р. А. С. Макаренко повернувся в Крюків і очолив там вище початкове училище. Велику увагу він приділяв створенню дитячого і педагогічного колективів. У навчальну програму Антон Семенович включив трудову підготовку учнів, цікаво провів революційні свята, організовував клубну і гурткову роботу учнів, проводив культурно-освітню роботу серед населення. На допомогу школі він залучав громадськість, для робітників-залізничників відкрив вечірню школу, в якій сам викладав історію, російську мову та літературу⁵.

Восени 1919 р. А. С. Макаренко переїхав до Полтави, де завідував другим міським початковим училищем, працював членом правління губернської профспілки учителів російських шкіл, брав активну участь у налагодженні роботи органів народної освіти міста.

У вересні 1920 р. Антон Семенович за пропозицією губернського відділу народної освіти очолив колонію неповнолітніх правопорушників у с. Ковалівці поблизу Полтави. «Після революції, — писав А. С. Макаренко, — доля доручила мені «найнижчий відділ людства» — безпритульних... Але я терпляче привчав їх до праці і до школи, навколо себе вони бачили нове, радянське суспільство, нову свободу, нові шляхи людини»⁶.

За кілька років роботи Антон Семенович разом з педагогами і вихованцями здійснив на практиці цілісну, теоретично обґрунтовану систему виховання трудового дитячого колективу. Разом з тим у житті колонії відчувалися труднощі, пов'язані з одноманітністю видів праці, малосильним господарством, відсутністю достатньої кількості землі. Виникла проблема працевлаштування вихованців-колоністів. Потрібні були нові перспективи для дальшого розвитку й діяльності колонії.

Колектив педагогів на чолі з А. С. Макаренко і вихованці прийняли рішення переїхати в Курязьку колонію безпритульних під Харковом, де у приміщенні колишнього монастиря жило 280 дітей. Колоністи привезли з собою реманент, корів і свиней, бібліотеку з 5 тис. томів. Мали вони також кілька дорожочинних скринь — музей О. М. Горького, любовно створений з листів письменника, його книг, портретів, гравіур, альбомів та інших пам'яток, які прислав Олексій Максимович своїм підшефним. Проте найголовнішим було те, що в Куряж приїхали нові люди — із 130 прибулих (разом із службовцями) 70 становили комсомольці⁷.

Хвилюючою подією в житті колонії був приїзд О. М. Горького 6 липня 1928 р. Три дні гостював Олексій Максимович у колоністів, розмовляв з дітьми, оглянув господарство, побував у школі, майстернях, на спектаклях. Даючи високу оцінку колективу колонії, зокрема Антону Семеновичу, він писав: «Хто міг так неспізнанно змінити, перевиховати сотні дітей, жорстоко і кривдно пом'ятих життям? Організатором і завідуючим колонією є А. С. Макаренко. Це, безперечно, талановитий педагог. Колоністи дійсно люблять його і говорять про нього тоном такої гордості, ніби вони самі створили його... Рухається повагом, скрізь встигає, все бачить, знає кожного колоніста, характеризує його п'ятма словами і так, начебто робить моментальний фотографічний знімок з його характеру»⁷⁻⁸.

Поряд з роботою в колонії ім. Горького, з червня 1927 р. А. С. Макаренко брав участь в організації дитячої трудової комуні ім. Ф. Е. Дзержинського. Вона була збудована на добровільні відрахування чекістів України як живий пам'ятник лицарю революції. Влітку 1928 р. А. С. Макаренко остаточно перейшов туди на роботу. В комуні діяли

⁵ Історія педагогіки.— К., 1973.— С. 373.

⁶ Макаренко А. С. Вибір професії // Макаренко А. С. Твори.— К., 1954.— Т. 5.— С. 350.

⁷ Харков. пролетарий.— 1926.— 4, 6 июля.

⁸ Цит. за: Педагогічно-меморіальний музей А. С. Макаренка: Путівник.— Харків, 1973.— С. 7.

деревообробна, токарна і швейна майстерні. В 1932—1933 рр. на кошти комуни було збудовано 2 підприємства — перший у Радянському Союзі завод електросвердл і завод фотоапаратів. Раніше таку продукцію країна закуповувала за кордоном. Зрозуміло, що її виробництво в СРСР викликало у комунарів почуття патріотичної гордості.

Вихованці комуни чотири години працювали на заводі й чотири — навчалися в десятирічці. В школі комуни діяв згуртований педагогічний колектив, були зразкові лабораторії, фундаментальна бібліотека, два робітфаки відповідно до профілю харківських інститутів і власних заводів, працювали різні гуртки та студії, проводилася велика культурно-освітня робота серед вихованців.

У комуні ім. Ф. Е. Дзержинського було введено госпрозрахунок. Це дало можливість відмовитися від державної дотації та перейти на самооплатність. Згодом комуна не тільки утримувала заводи, гуртожиток, весь побут, їжу, одяг, школу, а й давала державі 5 млн. крб. чистого прибутку на рік. Завдяки госпрозрахунку А. С. Макаренку мав можливість систематично організовувати літні походи комунарів. Щорічно комуна витрачала 40 тис. крб. на театр. Вихованці одержували заробітну плату. Антон Семенович вважав, що «зарплата не тому досконала, що дає побут, їжу, одяг, школу, а й давала державі 5 млн. крб. чистого прибутку на рік. Завдяки госпрозрахунку А. С. Макаренку мав можливість систематично організовувати літні походи комунарів. Щорічно комуна витрачала 40 тис. крб. на театр. Вихованці одержували заробітну плату. Антон Семенович вважав, що «зарплата не тому досконала, що дає гроші учневі, вона досконала тому, що ставить його в умови власного бюджету, вона створює можливість виховати майбутнього господаря»⁸. Кожний комунар-випускник мав в оцідкасі по 2 тис. крб.

Із заробітної плати кожного комунара відраховувалося 10% у фонд ради командирів. Це дало можливість А. С. Макаренку керувати життям вихованців. «Я переконаний, — писав він, — що мета нашого виховання полягає не тільки в тому, щоб виховати людину-творця, людину-громадянина, здатного за найбільшим ефектом брати участь у будівництві держави. Ми повинні виховати людину, яка має бути щасливою. Гроші у Радянській країні можуть бути прекрасним вихователем, чудовим педагогом»⁹.

Зрозуміло, що Антон Семенович був далекий від надмірного захоплення комерційною стороною справи. Адже це могло викликати нездорове ставлення учнів до грошей, звести нанівець виховне значення продуктивної праці.

В червні 1934 р. А. С. Макаренко було прийнято до Спілки письменників СРСР. В 1935—1937 рр. він працював у Києві заступником начальника трудових колоній НКВС УРСР по навчально-виховній роботі і одночасно завідував трудовою колонією в Броварах біля Києва. В 1937 р. Антон Семенович переїхав до Москви, де займався громадсько-педагогічною і літературною діяльністю.

Все прогресивне людство глибоко шанує пам'ять і високо цінить педагогічну спадщину вихователя підлітків 20-х років. О. М. Горький у своїх листах до А. С. Макаренка писав: «Чудову справу робите Ви, розквіти плоди повинна дати вона... дивовижний ви чолові'яга, саме з таких, яких Русь потребує... Яка Ви чудова людина, яка хороша людська сила... Величезного значення і разючо вдалий педагогічний експеримент Ваш має світове значення, на мій погляд»¹⁰.

Провідна роль в реалізації ідейно-політичних виховних завдань належить наставникам радянської молоді — учителям. Не випадково Антон Семенович писав, що «...виховання є вираз політичного кредо педагога, а його знання є допоміжними»¹¹, що «...у формуванні особи, особистих деталей нової людини ми повинні бути надзвичайно уважні і мати хорошу політичну чуйність. Ця політична чуйність є першою оз-

⁸ Макаренко А. С. З досвіду роботи // Макаренко А. С. Твори.— Т. 5.— С. 287.

⁹ Там же.

¹⁰ Макаренко А. С. Листування А. С. Макаренка з О. М. Горьким // Макаренко А. С. Твори.— Т. 7. — С. 306, 309, 324.

¹¹ Макаренко А. С. З досвіду роботи // Там же.— Т. 5.— С. 289.

накою нашої педагогічної кваліфікації»¹². Учителю повинен уміти «проєктувати» особистість як продукт виховання «на основі замовлення суспільства».

В Київському педінституті ім. О. М. Горького є повчальний досвід військово-патріотичного виховання студентів. В академгрупах проводяться уроки мужності, на які запрошуються учасники Великої Вітчизняної війни, читальні конференції на теми: «Героїчне підпілля Києва в період Великої Вітчизняної війни», «Героїчні подвиги радянських людей у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.». Студенти історичного факультету щорічно здійснюють походи в село Раска Бородянського району Київської області, яке за активну участь у партизанському русі було спалене фашистами в 1943 р. Вони беруть участь у мітингах пам'яті загиблим жителям цього села, зараховують почесними бійцями будівельних загонів героїв війни, в тому числі випускників інституту.

Спадщина А. С. Макаренка є багатющим джерелом успішного вирішення актуальних завдань комуністичного виховання, поставлених реформою загальноосвітньої та професійної школи, основними напрямками перебудови вищої та середньої спеціальної освіти в країні, XXVII з'їздом КПРС і XX з'їздом ВЛКСМ. А. С. Макаренко був і залишається основоположником активної радянської педагогіки, яка створює тип нової людини.

І. І. ШУРКО (Київ)

¹² Макаренко А. С. Мета виховання // Там же.— С. 311

До уваги авторів

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 вст. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису.

Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

ВУЗІВСЬКИЙ ПОСІБНИК З ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

В. М. Довгопол, Р. Д. Лях.
М. А. Литвиненко, Р. Д. Лях.
Джерелознавство історії Української РСР.
Київ: Вища школа, 1986.— 239 с.

Спецкурс з джерелознавства історії України читається практично в усіх університетах республіки і в багатьох підстигутах. Звідси й випливає значення рецензованої праці як першого навчального посібника, в якому у систематизованому вигляді подано весь основний навчальний матеріал.

Автори в цілому успішно справилися з досить складним завданням — охарактеризувати весь комплекс джерел з історії України від найдавніших часів до наших днів. Вдалим є обраний ними ступінь послідня стислості і докладності у викладі матеріалу, завдяки чому в оптимальній, як для посібника, обсяг вищено потрібну інформацію. В ньому перелічено і стисло охарактеризовано всі найважливіші писемні пам'ятки та групи документів, що стосуються історії України. Дуже важливо, що подано і короткі відомості про публікації або місце їх зберігання. Конкретні приклади, необхідні пояснення, ретельний відбір фактичного матеріалу — все це відповіло меті подібного видання.

Необхідно відзначити високий науковий рівень посібника. Його структурна побудова відповідає марксистсько-ленінському вченню про взаємозв'язок усіх явищ суцільного розвитку і первинність буття щодо свідомості. Від розділу до розділу простежуються наростання інформативних можливостей джерельного комплексу кожної з наступних суцільно-економічних формацій, а також зміна у складі й характері документів. При цьому послідовно проводиться думка про невід'ємний зв'язок їх особливостей і характеру епохи, в яку вони відкладлися. Крімому засвоєно учбового матеріалу сприяють чітка періодизація, систематизація й типологізація документів та матеріалів, що характеризуються в посібнику.

Документи аналізуються авторами на широкому історичному фоні. При цьому вони не забули і про міжпредметні зв'язки. Джерелознавчий аналіз безапелючно підтверджує, що історія України є невід'ємною частиною історії СРСР. Структура різноманітних суцільних інститутів, історія розвитку літописання, діводводства, суцільної думки і т. д. свідчать, зокрема, про давність і міцність традицій дружби між двома братніми народами — українським і російським. Підкреслюється зв'язальна

роль народних мас в історії. На численні прикладах розвічуються справжній ціл експлуататорських класів, які йшли врозрі з інтересами народу, незалежно від пишних формул, якими ці наміри прикри валися.

В посібнику приділяється значна увага методичній роботі з історичними джерелами різних видів. На прикладі ряду дослідницьких ситуацій доводиться необхідність критичного ставлення й класового підходу до аналізу документів, а також врахування загальної обстановки, в якій вони склалися. На стійливо проводиться думка про пільдість комплексного використання джерел всіх наявних видів, їх взаємоперевірки. Доклади викладається лєнінська методологія роботи із статистичними матеріалами. Характера зуються особливості преси і мемуарів в історичного джерела, їх переваги й слабкосторони.

На наш погляд, В. М. Довгопол, М. А. Литвиненко і Р. Д. Лях створили посібник який відповідає завданням історичної освіти у вузах.

Одночасно щодо ряду моментів хотілося б висловити зауваження. Так, інформація про деякі документи треба було (розширити для створення повнішого уявлення про їх можливість як історичного джерела. Наприклад, характеристика «Безрезневіх статей» 1654 р. вийшла дещо стачиною з тієї причини, що автори не назвали пізніші переписувальні, московські, гучівські і коломаяцькі статті, укладені з російським урядом верхівкою козацької старшини на чолі з лівобережними гетьманами — наступниками Б. Хмельницького. Взяті разом, ці документи начею свідчать про поступове обмеження автономії Лівобережної України у складі Російської держави і посилення влади царизму, що підтверджується зміною умов договору

Слід було б також вказати, що публікація ЦСВ УСРР 1931 р. про результати проведеного в 1917 р. сільськогосподарського перепису в губерніях України була підготовлена на основі обробки первинного статистичного матеріалу (карток обіку) за лєнінською методикою. Дані ґрунтувалися за соціально-економічними типами сільських господарств. Завдяки цьому матеріалу перепису 1917 р. можна використати для порівняння з аналогічними даними за 1920 р. Таке порівняння є одним з найпродуктивніших методів дослідження зміни у землеволодінні і соціальної структури сільського населення, що ставлять у лоді соціалістичної революції і громадянської війни.

Студентам стали б у пригоді конкретні рекомендації щодо того, як бути з неділками окремих документів. Посібник містить значну кількість вказівок на достовірність окремих матеріалів. Так, нещодавно інформацію подано в діводовних докумен-

тах XIX ст. (с. 73). Є розбіжність між проголошеною метою буржуазних законів і справжньою їх спрямованістю (с. 112). Можна знайти суперечності у спогадах учасників революції про одну й ту ж подію (с. 224) та ін. Однак, на нашу думку, треба не просто визнавати недоліки документів, а давати поради, як їх подолати. Для цього необхідно було зробити аналіз допущених саме через зазначені недоліки типових помилок в історичній літературі, навести приклади різного трактування спірних місць у тих чи інших матеріалах. Доцільно було б повести мову про помилкові погляди і навіть теорії дореволюційних істориків, що виявилися при відсутності критичного підходу до аналізу певних документів. Необхідно було, нарешті, показати, як завдяки застосуванню марксистсько-ленінської методології дослідження, використано правильніші, досконаліші методи було відкинуто ряд помилкових тверджень, що побутували в історичній літературі!

Очевидно, слід було б спинитися й на конче нарізлячі, а в окремих випадках і наболілих проблемах виявлення, обробки і введення до наукового обігу нових груп джерел. Студенти мають знати про коло джерелознавих робіт, яке навіть у розділах, що вже мають давні історіографічні традиції, є дуже широким.

Серед актуальних завдань слід, зокрема, назвати такі, як повторна обробка первинних матеріалів різних статистичних переписів та обстежень згідно із сучасними методологічними вимогами, залучення ля-

стів, виступів і заяв трудящих для вивчення зміст у їх світогляді та соціальній психології тощо.

Майбутнім фахівцям — історикам треба було б знати, що інформативні можливості певних груп документів зростають з появою нових методик їх обробки і використання. Так, завдяки впровадженню в історичні дослідження математичних методів значно підвищилася цінність так званих масових документів. На сучасних істориків чекає велика робота по їх обробці і широкому введенню до наукового обігу. На жаль, у рецензованому посібнику немає навіть такого терміна, як «масові джерела». Водночас радянськими істориками (І. Д. Ковальченко, Л. В. Миловим, А. К. Соколовим, Ю. П. Божаревим та ін.) розроблено і апробовано ефективні методи виявлення історичних закономірностей на основі розробки даних актових матеріалів, переліків тощо, в тому числі й в історії України. Справою майбутнього, але не такого вже й віддаленого, є створення банків даних для ЕОМ, в тому числі на базі архівних документів. Студентам, які вивчають курси інформатики та математичних методів в історичних дослідженнях, слід було б принаймні нагадати про цей аспект практичного джерелознавства.

Згалом же рецензований посібник сприятиме ґрунтовній підготовці кадрів істориків згідно з вимогами перебудови вищої освіти.

П. І. ГАРЧЕВ (Сімферополь)

**ЦИНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРИЇ
РОСИЙСЬКО-УКРАЇНСЬКО-
КРИМСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ
ВІДНОСИН СЕРЕДИНИ XVII ст.**

Г. А. Санин.

*Отношения России и Украины
с Крымским ханством в середине
XVII века. М. : Наука, 1987. — 270 с.*

У рецензованій монографії Г. О. Саніна розглядається ряд малодосліджених проблем політичної історії Росії та України середини XVII ст., насамперед їх відносин з Кримським ханством, а також Османською імперією, Польщею і деякими іншими країнами. Значну увагу автор приділяє воєнно-політичній історії України 1654—1657 рр. (тобто від часу возз'єднання її з Росією до смерті В. Хмельницького) — важливого періоду, основним змістом якого була боротьба за ліквідацію гніту мангачсько-лялякеської Речі Посполитої на тих українських землях, які ще були під її пануванням*. Це тим більш важ-

ливо, що радянські дослідники політичної історії України доби феодалізму приділяють явно недостатню увагу другій половині XVII ст., зокрема даному періоду.

Складає тогочасні проблеми є предметом фальсифікацій буржуазної та української буржуазно-націоналістичної історіографії. Зокрема, представники останньої, спекуюючи на певних розбіжностях у визначенні напрямів зовнішньої політики між російським урядом та гетьманською адміністрацією у 1655—1657 рр., намагалися довести, що Б. Хмельницький після Переяславської ради діяв всупереч інтересам Росії й намагався розірвати союз з нею. Отже, потреба у ґрунтовному вивченні політичної історії України давнього періоду, як і взагалі другої половини XVII ст., явно назрала і щоб аргументовано спростувати теорії буржуазно-націоналістичних авторів. Саме такого роду дослідженням і є рецензована монографія, що виконана на основі марксистсько-ленінської методології. Її висновки та положення ґрунтуються на критичному аналізі великої кількості джерел.

Г. О. Санін використав багато опублікованих джерел та ввів до наукового обігу широке коло архівних матеріалів з історії Кримського ханства XVII ст., які зберігаються в Центральному державному архіві давніх актів (ЦДАДА) СРСР у

* Маються на увазі західноукраїнські землі, а також частина земель Правобережної України.

Москві. Це багато в чому визначило новизну висвітлення піднятих у книзі проблем, сприяло розв'язанню поставлених у ній завдань.

Структура праці підпорядкована в основному хронологічному принципу викладу матеріалу й сприяє не лише висвітленню поставлених проблем, а й виявленню еволюції російсько-українсько-кримських відносин у 1654—1657 рр., встановленню рис, характерних для воєнних та дипломатичних акцій сторін протягом того часу.

Дослідження Г. О. Саніна дає змогу простежити зовнішньополітичний курс Кримського ханства, проливає світло на складну боротьбу між різними угрупованнями його правлячої верхівки навколо цього питання, показує роль конкретних осіб у його історії. Автор, зокрема, дові, що в середині XVII ст. (1648—1657 рр.) зовнішня політика Криму була практично незалежною від Османської імперії, яка втрачала свою колишню могутність. Він спростовує уявлення про характер васильної залежності Кримського ханства від цієї імперії, зведені зовнішньої політики першого у середині XVII ст. виключно до грабінжницьких наскоків.

Разом з тим матеріал, наведений автором, свідчить, що у 1654—1657 рр. правлячі кола Криму проводили реакційний зовнішньополітичний курс, який значною мірою зумовлювався рутинністю соціально-економічних відносин у ханстві та традиційним (за золотоординськими зразками) методами дії за його межами. Зокрема, слід вказати на неприховану ворожість правителів Кримського ханства або, принаймні, їх переважної більшості до рішень Переяслав'я ради.

Для істориків України особливе значення має дослідження автором проблем, що стосуються зміцнення російсько-українського політичного союзу, зовнішньополітичних заходів адміністрації Б. Хмельницького. Насамперед тут слід відзначити розгляд питання про укладення Росією перемир'я з Річчю Посполитою та оголошення війни Швеції. Г. О. Санін робить висновок про те, що у даному разі царський уряд придумався серйозного проруху й що ці його зовнішньополітичні кроки у той час поставили Росію у стан міжнародної ізоляції (79, 180, 238). Дійсно, дані обстаєтнини в кінцевому підсумку привели до того, що магнатоко-шляхетська Річ Посполита, одержавши необхідний перепоцінок, розв'язала війну проти Росії та України і реставрувала свою владу в Білорусії, на територіях Західної та Правобережної України. Це, звичайно, загальмувало процес позв'язання всіх братніх народів у єдиний Російській державі, стало однією з причин ослаблення як її позицій, так і України. Цим скористалися магнатоко-шляхетська Річ Посполита та турецько-татарські агресори.

Автором разом з тим дові, що деякі непорозуміння, які виникли після укладення російсько-польського перемир'я, не могли привести до розриву союзу Росії та України. Б. Хмельницький, уклавши воєн-

ний пакт з Швецією та Трансильванією у 1656 р. і продовжуючи воєнні дії проти Речі Посполитої за визволення всіх українських земель, діяв у згоді з російським урядом, який розглядав цей варіант зовнішньої політики, обстоюваний гетьманом, як запасний Аргументованим висновком Г. О. Саніна про те, що у 1654—1657 рр. Б. Хмельницький «твердо відстоював... ідею коаліційної боротьби проти Польщі, ...ідею возз'єднання всіх українських земель з Росією» (с. 184), свідчить про Б. Хмельницького як визначного політичного діяча і блискучого дипломата.

Значний інтерес становить також сюжет книги, присвячений неперсичному дипломату, талановитому воєначальнику В. В. Бутурліну (с. 169—171).

В монографії висвітлено також ряд менш значних проблем. Так, у ній достеменно висвітлено хід воєнних дій на Україні у 1654—1656 рр., підкреслюється, що битви під Озерною та на Дрижолії були перемогами, а не поразками російсько-українських військ; реконструйовано умови договору В. Хмельницького з Мехмет П'ярем під Озерною 22(12) листопада 1655 р., визначено мінімальні людські втрати від наскоків ординців на Росію та Україну у 1654—1657 рр.; наведено значну кількість фактів, які свідчать про зростання активності заворіжних та донських козаків у війні проти Кримського ханства.

На жаль, рецензоване видання не позбавлене ряду недоліків. Так, було б доцільним у додатках вмістити переклад (у хронологічній послідовності) російських та кримських посольств, що направилися одне до одного у 1654—1657 рр. Більше уваги слід було б приділяти польській історіографії з розгляданої проблеми, зокрема відомим працям В. Барановського. У монографії неточно визначається зміст публікації «Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657 рр.» (К., 1965), недоречно вжито аббревіатуру «АЮЗР» («Архив Юго-Западной Руси») до видання «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России». Варто вказати на певну неувату автора до написання ряду топонімів та етнонімів, особливо українських. Причому, він часом звиняє неправильну транскрипцію прізвищ російських істориків середини XVII ст. Так, українській посол до Криму у 1654 р. М. Богаченко подається як «Бегаченко» (с. 100, 133), С. Савич — Савченко (с. 49—54). Неточно написані прізвища І. Креховцького, І. Золотаренка, І. Мицькийського та деяких інших осіб (81, 82, 86, 87, 119, 165, 171, 245, 230).

Все ж, незважаючи на згадані недоліки, реценсована монографія Г. О. Саніна є актуальним дослідженням з історії політично-українсько-кримсько-турецьких політичних відносин середини XVII ст. Вона, безперечно, буде корисною широкому колу фахівців і сприятиме поглибленій розробці ряду проблем вітчизняної та зарубіжної історії XVII ст.

Ю. А. МИЩИК (Дніпропетровськ)

Укр. іст. журн., 1988, № 3

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДНОСТЕЙ
І ДЕРЖАВ

В. Д. Королюк.

*Славяне и восточные романцы
в эпоху раннего средневековья :
Политическая и этническая история.
Отв. редактор Е. П. Наулов.*

М. : Наука, 1985 — 240 с.

Вийшов з друку збірник праць В. Д. Королюка, присвячений проблемам формування ранньосередньовічних слов'янських держав і народностей.

За 40 років дослідницької діяльності вчений опублікував понад 450 праць з різних питань історії слов'янських народів, починаючи з пізньої античності й до XIX ст. Значну увагу В. Д. Королюк приділяв етногенезові та етнічній історії слов'янського і східнороманського населення доби раннього середньовіччя. Опубліковані в окремому збірнику праці вченого були важливим внеском у підготовку колективної монографії з цього питання¹.

На сторінках рецензованої книги висвітлюються питання формування ранньофеодальної державності у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі. Джерел з цього періоду зберглося порівняно небагато, причому розподілені вони по окремих країнах дуже нерівномірно. Комплексно їх розглядаючи, В. Д. Королюк зумів заповнити багато прогалин у джерельному матеріалі, встановив як загальні закономірності, так і особливості історичного розвитку держав та народностей. Дослідник висів значний вклад в обґрунтування тези про те, що ранньофеодальний період у слов'ян Східної та Центральної Європи почався наприкінці VI — на початку VII ст. Докладно розглянувши як і особливості формування тогочасних держав шляхом політичної інтеграції племінних князівств. Слушною вважаємо також думку вченого про визначальний вплив ареалів проживання споріднених племен на складання державних територій.

Особливу увагу В. Д. Королюк приділяв теоретичним аспектам формування «контактної зони»² у Південно-Східній Європі та прилеглому до неї регіону в Східній та Центральній Європі. При цьому процес освоєння ставщини античного суспільства розглядався ним у вей складності та суперечливості.

Дослідник був прибічником концепції про наявність певного політичного утво-

рення (можливо, навіть з рисами складання державності) у населення, що було носієм черняхівської культури. Його занепад В. Д. Королюк вважав передумовою масового переміщення значної частини слов'ян за Дунай. Характер дальшого розвитку «контактної зони» визначався, на думку автора, в умовах взаємодії населення, що представляло різні культурно-господарські типи — землеробський (слов'яни і автохтонне фракійско-ілірійське населення на Балканах), кочовий (протоболгари, авари, угорці), пастуший (місцеве романізоване і почасти селінізоване населення).

На матеріалі іншої частини слов'янського світу побуловані розвідки В. Д. Королюка про етапи формування державності у полабо-прибалтійських слов'ян і про державу бодричів за правління князя Готшалка (1031—1066). Ці праці є внеском у розробку методик порівняльного дослідження джерел із залученням документів про різні слов'янські та неслов'янські народи.

Особливу цінність у дослідженнях вченого з проблем етногенезу та етнічної історії слов'ян і східних романців мають міркування з приводу методики комплексного використання даних різних наук — історичного джерелознавства, археології, антропології, лінгвістики. Історичної географії. Паліною вважаємо думку В. Д. Королюка про прагнення народностей, які формувалися в умовах переходу до феодалізму, оформитися політично у рамках державності. Таке трактування цього питання значно більш обґрунтоване, ніж концепція, згідно з якою народності сформувалися вже в складі держав і під впливом їх діяльності. Дослідник доводить, що вирішальною умовою існування етносу є наявність етнічної самосвідомості й мови, яка є засобом передачі інформації від покоління до покоління. Автор слушно підкреслює необхідність вивчення таких понять, як етнічна традиція і спадкоємність етнічної інформації, актуальність вивчення ролі духовної культури у процесі взаємозбагачення етносів.

Значний науковий інтерес становлять дослідження В. Д. Королюка про місце господарства пастушого типу в Карпато-Балканській зоні, що було характерне як для східнороманського населення, так і частини слов'ян. Розглядаючи термін «волози», який вживається у літописі, дослідник дає приклад вулварного аналізу етнічності території. Він показує, що в джерелх нерідко один етнос фігурує під різними назвами і, навпаки, одна назва може служити для налічування різних за походженням і різномовних етнічних спільностей. Такий підхід до аналізу термінології джерел надає особливу переконливість висновкам дослідника про слов'янську самосвідомість у Київській Русі та у західних слов'ян в X—XII ст.

Не можна не погодитися з думкою автора про те, що наявність загальнослов'янської свідомості в цілому сприяла, а не суперечила формуванню самосвідомості окремих слов'янських народів.

¹ Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. — М., 1982. — 357 с.

² Контактная зона включала, на думку дослідника, територію сучасних Словаччини, Угорщини, Румунії та Молдавії, внутрішню Хорватію, Сербію, Болгарію і Мakedонію. Частина південної Польщі й частина південно-західних українських земель утворювали її межі на північному сході.

Важливим доповненням книги є ґрунтовний нарис про В. Д. Корольока та новна бібліографія праць історика. З їх переліку видно, що у спадщині вченого доміне місце займають і дослідження з історії України періоду феодалізму.

В цілому збірник складено вдало, на належному рівні здійснено підготовку й технічне опрацювання текстів. Шкода, що до нього не включені історіографічні дослідження В. Д. Корольока. З вини упорядників у бібліографічному переліку праць вченого не відзначено його участь в редколегії збірника «Русско-балканские связи в эпоху средневековья» (Софія, 1982) та «Славянский сборник» (Вип. 3. Саратов, 1985). У вступному на-

рисі слід було б ширше висвітлити владн поглядів В. Д. Корольока на формування ряду концепцій, що стали загальнопринятими в сучасній мелістіці.

Упорядники збірника слушно відзначують, що у дослідженнях вченого не лише пропонується вирішення тих чи інших наукових проблем, а й концентрується увага на труднощах, прогалинах, визначається перспектива їхніх дальших розробок. Тому праці В. Д. Корольока долго зберігатимуть актуальність. Їх активно використовуватимуть дослідники середньої вічної історії народів Східної та Центральної Європи.

Я. Д. ІСАЄВИЧ (Львів)

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО НАУКОВО ТЕХНІЧНУ ПОЛІТИКУ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

*Науково-технічна політика
зарубежних країн. В 3-х т.*

Т. 1.

Европейские социалистические страны

Київ: Наук. думка, 1987.— 240 с

Т. 2.

Развитие капиталистических страны.

Київ: Наук. думка, 1987.— 296 с.

Т. 3.

Развивающиеся страны.

Київ: Наук. думка, 1987.— 200 с.

Питання про науково-технічну політику зарубіжних країн у певній мірі вже знайшли відображення в публікаціях радянських авторів. У рецензованій праці робиться спроба дати цілісне уявлення про роль держав в розвитку науки і техніки. При цьому не ставиться завдання визначення його рівня в окремих галузях, оскільки це дослідницька prerogative спеціалістів інших галузей знань.

Дане дослідження підготовлене групою авторів Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР у співробітництві з іншими спеціалістами, серед яких вагомий вклад зробили вчені Інституту економіки світової соціалістичної системи АН СРСР.

У монографії «Європейські соціалістичні країни» у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС, з'їздів братніх комуністичних і робітничих партій розкривається роль науково-технічної політики в інтенсифікації суспільного виробництва цих держав, прискоренні їх соціально-економічного розвитку.

Рецензована книга — перше колективне дослідження питань науково-технічної політики європейських соціалістичних країн другої пол. 70-х — першої пол. 80-х років, коли економіка братніх країн соціалізму переводилася на інтенсивний шлях розвитку

в умовах різкого загострення міжнародної обстановки й поглиблення кризисних явищ у світовому капіталістичному господарстві.

Автори звернули увагу на загальні риси науково-технічного розвитку європейських соціалістичних країн, що проходить в умовах посиленого впливу соціалістичної економічної інтеграції.

У своєму дослідженні вчені вивчили проблемно-країнознавчий підхід. Вони проаналізували спільні і відмінні риси науково-технічної політики країн соціалізму, розглянули питання формування її узгодженості.

У книзі підкреслюється, що послідовний, гнучкий перехід науково-технічної політики братніх країн на інтенсивний шлях розвитку стане могутнім прискорювачем соціально-економічного розвитку соціалістичної співдружності, дасть можливість добитися нових успіхів у збільшенні її сукупного економічного потенціалу, дальшому підвищенні добробуту її народів.

Разом з тим, на нашу думку, варто було б більш глибоко обґрунтувати найважливіші напрями удосконалення науково-технічної політики соціалістичних країн. Одні з них — забезпечення її тісного зв'язку із загальною економічною стратегією держав. Необхідно було також показати узгодження планів науково-технічної політики із завданнями виробництва, капітального будівництва, матеріально-технічного постачання. Авторам слід було звернути увагу на дальше удосконалення програмно-цілового методу, за допомогою якого забезпечується налагодження кооперації між ринками виданої діяльності (особливо науковою і виробничою), регіонами, ділянками суспільного виробництва.

Дослідження «Розвинуті капіталістичні країни» присвячене вивченню цілей і методів науково-технічної політики цих держав. У ньому розглядаються питання розвитку й розробки національних програм і пріоритетів у науково-технічній галузі, державно-монополістичної політики управління, фінансування і стимулювання науки і дослідно-конструкторських розробок. Автори показали особливості та суперності ре-

алізації науково-технічної політики в галузі нових технологій. Вони досліджують її як найважливіший засіб адаптації капіталістичної системи господарства в умовах НТР.

Вчені всебічно обґрунтовували питання про те, коли і з яких причин у розвинутих капіталістичних країнах почалося формування науково-технічної політики. Вони підкреслюють, що система управління наукою в Західній Європі склалася у післявоєнні роки, однак її оформлення почалося значно пізніше, коли уряди капіталістичних країн різко збільшили асигнування на дослідження, централізували їх планування, провадили корінну перебудову органів управління наукою і створили розгалужену мережу нових установ з досить широкими правами.

Використовуючи широке коло документів, автори показали, що весь комплекс науково-технічної політики в країнах капіталу спрямований на максимальне збільшення прибутку монополістів.

Найважливіші досягнення людської думки, покличаючи попінувати працю і підвищувати її продуктивність, насправді ведуть до інтенсифікації та знеособлення виробничих операцій, підвищення експлуатації займаної праці, безробіття й загальної погіршення соціального стану широких мас трудящих. Капіталістичне суспільство, засноване на експлуатації, неспроможне здійснити ефективну стратегію розвитку науки в інтересах держави.

У монографії розкривається вплив науково-технічної політики розвинутих капіталістичних країн на сучасні міжнародні відносини. Вчені підкреслюють, що вона має яскраво виражений класовий характер, спрямована на збереження та зміцнення влади панівного класу—крупної буржуазії. Власний її мілітаристський характер відбиває намагання світової реакції використати успіхи НТР для досягнення воєнної переваги над країнами соціалізму, вирішення силою на свою користь історичної суперечки між соціалізмом і капіталізмом. Авторитаристичність курсу імперіалізму, як наголошують автори, загострює міжнародні відносини, збільшує небезпеку ракетно-ядерного конфлікту.

На наш погляд, авторам слід було б глибше розкрити взаємозв'язок між державною науково-технічною політикою і приватно-монополістичним капіталом. Потрібно було чіткіше обґрунтувати можливість науково-технічного співробітництва та поділу праці в галузі наукових досліджень і розробок як між капіталістичними країнами, так і державами, що належать до різних соціально-економічних систем.

У книзі «Країни, що розвиваються» на великому фактичному матеріалі аналізуються різноманітні аспекти формування науково-технічної політики в молодих державах, які стали на шлях самостійного розвитку. Авторі розкривають об'єктивні умови, в яких відбувається цей складний процес. На прикладі окремих країн і регіонів вони показують особливості та труднощі у визначенні й проведенні науково-технічної політики, її вплив на хід соціально-економічних перетворень.

У монографії підкреслено, що за період незалежного розвитку країни, що розвиваються, в цілому добилися зростання промислового й сільськогосподарського виробництва, розширили обсяг зовнішньої торгівлі та інших зовнішньоекономічних зв'язків. певні зрушення, як відзначають автори, відбулися у здійсненні прогресивних соціально-економічних перетворень, спрямованих на зміцнення політичного і економічного суверенітету молодих держав. Проте це істотно не змінило їх нерівноправного і підлеглого становища в капіталістичному світовому господарстві. Ці країни продовжують замишатися об'єктом економічної експансії імперіалістичних монополій, служити для них джерелом сировини, ринком збуту промислових товарів і сферою високорібуткового застосування капіталу. Позбавлятися від цього гноблення країни, що розвиваються, можуть тільки шляхом корінного перетворення продуктивних сил на основі науково-технічної революції.

Вчені акцентують увагу на змісті науково-технічної політики країн, що розвиваються, підкреслюють, що вона повинна бути органічно пов'язана з економічною політикою в цілому, розроблятися з урахуванням реальних потреб і можливостей держави, нести науково-обґрунтований характер.

Підкреслюючи, що у проведенні науково-технічної політики істотну роль відіграє вибір і передача технологій, автори наголошують, що для молодих країн доцільним є орієнтація на оптимальне поєднання найбільш передової технології з некапіталістичною, яка потребує великої кількості малокваліфікованої праці. Це дасть можливість країнам, що розвиваються, знизити рівень безробіття та забезпечити базу для наступної інтенсифікації виробництва.

Автори книги відзначають, що передача технологій—прогресивне явище. Проте в умовах сучасного капіталістичного господарства воно використовується як знаряддя неоколоніалістської політики імперіалізму, веде до посилення залежності молодих держав. Тому науково-технічний обмін, формування національного науково-технічного потенціалу цих країн, підкреслюють вчені, супроводжується гострою політичною та економічною боротьбою.

Особливо яскраво у книзі показано, що в боротьбі проти неоколоніалізму країни, які розвиваються, спираються на економічну і науково-технічну співдружність з Радянським Союзом та іншими соціалістичними державами. Це співробітництво, як наголошують дослідники, благотворно впливає на вирішення складних для молодих держав завдань, в тому числі й створення національної науково-технічної бази. СРСР приділяє значну увагу політичному і економічному співробітництву з країнами соціалістичної орієнтації, подавав і подаватиме їм народом допомогу в господарському і культурному будівництві, підготовці національних кадрів, зміцненні обороноздатності та в інших галузях, включаючи науково-технічну сферу.

У змістовно написаній монографії, на нашу думку, потрібно було б більш глибоко висвітлити основні напрями науково-тех-

нічної політики та її особливості в країнах, що розвиваються.

Слід відзначити характерний масштабний підхід у підготовці книги, новаторську постановку багатьох ще не досліджених питань, глибокі узагальнення і висновки. Ав-

торам вдалося створити працю, в якій розкриті важливі питання науково-технічної політики зарубіжних країн. Книга буде цікава для широких кіл наукової громадськості.

М. Т. ШЕПЕТА (Чернівці)

ВІДСІЧ ФАЛЬСИФІКАТОРАМ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗМАГАННЯ

Ю. В. Сиволоб.

Соціалістичне змагання:
дійсність проти фальсифікатора.

Дніпропетровськ: Промінь, 1987. — 119 с.

Соціалістичне змагання — цей могутній фактор піднесення творчої активності трудящих у справі розв'язання економічних, соціальних і виховних завдань радянського суспільства — завжди було одним з постійних об'єктів фальсифікацій та різного роду перекручень буржуазними суспільствознавцями. Давчи рішучу відсіч апологетам капіталізму, що намагалися довести неможливість змагання, ототожнити його з конкуренцією, В. І. Ленін ще у 1918 р. писав, що соціалізм «...не тільки не гасить змагання, а, навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно широко, дійсно в масовому розмірі...»¹.

Посилена наклепницької кампанії у наш час так чи інакше спрямоване не тільки на дезорієнтацію трудящих капіталістичних країн, а й на дискредитацію змагання в очах радянських людей, а також громадян інших соціалістичних держав. Не можна сказати, що останні не зазнають шкідливого впливу ідеологічних «шляхів із Заходу. Останнім часом і у радянській пресі почали з'являтися окремі заяви про необхідність «соціалістичної конкуренції аж до розорення», про отождіння змагання та конкуренції в умовах соціалізму тощо. В цьому зв'язку вихід у світ книги доктора історичних наук Ю. В. Сиволоба, присвяченої викриттю типових спроб фальсифікації соціалістичного змагання, є дуже своєчасним й актуальним.

Відмітною рисою рецензованого видання є поєднання науковості з популярним характером викладу матеріалу. Дослідник виділив і проаналізував основні напрями буржуазних фальсифікацій соціалістичного змагання в, здавалося б, єдиному потоці наклепів і нісенітниць. Це дало йому можливість вивирити не тільки неспроможність аргументів тих чи інших зарубіжних авторів, а й методологію їхніх типових підходів до історії, теорії та практики масового руху мільйонів. Випробувавши засобом критичного аналізу буржуазних перекручень змагання є, як підкреслюється у дослідженні, марксистсько-ленінська концепція відно-

син трудової змагальності й товариської взаємодопомоги. Розгляду під кутом зору викриття фальсифікаторських вигадок присвячено один з розділів книги — «Надійна зброя ідейної боротьби». Викладений у ньому матеріал може стати в пригоді дослідникам і пропагандистам у боротьбі проти буржуазних перекручень реальї соціалістичного змагання як науково організованого та водночас віального творчого руху найширших мас трудящих.

З усього потоку перекручень і фальсифікацій у рецензованому дослідженні виділено й піддано критиці насамперед найбільш поширений прийом — пряме викривлення та перекручення дійсності. За допомогою неспростованих фактів Ю. В. Сиволоб розвінчує вигадки буржуазних ідеологів про нібито «віднеміяльний» характер змагання, «наві'язування» його трудящим партією й профспілками, а також спроби як отождіння, так і повного протиставлення комуністичних суботників та змагання, намагання всіляко применшити масштаби останнього тощо.

Книга позбавлена спрощеного, однозначного підходу до фальсифікацій соціалістичного змагання, а їх авторів дослідник всім не вважає прямими «творцями» лише безглуздостей. Найбільш далекоглядні серед них, підкреслюється в праці, усвідомлюючи, що практика прямих нападків і безпідставних наклепів на реальний соціалізм, у тому числі на соціалістичне змагання, не завжди дає очікувані результати, йдуть шляхом вульгаризації явищ, які мають місце в житті радянського суспільства. Їхнім улюбленим методом при цьому є абсолютизація тієї чи іншої риси або аспекту змагання й протиставлення тим, з якими вони перебувають у діалектичній єдності.

Порівняння автором рецензованого книги цих умоглядних «концепцій» з дійсністю доводить хибність останніх. Це стосується, зокрема, протиставлення економічної функції змагання соціальної та виховної. обмеження її лише розв'язанням завдання підвищення продуктивності праці, майже повного замовчування таких цілей трудового суперництва, як зосадження всіх видів ресурсів, підвищення якості продукції тощо. На численних фактах у книзі спростується один з найулюблениших прийомів буржуазних соціологів — абсолютизація організованого характеру соціалістичного змагання, протиставлення його творчій самодіяльності мас. З цього робиться «висновок» про те, що відносно трудового суперництва й товариської взаємодопомоги не виникають самі по собі, а виключаються до життя й підтримуються лише партією

¹ Ленін В. І. Як організувати змагання? // Повне зібр. творів — Т. 35 — С. 189.

та державою. Спростування цих положень, особливе ніні, коли радянська періодика рясніє критичними зауваженнями з приводу організації змагання, коли визнано, що в ньому ще наявні формалізм і казенщина, є дуже своєчасним. Адже необхідно чітко відрізнати конструктивну критику, спрямовану на поліпшення стану справ у нашому суспільстві, від огудного засудження й заперечення соціалістичного способу життя. На наш погляд, автору вдалося, не приховуючи недоліків, які ще мають місце в справі організації змагання, відокремити конструктивну критику від критиканства, показати їх докорінну відмінність.

Передзвонити викриттям прямих та завуальованих нападок на соціалістичне змагання у праці дається аналіз буржуазної апології конкуренції. На широкому фактичному матеріалі спростовуються спроби довести неминучість останньої за соціалізмом, знайти її прояви в сучасному радянському суспільстві. Ю. В. Сиволоб обгрунтовує безпідставність «прогнозів» щодо розвитку конкуренції з розширенням економічної самостійності підприємств, розвінчує теорію негативної й необмеженої конкуренції, спроби протиставлення внутрішньої та міжгалузевої рівней змагання тощо.

Заслугою ставлення наступальна позиція автора рецензованої книги у боротьбі проти буржуазних ідеологів. Слід також відзначити поєднання ним критики різного роду фальсифікацій змагання з широкою пропагандою його славетних традицій, багатого передового досвіду кількох поколінь

радянських новаторів. Цей сюжет не тільки допомагає викрити антикомуністичні домисли, а й становить самостійну цінність.

На жаль, у праці майже не відбито ставлення буржуазних ідеологів до процесів перебудови в соціалістичному змаганні, до економічного суперництва між підприємствами. Інколи автору бракує критичності в оцінці самого соціалістичного змагання. Про реальні недоліки у ньому говориться дещо поверхово.

Доводячи неспроможність буржуазних фальсифікацій, справедливо їх критикуючи, докладно, особливо ніні, в умовах перебудови, ретельніше аналізувати позитивний досвід конкуренції, що його відбито у працях зарубіжних авторів, з тим, щоб творчо використовувати деякі її організаційні форми в практиці соціалістичного змагання. До речі, у цьому плані дещо вже робиться і досить вдало. Пригадаймо хоча б гуртки якості, що виникли в Японії. Вони створюються й на радянських підприємствах. У рецензованій книзі ці питання майже не розглядаються. І хоч аналіз позитивного досвіду конкуренції не був предметом спеціального дослідження автора, це досліджє критичну спрямованість. Цей недолік властивий багатьом книгам з проблеми критики буржуазних соціологічних концепцій. Настав час його позбутися. Автору варто було б доопрацювати свою працю з урахуванням нових фактів і тенденцій та перевидати її масовим тиражем.

Ю. О. КУРНОСОВ (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

ПЕРША ВСЕСОЮЗНА КОНФЕРЕНЦІЯ З ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

21—24 жовтня 1987 р. в Полтаві була проведена Перша Всесоюзна конференція з історичного краєзнавства, присвячена 70-річчю Великого Жовтня. Конференцію скликали: Академія наук СРСР, Інститут історії СРСР АН СРСР, Академія наук УРСР, Інститут історії АН УРСР, ВЦРПС, ЦК ВЛКСМ, Міністерство культури СРСР, Міністерство освіти СРСР, Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти СРСР, Державний комітет СРСР по професійно-технічній освіті, Державний комітет СРСР у справах видавництва, поліграфії та книжкової торгівлі, Радянський фонд культури, Співка письменників СРСР, Всеросійське та Українське товариства охорони пам'яток історії та культури, Полтавський державний педагогічний інститут ім. В. Г. Короленка. В її роботі взяло участь близько 400 чоловік — провідних учених країни, викладачів вузів, працівників культурно-освітніх та архівних установ, учителів, краєзнавців-любителів. Серед учасників було близько 70 докторів, 180 кандидатів наук.

Вступним словом конференцію відркрив директор Інституту історії СРСР АН СРСР д-р іст. наук С. С. Хромов. Відзначивши величезну роль історичного краєзнавства у вихованні радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму, ленинської дружби народів СРСР, він закликав учених, істориків-аматорів активніше включитися в дослідження історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів, повніше використовувати можливості історичного краєзнавства у школах, ПТУ, технікумах, вищих навчальних закладах.

На пленарних засіданнях виступили відомі вчені, керівники ряду міністерств і відомств, краєзнавці-практики. З доповіддю «XXVII з'їзд КПРС і завдання дальшого розвитку історичного краєзнавства в СРСР» виступив академік-секретар Відділення історії АН СРСР акад. С. Л. Тихвінський. В. Гайбою проаналізувавши стан історико-краєзнавчої роботи в країні, він спинився на невідкладних завданнях її поліпшення, які належить найближчим часом здійснити академічним установам, історичним кафедрам вузів, громадськості. Йшлося, зокрема, про організацію належної координації історико-краєзнавчих досліджень, поглиблення наукового рівня локально-історичних досліджень, тіснішу взаємодію наукових установ з союзно-республіканськими міністерствами й відомствами, їх органами на місцях.

З конкретними пропозиціями щодо практичної участі в історико-краєзнавчій роботі ВЦРПС та ВЛКСМ, Міністерства культури СРСР і Радянського фонду культури виступила відповідно зав. відділом ВЦРПС

С. І. Крамаренко, ректор Вищої комсомольської школи канд. іст. наук Г. С. Годовачов, нач. головного управління музеїв Л. О. Донських, перший заст. голови Радянського фонду культури Г. В. Мясников. Стан та завдання історичного краєзнавства в школі у світлі Шкільної реформи розкрив у своєму виступі заст. міністра освіти СРСР канд. іст. наук С. М. Глазачев. Він звернув увагу вчених на необхідність практичної допомоги школі в підготовці навчальних програм, підручників, посібників, іншої методичної літератури, у створенні експозицій шкільних музеїв тощо. Із слуханням пропозицій про розробку місцевих тематичних кафедральних вузів звернувся до учасників конференції зав. відділом викладання історії КПРС Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР канд. іст. наук В. К. Гарев. Грунтовний аналіз історико-краєзнавчої літератури, виданої за останні 20 років, її позитивних і негативних сторін зробив заст. начальника управління Держкомвидаву СРСР канд. іст. наук Б. П. Святлов. Він, зокрема, звернув увагу присутніх на необхідність залучення до підготовки такого роду книг і брошур найбільш кваліфікованих наукових сил. Велику зацікавленість в активізації історико-краєзнавчої роботи у системі професорів викладав заст. зав. відділом Держкомітету СРСР по професійно-технічній освіті канд. іст. наук С. О. Степанов. Про місце рідного краю в духовному житті радянських людей, участь літератора у вихованні любові до нього говорив секретар Співки письменників СРСР Ю. Т. Грибов. Він також поділявся своїми враженнями про зустріч з краєзнавцями, досвід цієї роботи в різних регіонах країни.

Увагу учасників конференції привернула доповідь другого секретаря Полтавського обкому Компартії України А. І. Ковальки про участь трудящих Полтавщини у здійсненні історичних рішень XXVII з'їзду КПРС, досягнення області в галузі промисловості, сільського господарства, освіти й культури за роки Радянської влади. Значна увага була приділена в ній невирішеним проблемам, шляхам їх розв'язання. У доповіді, зокрема, підкреслювалися винятково важлива роль революційних, бойових, трудових та культурних традицій краю у вихованні комуністичного світогляду, розглядалися форми й методи їх використання у повсякденній ідеологічній та політико-виховній роботі обласної парторганізації.

У доповіді голови Наукової ради АН СРСР з історичної географії та історичної демографії, зав. відділом Інституту історії СРСР АН СРСР, чл.-кор. АН СРСР Ю. О.

Полякова визначено місце цих дисциплін у системі історико-краєзнавчих досліджень, поставлено конкретні наукові та практичні завдання в цій галузі. Зав. відділом Інституту історії АН УРСР, голова Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, акад. АН УРСР П. Т. Грор'яко присвятив свою доповідь розгорту доповіді історичного краєзнавства в республіці, підготував її видання узагальнюючих краєзнавчих праць, становлення науково-організаційних засад локально-історичних досліджень у системі АН УРСР. На традиційні вітчизняного краєзнавства у виданні та використанні документальних пам'яток сприяв голова Археологічної комісії АН СРСР д-р іст. наук. С. О. Шмідт. Одностайне схвалення учасників Діалада його пропозиція про підготовку фундаментальних праць з цієї проблеми, біобібліографічних показників відомих істориків-краєзнавців. Про доцільність поліпшення організації та координації історико-краєзнавчих досліджень говорив у своїй доповіді зав. сектором Інституту історії СРСР АН СРСР д-р іст. наук. Я. Е. Водарський, який поділився також досвідом порівняного дослідження в ряді областей та автономних республік РРФСР.

На заключному пленарному засіданні перед учасниками конференції виступив першим секретар Полтавського обкому Компартії України Ф. Т. Моргул. Схвально зустріли учасники форуму вітальні листи й телеграми голови Радянського фонду культури акад. Д. С. Лихачова, письменників В. Г. Распутіна, Т. А. Гайдара, ряду краєзнавчих товариств Союзу РСР.

В рамках конференції працювало 8 секцій, на яких було заслухано близько 250 доповідей та повідомлень. Актуальні питання розглядалися, зокрема, на секції «Методологія, теорія і практика історичного краєзнавства» (керівники: чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко та д-р іст. наук Я. Е. Водарський). В доповіді д-ра іст. наук А. Г. Черних (Миколаїв) була проаналізована роль регіональної статистики у формуванні ленінської концепції розвитку капіталізму в Росії. Горьківським ідеям у галузі історичного краєзнавства присвятив свій виступ д-р іст. наук Е. М. Склярєнко (Київ). Місце історичного краєзнавства в системі історичних досліджень, його взаємодія з іншими допоміжними історичними дисциплінами проаналізували д-ри іст. наук А. В. Саянцевич (Київ) та М. П. Ковальський (Дніпропетровськ). Роль наукової інформації в історико-краєзнавчих дослідженнях і нові методи висвітлює чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко (Київ). Необхідність всебічного дослідження питань, пов'язаних з виникненням нової соціальної та міжнародної спільноти — радянського народу, обґрунтував д-р іст. наук А. В. Лихолат (Київ). Предметом жвавого обговорення стала доповідь канд. іст. наук О. І. Лугової (Київ), яка сприяла на формуванні поняття «місцева історія» та «історичне краєзнавство». Досвідом краєзнавчої роботи поділилася на секції кандидат іст. наук В. Г. Риженко (Омськ), В. В. Фрадкін (Харків), Д. В. Карєв (Грод-

но), І. С. Жушиховська (Владивосток), Б. Г. Розуменко (Миколаїв), а також О. Ф. Дубровський (Набережні Челни), Ю. М. Іванов (Казань), Л. А. Проценко (Київ) та ін.

На засіданнях другої секції «Регіональна історія» (керівники: чл.-кор. АН Вірменської РСР В. Б. Бархударян та д-ри іст. наук Л. Г. Мельник і З. В. Першина) розглядалися питання соціально-економічного та культурного розвитку регіонів, історії міст і сіл. З історичними проблемами формування територіально-виробничих та соціальних комплексів (на матеріалах Ленінградської обл.) присутніх ознайомили д-ри іст. наук В. А. Єжов і О. З. Ваксер (обидва Ленінград). Про результати історико-демографічних досліджень розповіли: д-р іст. наук В. М. Кабузан, кандидати іст. наук О. М. Вербіцька, В. Б. Жиромська, Н. В. Чорна (усі Москва), Ф. С. Манієв (Бак), В. П. Ващенко (Одеса), К. Ж. Таскужина (Кустнаві), Ж. А. Анян (Бреван), а також І. М. Кисельов (Москва), Г. К. Антадзе (Тбілісі) та ін. З досвідом розробки історії міст і сіл поділилися д-ри іст. наук В. А. Кучкін, М. Г. Рабізович та канд. іст. наук І. Н. Іонов (усі Москва), канд. іст. наук В. П. Коваленко (Чернігів), М. Д. Коцьков (Тобольськ), О. С. Тувін (Саранськ). Деякі питання історії революційної боротьби на Півдні України розкрили у своїх доповідях д-ри іст. наук З. В. Першина та М. Е. Раковський (обидва Одеса).

Важливим проблемат дослідження історії трудових колективів була присвячена робота третьої секції (керівники: д-ри іст. наук А. В. Митрофанова, Е. М. Склярєнко і канд. іст. наук Д. Джумаков). Досвід та перспективи цього напрямку досліджень проаналізували д-ри іст. наук А. В. Митрофанова (Москва), В. О. Горбик, С. М. Сирцова (обидва Київ), О. О. Кучер та І. Ш. Чорнік (обидва Харків), Р. Д. Лях (Донецьк), кандидати іст. наук Л. Г. Євсєлевський (Кременчук), Г. М. Переделіяна (Кировград), Е. П. Тадагатакож Н. І. Біденко (обидва Київ). До конкретних питань методики вивчення історії виробничих колективів, окремих промислових та сільськогосподарських підприємств звернулися у своїх доповідях і повідомленнях чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова (Київ), кандидати іст. наук Ю. М. Сорока (Київ), В. М. Земськов (Москва), Г. П. Єфремцев (Коломна), а також Ж. М. Мона (Сімферополь), А. М. Коміська, Т. І. Єременко (обидва Київ).

На засіданнях четвертої секції (керівники: д-ри іст. наук С. О. Шмідт, В. О. Заміанський, В. І. Мелешко) розглядалися проблеми історіографії регіонів, розробки джерельної бази місцевої історії, методики дослідження джерел, діяльності в цьому напрямі державних архівів. Величезний інтерес учасників викликала доповідь акад. Д. С. Лихачова «Образ міста», підготовлена вчлені безпосередньо до конференції у Полтаві і прочитана на сек-

ції. В ній порушено ряд важливих питань теорії і практики краєзнавчої роботи. Змістовні огляди літератури, проблем, висвітлених у краєзнавчих працях, зробили д-ри іст. наук В. І. Мелешко (Мінськ), В. І. Галько (Ужгород), З. Г. Лихолобова (Донецьк), В. В. Грабовецький та О. С. Карпенко (обидва Івано-Франківськ). З хрестикою поглядів сучасного «українознавства» виступив д-р іст. наук Л. Т. Мельник (Київ). Перші спроби системних історико-краєзнавчих досліджень у XIX ст. проаналізував д-р іст. наук В. Г. Сарбей (Київ). Краєзнавчі періодичні видання 20—30-х років охарактеризували кандидати іст. наук С. Б. Філімонов (Сімферополь) і В. Ф. Козлов (Москва). Джерелознавчому забезпеченню локально-історичних досліджень присвятили свої доповіді д-ри іст. наук Б. Г. Литвак (Москва) і В. О. Замлинський (Київ). На окремі види джерел та їх значення в історико-краєзнавчому дослідженні звернули увагу д-р іст. наук Б. М. Миронов (Ленінград), кандидати іст. наук А. В. Дьомкін, О. А. Курісов (обидва Москва), О. О. Траверсе (Полтава), В. О. Пірко (Донецьк), Л. П. Маркітан (Київ).

Заінтересована розмова про шляхи вдосконалення викладання історичного краєзнавства у вищих школах проходила на засіданнях п'ятої секції (керівник: канд. іст. наук М. Й. Чупрун). Своїми міркуваннями з цього приводу поділилися д-ри іст. наук Я. Н. Мараш (Гродно), П. І. Гарчев (Сімферополь), Е. І. Кірюхіна (Кіров), кандидати іст. наук В. Н. Жук (Полтава), В. І. Лебедев (Пенза), О. А. Пушкаренко (Ростов), О. О. Александрова (Львів), З. К. Ахмеджова (Ташкент), В. П. Смішко (Київ) та ін.

Найбільш представницькою була друга секція, на якій обговорювалися проблеми дослідження й охорони пам'яток історії та культури (керівники: д-ри іст. наук Ю. О. Тихонов і В. О. Горбик). В її роботі взяло участь близько 130 вчених та практичних працівників. На секції було проаналізовано досвід роботи республіканських товариств охорони пам'яток (М. І. Кашка, Н. І. Булаєвська—обидва Київ), наукових колективів та вищих навчальних закладів (С. І. Кот—Київ, кандидати іст. наук Г. Д. Казмирчук—Київ, В. П. Бадяк—Львів), поставлені проблемні питання підготовки «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР» (Р. І. Бондаренко—Київ, Л. І. Зозуля—Москва, канд. мистецтвознавства В. І. Тимофієнко, Т. Ф. Григор'єва, кандидати іст. наук В. К. Воляник, Г. І. Себряков—усі Київ), джерелознавчого та бібліографічного забезпечення досліджень (Л. Л. Макаренко—Київ).

На засіданнях сьомої секції (керівники: д-ри іст. наук Е. Г. Істоміна та В. П. Загоровський) велика увага була приділена узагальненню досвіду видання краєзнавчої літератури в СРСР та виробленню науково-методичних принципів цієї діяльності. Питання розвитку історичного краєзнавства на Полтавщині розглядалися на восьмій секції (керівник: д-р іст. наук П. М. Денисовець).

Учасники конференції обговорили і прийняли практичні рекомендації «Основні напрями дальшого розвитку історичного краєзнавства в СРСР».

В роботі конференції з історичного краєзнавства взяли участь відповідальні працівники відділів науки та улюбних закладів ЦК КПРС та ЦК Компартії України.

Ю. З. ДАНИЛОК (Київ),
В. Є. ЛОБУРЕЦЬ (Полтава)

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ

15 грудня 1987 р. президія Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула і схвалила теми таких кандидатських дисертацій і монографій:

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Ахмедов Ф. М. (Київ) — Діяльність партійних організацій по зміцненню дружби і співробітництва українського та азербайджанського народів (1946—1960 рр.).

Бабченко В. М. (Ворошилоград) — Використання більшовиками легальних можливостей в політичному вихованні робітничого класу в період нового революційного піднесення (1910—1914 рр.). (На матеріалах України).

Балам М. М. (Київ) — Діяльність КПРС по поглибленню економічної інтеграції СРСР та НРБ в умовах перебудови.

Бархатов І. О. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по зміцненню промисловості робітничими кадрами (1946—1950 рр.). (Досвід Компартії України).

Белов В. М. (Київ) — Діяльність Компартії України по інтернаціоналізації суспільно-політичного життя республіки (1921—1941 рр.).

Білоус В. А. (Вінниця) — Діяльність КПРС по зміцненню матеріально-технічної бази загальноосвітньої та професійної школи (70—80-ті рр.). (На матеріалах Компартії України).

Байнова О. О. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по розвитку і вдосконаленню радянської державної торгівлі у 80-ті роки.

- Бубов І. В.** (Одеса) — Діяльність партії більшовиків по інтернаціональному вихованню асів Червоної Армії в період громадянської війни та ноємної воєнної інтервенції (1918—1920 рр.). (На матеріалах України).
- Вароді В. П.** (Київ) — Робота парторганізації по поліпшенню якісного складу своїх рядів в умовах прискорення соціально-економічного розвитку країни. (На матеріалах парторганізації України).
- Гарба М. М.** (Київ) — Діяльність Компартії України по ідейно-політичному вихованню робітничої молоді (1976—1980 рр.). (На матеріалах парторганізації промислових підприємств).
- Головина Н. П.** (Київ) — Діяльність КПРС по розвитку критики та самокритики у внутрішньопартійному житті (1956—1966 рр.). (На матеріалах Компартії України).
- Дорошенко М. П.** (Київ) — Досвід парторганізації України в соціально-культурному розвитку села у 80-ті роки.
- Дрьомов А. В.** (Київ) — Досвід парторганізації підприємств хімічної промисловості УРСР по підвищенню ефективності та якості виробництва (80-ті рр.).
- Євдокимов М. О.** (Ворошиловград) — Удосконалення партійного керівництва за часом масової інформації та пропаганди в утвердженні принципів соціальної справедливості в умовах перебудови. (На матеріалах парторганізації України).
- Євтушевський В. Г.** (Львів) — Партійне керівництво суспільно-економічною роботою в Червоній Армії (1921—1928 рр.).
- Житкова Т. В.** (Одеса) — Організаційна та політична робота парторганізації України серед жінок в роки відбудови народного господарства (1944—1950 рр.).
- Івашук В. О.** (Київ) — Партійне керівництво комуністичним вихованням учнів загальноосвітніх шкіл (1956—1966 рр.). (Досвід парторганізації України).
- Капелюшний В. П.** (Київ) — Діяльність Компартії України по зміцненню творчої співдружності науки і промислового виробництва в умовах удосконалення соціалізму (1961—1985 рр.): Історіографія проблеми.
- Калушницька Є. І.** (Харків) — VII з'їзд РКП(б). Джерелознавство. Історіографія.
- Катеринич Б. Д.** (Київ) — Діяльність парторганізації по посиленню військово-патріотичного виховання молоді в умовах прискорення соціально-економічного розвитку суспільства (На матеріалах України).
- Каминюк О. Т.** (Львів) — Роль парторганізації та політорганів Червоної Армії у підготовці кадрів для соціалістичного будівництва (1926—1938 рр.).
- Колесников С. І.** (Донецьк) — Досвід роботи парторганізації України по вихованню робітничої молоді на революційних, бойових і трудових традиціях КПРС і радянського народу у 80-ті роки.
- Кубяков С. Є.** (Львів) — Партійне керівництво правовим вихованням радянських людей у 70—80-ті рр. (На матеріалах парторганізації України).
- Куглер С. О.** (Донецьк) — Керівництво Комуністичної партії України професійно-налічно-технічною освітою робітників (1927—1941 рр.).
- Кузнецов В. Г.** (Жданов) — Партійно-радянська преса в боротьбі проти «лівого» течія в літературі та мистецтві (1917—1932 рр.).
- Лисюк О. М.** (Київ) — Діяльність першочинних партійних організацій колгоспів і радгоспів України по підвищенню авангардної ролі комуністів у здійсненні Проловської програми СРСР.
- Ложкін В. Ю.** (Київ) — Питання ленінської національної політики на Україні у працях соратників В. І. Леніна в період будівництва основ соціалізму.
- Манин В. В.** (Чернівці) — Партійне керівництво військовою пресою у вихованні військовослужбовців на революційних, бойових і трудових традиціях. (На матеріалах газет Київського, Одеського, Прикарпатського військових округів у 70—80-х рр.).
- Матвієнко П. І.** (Київ) — Роль партійно-радянської преси у здійсненні реформи загальноосвітньої та професійної школи в Українській РСР у 80-ті роки.
- Мельничук В. С.** (Ровно) — Ленінський комсомол — активний помічник Комуністичної партії у боротьбі проти націоналістичної та клерикальної ідеології (1944—1950 рр.). (На матеріалах західних областей України).
- Міхайлауца М. І.** (Одеса) — Партія на чолі партійного руху трудящих на допомогу фронту в роки Великої Вітчизняної війни. (На матеріалах півдня України).
- Моціяка П. П.** (Ніжин) — КПРС — організатор інтернаціональної допомоги чехословацьким патріотам у розвитку партізанського руху (1943— травень 1945 рр.).
- Мудра В. В.** (Горлівка) — Роль партійно-радянської преси у військово-патріотичному вихованні трудящих України в роки довоєнних п'ятирічок.
- Несмеря Г. М.** (Донецьк) — Критика буржуазних англо-американських фальсифікацій політики КПРС і Радянської держави у галузі розброєння (друга половина 70-х — 80-ті рр.).
- Огнев І. М.** (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по створенню і розвитку єдиної трудової політехнічної школи (1918—1930 рр.). (На матеріалах парторганізації України).
- Остронська І. Л.** (Київ) — Зліснення КПРС політики двомовності (1917—1941 рр.). (На матеріалах Української РСР).
- Петрик О. Б.** (Одеса) — Діяльність більшовицьких організацій України по залученню солдат старої армії до боротьби за встановлення Радянської влади і захисту її завоевань (листопад 1917 — квітень 1918 рр.).
- Рибчук В. О.** (Київ) — Діяльність партійних організацій вузів України по удосконаленню якості підготовки спеціалістів в умовах перебудови.
- Сабалдирьов О. І.** (Одеса) — Роль більшовицької преси в агітаційно-пропаган-

дистській роботі партії у військах діючої армії (березень 1917—лютий 1918 рр.).

Семенчук С. В. (Кіровоград) — Більшовик і рух демократичного студентства на Україні на етапі буржуазно-демократичної революції в Росії: історіографія проблеми.

Соколовська Ж. Є. (Київ) — Роль партійно-радянської преси у здійсненні культурної революції на Україні (1925—1936 рр.).

Скубіда В. Г. (Київ) — Партійне керівництво естетичним вихованням трудящих у 80-ті роки. (Досвід парторганізацій промислових підприємств Української РСР).

Слюток П. В. (Вінниця) — Партійне керівництво колгоспним будівництвом на Україні (1926—1934 рр.).

Тами А. Є. (Харків) — Участь соратників В. І. Леніна у здійсненні політики партії у галузі соціалістичної законності і правопорядку (листопад 1917 — липень 1918 рр.).

Фендьо М. С. (Львів) — Діяльність більшовицької партії по залученню солдатських мас в аграрний рух на Україні і в Молдаві в умовах підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень 1917—лютий 1918 рр.).

Фомін І. М. (Київ) — Діяльність Компартії України у 60—80-ті рр.: Критика буржуазної історіографії.

Фомічев О. В. (Жданов) — Боротьба більшовиків проти ідеології і тактики есерів (Радянська історіографія 20—30-х рр.).

Хлостов В. М. (Київ) — Підвищення бойовості первинних парторганізацій в

умовах прискорення соціально-економічного розвитку країни. (На матеріалах парторганізацій промислових підприємств УРСР).

Шевченко Ю. І. (Київ) — Партійне керівництво розвитком сфери побутового обслуговування населення у 80-ті роки (Досвід парторганізацій України).

МОНОГРАФІЇ

Богомаз К. Є. (Дніпрозавержинськ) — Діяльність Компартії України по підвищенню ролі громадських організацій у прискоренні соціально-економічного розвитку країни.

Гребенников В. М. (Київ) — Боротьба більшовиків проти політики царату та буржуазії по робітничому питанню на етапі буржуазно-демократичної революції (1903—лютий 1917 рр.).

Греченко В. А. (Харків) — Партійно-радянська преса і внутрішньопартійна боротьба (1921—1930 рр.).

Дзюбенко І. М. (Одеса) — Наставництво — соціалістична традиція.

Козницький А. П. (Київ) — Партійні організації та кадри господарських керівників.

Кочерга Л. М. (Київ) — На захист Радянської України (Преса про героїзм і мужність воїнів ППО в роки Вєдкої Вітчизняної війни).

Мандрик Я. І. (Івано-Франківськ) — Діяльність Комуністичної партії по підвищенню культурно-технічного рівня трудящихів села (1926—1941 рр.).

Чирко Б. В. (Київ) — Діяльність КП(б)У серед національних меншостей в республіці (1917—1941 рр.).

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

НОВІ КНИГИ

- ГОРБАЧОВ М. С.** Жовтень і перебудова: революція продовжується: Довідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, у Кремлівському Палаці з 12 до 1 листопада 1987 р.— К.: Політвидав України, 1987.— 61 с.
- ГОРБАЧЕВ М. С.** Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира.— М.: Политиздат, 1987.— 271 с.
- АДИБЕКОВ Г. М.** Октябрьская революция и профессиональные союзы: Развитие реал.-классовой концепции проф. движения.— М.: Профиздат, 1987.— 383 с.
- БАТУЕВА Л.** Воспитание историей.— М.: Соз. Россия, 1987.— 124 с.
- БОКАРЕВ П. И.** Гуманизм Великой Октябрьской социалистической революции.— М.: Высш. шк., 1987.— 151 с.
- Великий Жовтень і громадянська війна на Україні:** Енцикл. довід.— К.: Голов. ред. УРЕ, 1987.— 631 с.
- Великий Жовтень і Україна / Л. Г. Мельник, Ю. Ю. Кондуфор, Ю. М. Гамрецький та ін.**— К.: Політвидав України, 1987.— 350 с.
- Великий Октябрь и социалистическая культура:** Сб. науч. тр.— К.: Наук. думка, 1987.— 301 с.
- ГАМРЕЦКИЙ Ю. М., ТИМЧЕНКО Ж. П., ШУСЬ О. И., ТРИУМФАЛОВЕ шестие Советской власти на Украине.**— К.: Наук. думка, 1987.— 439 с.
- ЗАМАЛЕЕВ А. Ф., ЗОЦ В. А.** Мыслители Киевской Руси.— 2-е изд., перераб. и доп.— К.: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1987.— 183 с.
- ЗАМКОВИЙ П. В., САРБЕЙ В. Г.** У пролмі революції: [Робітн. клас України в трьох роц. революція]. — К.: Ред. шк. 1987.— 143 с.
- ЗАМЛИНСКИЙ В. А., КУРАС И. Ф., НАГОРНАЯ Л. А.** Осуществление ленинской национальной политики в СССР.— К.: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1987.— 238 с.
- КАЗАКОВА Л. А., ГАВЛИН М. Л.** Великий Октябрь и буржуазная социология революции.— М.: Наука, 1987.— 222 с.
- КОЗИК П. З.** Раннее христианство: вымыслы и действительность.— К.: Вища шк., 1987.— 112 с.
- КОНДУФОР Ю. Ю., КОТОВ В. Н.** История СССР: Поступающим в вузы.— 4-е изд., испр.— К.: Вища шк., 1987.— 342 с.
- КОСИЦЫН А. П.** Государство, рожденное Октябрем.— М.: Юрид. лит., 1987.— 319 с.
- КУЛЕШОВ С. В.** Великий Октябрь и торжество ленинской национальной программы партии: реальность истории и банкрутство ее фальсификаций.— М.: Высш. шк., 1987.— 144 с.
- Курсом прискорення: Шляхи перебудови госп. механізму.**— К.: Політвидав України, 1987.— 117 с.
- МАЛЦЕВ Н. И.** Подъем жизненного уровня трудящихся Донбасса в годы социалистической реконструкции народного хозяйства.— К.: Вища шк., 1987.— 102 с.
- Международный ежегодник: Политика и экономика.** Вып. 1987 г.— М.: Политиздат, 1987.— 302 с.
- Мир о Стране Советов.**— М.: Наука, 1987.— 359 с.
- Народное хозяйство СССР за 70 лет: Юбилейный стат. ежегодник.**— М.: Финансы и статистика, 1987.— 766 с.
- Народное хозяйство Украинской ССР: Юбил. стат. ежегодник.**— К.: Техника, 1987.— 454 с.
- НИКОЛАЕВ К.** Октябрь и новый облик мира.— М.: Знание, 1987.— 64 с.
- Овезны знаменем Октября:** Сб. очерков, воспоминаний, документов.— Симферополь: Таврия, 1987.— 208 с.
- ОРЛИК О. В.** «Гроза двенадцатого года...» — М.: Наука, 1987.— 191 с.
- Очерки истории Донецкой областной комсомольской организации.**— К.: Молодь, 1987.— 295 с.
- Павел Постышев: Воспоминания, выступления, письма.**— М.: Политиздат, 1987.— 400 с.
- Память солдатская:** Сб. воспоминаний участников Великой Отеч. войны.— Симферополь: Таврия, 1987.— 256 с.
- ПОРТНОВ В. П.** ВЧК, 1917—1921.— М.: Юрид. лит., 1987.— 208 с.
- Радянська Україна, 1917—1987: Соц.-екоп. довід.**— К.: Політвидав України, 1987.— 182 с.
- Революционные движения и империалистическая контрреволюция [70-е — начало 80-х годов].**— М.: Наука, 1987.— 280 с.
- Советские рабочие в условиях ускорения социально-экономического развития: Предпосылки, факторы, направления социальной активности.**— М.: Наука, 1987.— 174 с.
- ШАМШУР О. В.** «Золотые двери» иммиграции: что кроется за ними?— Харьков: Прапор, 1987.— 172 с.
- ШЕВЧЕНКО В. Ю.** Научно-технический прогресс и реализация преимуществ социализма.— К.: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1987.— 71 с.
- ШЕПЕЛЕВ Л. Е.** Царизм и буржуазия в 1904—1914 гг.: Пробл. торгово-пром. политик.— Л.: Наука, 1987.— 272 с.
- ЩЕТИНИНА Г. И.** Студенчество и революционное движение в России: Последняя четверть XIX в.— М.: Наука, 1987.— 239 с.